

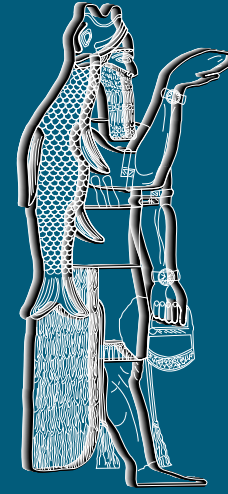

OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 2
SAYI / ISSUE: 1
MART / MARCH 2020

OANNES

INTERNATIONAL JOURNAL OF ANCIENT HISTORY
ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT / VOLUME: 2 SAYI / ISSUE: 1 MART / MARCH 2020

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES ULUSLARARASI ESKİÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Editörler / Editors

Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Okay PEKŞEN

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 2

Sayı / Issue: 1

Mart / March 2020 – Samsun / TURKEY

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukûki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Oannes Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

The Oannes is an international peer-reviewed journal and published twice a year in March and September. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Oannes. The Oannes has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the Oannes. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun*

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

Editörler / Editors

Prof. L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assist. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun / Türkiye

Assist. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Tel: GSM +90 532 561 07 37

E-Mail: oannesjournal@gmail.com

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Sahibi / Owner

Assist. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Editörler / Editors

Prof. L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Assoc. Prof. Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Assist. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Assist. Prof. Mustafa Edip ÇELİK (Ph.D.)

Sekreterya / Secretarial

Alaaddin KALAYCI

Kadriye Leyla CEYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Ercüment YILDIRIM - Okay PEKŞEN

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Cahit GÜNBATTI (Ph.D.) – Ankara University / TURKEY
Prof. Klaas R. VEENHOF (Ph.D.) – University of Copenhagen / DENMARK
Prof. Salih ÇEÇEN (Ph.D.) – Ankara University / TURKEY
Prof. Lolita NIKOLOVA (Ph.D.) – Open Global Research Academy / USA
Prof. Sebahattin BAYRAM (Ph.D.) – Ankara University / TURKEY
Prof. İlhami DURMUŞ (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / TURKEY
Prof. Jan Gerrit DERCKSEN (Ph.D.) – Leiden University / NETHERLANDS
Prof. Hasan BAHAR (Ph.D.) – Selçuk University / TURKEY
Prof. Turgut YİĞİT (Ph.D.) – Ankara University / TURKEY
Prof. Muzaffer DEMİR (Ph.D.) – Muğla Sıtkı Koçman University / TURKEY
Prof. Hasan Ali ŞAHİN (Ph.D.) – Erciyes University / TURKEY
Prof. Vyngantas VAREIKIS (Ph.D.) – Klaipeda University / LITHUANIA
Prof. Süleyman ÇİĞDEM (Ph.D.) – Atatürk University / TURKEY
Prof. Mehmet IŞIKLI (Ph.D.) – Atatürk University / TURKEY
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / TURKEY
Prof. Esmâ REYHAN (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / TURKEY
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / TURKEY
Prof. Veli ÜNSAL (Ph.D.) – Kırşehir Ahi Evran University / TURKEY
Prof. Reyhan KÖRPE (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University / TURKEY
Assoc. Prof. Hülya BOYANA (Ph.D.) – Ankara University / TURKEY
Assoc. Prof. Fatih Mehmet BERK (Ph.D.) – Necmettin Erbakan University / TURKEY
Assoc. Prof. Tønnes BEKKER-NIELSEN (Ph.D.) – University of Southern Denmark / DENMARK
Assoc. Prof. Erkan İZNİK (Ph.D.) – Anadolu University / TURKEY
Assoc. Prof. Esmâ ÖZ KİRİŞ (Ph.D.) – Ankara Yıldırım Beyazıt University / TURKEY
Assoc. Prof. Yasin TOPALOĞLU (Ph.D.) – Atatürk University / TURKEY
Assoc. Prof. Özden ÜRKMEZ (Ph.D.) – İzmir Democracy University / TURKEY
Assoc. Prof. Nurgül YILDIRIM (Ph.D.) – Hatay Mustafa Kemal University / TURKEY
Assist. Prof. Osman EMİR (Ph.D.) – Karadeniz Technical University / TURKEY
Assist. Prof. Ebru MANDACI (Ph.D.) – Bitlis Eren University / TURKEY

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 – Samsun

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXES

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun

Temsilcilikler / Country Representatives

Dr. Roman KODET – University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Dr. Jaroslav VALKOUN – Charles University, CZECH REPUBLIC

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 – Samsun

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 2 Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 – Samsun

Sayının Hakemleri / Referees of the Issue

- Prof. Salih ÇEÇEN (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. Ekrem MEMİŞ (Ph.D.) – Sinop University / Turkey
Prof. İlhami DURMUŞ (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Turkey
Prof. Turgut YİĞİT (Ph.D.) – Ankara University / Turkey
Prof. Hasan Ali ŞAHİN (Ph.D.) – Erciyes University / Turkey
Prof. Esmâ REYHAN (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Turkey
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / Turkey
Prof. Veli ÜNSAL (Ph.D.) – Kırşehir Ahi Evran University / Turkey
Assoc. Prof. Şeyma AY ARÇIN (Ph.D.) – Pamukkale University / Turkey
Assoc. Prof. Esmâ ÖZ KİRİŞ (Ph.D.) – Ankara Yıldırım Beyazıt University / Turkey
Assoc. Prof. Fatih Mehmet BERK (Ph.D.) – Necmettin Erbakan University / Turkey
Assoc. Prof. Özden ÜRKMEZ (Ph.D.) – İzmir Demokrasi University / Turkey
Assoc. Prof. Erkan DÜNDAR (Ph.D.) – Akdeniz University / Turkey
Assoc. Prof. Serkan DEMİREL (Ph.D.) – Karadeniz Technical University / Turkey
Assoc. Prof. Nurgül YILDIRIM (Ph.D.) – Hatay Mustafa Kemal University / Turkey
Assist. Prof. Akın TEMÜR (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University / Turkey
Assist. Prof. Osman EMİR (Ph.D.) – Karadeniz Technical University / Turkey
Dr. Faruk AKYÜZ - Turkey

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History

Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun

EDİTÖRLERDEN

Kıymetli meslektaşlarımız,

Eskiçağ Tarihi alanında, ortak üslup ve kavram birliğine bilimsel katkı için yayın hayatına başlayan dergimizin üçüncü sayısını sunmaktan editörler kurulu olarak onur duyuyoruz.

Bu günlerde insanlık, Covid-19 ismi verilen bir virüsten kaynaklanan bir salgın ile mücadele verirken ülkemiz de bu salgının yayılmaması için önlemler almaktadır. Bulaşıcı hastalıkların salgın boyutuna dönüşmesine yüzlerce kez tanıklık etmiş olan insanlık tarihi, bu salgında daha bilimsel ve hazırlıklı bir mücadele vermeye çalışmaktadır. Günümüzde tıbbın bilimsel çözüm aradığı salgın hastalıkları, eskiçağ insanları tanrıların cezası olarak düşünmüştür. Bu cezalandırma inancına rağmen salgınların ortadan kalkması ve hastalıkların iyileşmesi için yine tanrılardan medet ummuşlardır. Mezopotamya’da Larsa Kralı Sin-iddinam, tanrılarına “Hastalık beni gasp etti. Benim hastalığım koyu bir karanlık gibi, insanlara görünmez olmayan. Hekimler buna çare olamıyor, yarama derman olmuyorlar” diye serzenişte bulunmaktaydı. Anadolu’da Hitit Kralı II. Murşili, “Tanrılar, efendilerim, sizlere ülkemi vebadan kurtarmanız için kurbanlar sunuyorum. Bu acıları çekip çıkarın yüreğimden, ruhumdan bu korkuları alın” sözleri ile yalvarmıştır. Bunun yanında II. Murşili, “eğer (tanrılar) salgını kaldırmazsa ve ölümler devam ederse, zaten az kalmış olan kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucuları da ölürlerse, artık hiç kimse size kurban ekmeği ve kurban içkisi (sunamayacak!)” sözleriyle tanrıları ikna etmeye çalışmıştır. Bu iki örnek bile tarih boyunca salgın hastalıkların, insanlık için ne denli büyük korku kaynağı olduğunu göstermeye yetecektir. Umuyoruz ki Covid-19’dan kaynaklanan bu salgın kısa sürede sona erer ve tarihin tozlu sayfaları arasında kalır.

Dergimizin 3. sayısına uzun emeklerin neticesinde hazırladıkları makaleleriyle katkı yapan meslektaşlarımıza ve kıymetli zamanlarını ayırarak hakemlik yapan akademisyenlere teşekkür ederiz.

FROM EDITORS

Dear colleagues,

As the editorial board, we are honored to present the third issue of our journal, which started its publication life for scientific contribution to the common style and concept unity in the field of Ancient History.

Nowadays, while humanity is struggling with an epidemic caused by a virus called Covid-19, our country is taking measures to prevent this epidemic from spreading. Human history, which has witnessed the transformation of infectious diseases into epidemics hundreds of times, tries to fight a more scientific and prepared struggle in this epidemic. The ancient people considered the epidemic diseases as the punishment of the gods and today, people try to find scientific solutions. Despite this belief in punishment, they hoped the gods to eliminate outbreaks and heal diseases. Sin-iddinam, the King of Larsa in Mesopotamia, said to his gods, “The disease has usurped me. My illness is like dark darkness, not invisible to people. Physicians could not cure this, they would not be in trouble.” Hittite King in Anatolia Mursili II, has begged with the words, “Gods, my lords, I offer you sacrifices to save my country from the plague. Take these sorrows out of my heart, take these fears out of my soul. “ Besides, Mursili II, tried to persuade the gods with the words “if (the gods) do not remove the epidemic and if the deaths continue, the servers of sacrificial bread and sacrificial drink, which are already low, will die and will not serve for you again for you.” Even these two examples will be enough to show the history of epidemic diseases as a source of fear for humanity. We hope that this epidemic caused by Covid-19 will soon end and remain among the dusty pages of history.

We would like to thank our colleagues who contributed to the 3rd issue of our journal with their articles and the academics who are took part as referees by taking their precious time.

OANNES

*Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 2, Sayı / Issue: 1, Mart / March 2020 - Samsun*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfalar / Pages

Mehtap DİNÇER

Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu / *The Origin of the Hurrians and the Hurrian-Subarian Problem*.....**1 - 23**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Ahmet Göksel ULUER

Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkış, Yükseliş ve Yıkılışının Temel Dinamikleri / *Main Dynamics of the Emergence, Rising and Collapsing of Aksum Kingdom***25 - 39**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Serdar ÖZBİLEN

Arkeoloji; Geçmiş, Zaman ve Kuram / *Archaeology; Past, Time and Theory***41 - 65**
(Makale Türü: Derleme Makale / Article Type: Compilation Article)

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU

Eski Çağ'da Dört "Eşkiya" Halk / *Four "Bandit" Publics in Ancient Age***67 - 82**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Gül ULUTAŞ

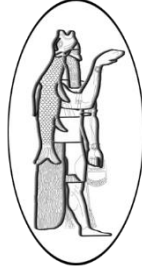
Asurlu Tüccarların Anadolu'daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış / *An Overwiev of Assyrian Merchants in Fabric Trade in the Anatolia*.....**83 - 98**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

Nazan SÜNBÜL

Eski Mezopotamya Hukukunda Aile ve Evlilik / *Family and Marriage in Ancient Mesopotamian Law* **99 - 113**
(Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article)

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi / International Journal of Ancient History
Cilt / Volume: 1, Sayı / Issue: 2, Eylül / September 2019 – Samsun

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-SUBAR SORUNU
THE ORIGIN OF THE HURRIANS AND THE HURRIAN-SUBARIAN
PROBLEM

Mehtap DİNÇER

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü

*Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Education, Turkish and Social
Sciences Education Department*

mehtap-dinc@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6334-9184

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **21.06.2019**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **13.12.2019**
Sayfa-Pages : **1 – 23**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DİNÇER, Mehtap, “Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/1,
Mart / March 2020, ss. 1 – 23.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/1, Mart – March 2020

1 – 23

Makale Türü: Araştırma Makalesi

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-SUBAR SORUNU THE ORIGIN OF THE HURRIANS AND THE HURRIAN-SUBARIAN PROBLEM

Mehtap DİNÇER

Öz

Hurriler, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin kuzeydoğusundan başlayıp batı İran yaylaları, Türkiye'nin doğusu ve Ürdün Vadisi'ne kadar yayılan ve Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağlara ait buluntular veren, Eskiçağ'ın en gelişmiş kültürlerinden birisi olan Karaz Kültürü'nün yaratıcıları olarak kabul görmektedirler. Bunun yanında MÖ 3. binyıl eski Mezopotamya üzerine araştırmalar yapan bilim insanlarının önemli bir kısmı için Hurri-Subartu toplumları arasında bir ayrım söz konusu bile değildir. Yani Subar ya da Subartu olarak bilinen topluluk da Eski Yakındoğu kültürleri arasında çok önemli roller üstlenmiş, özellikle MÖ 2. binyılın siyasi tarihinde söz sahibi olan birçok siyasi organizasyon oluşturmuş Hurrilerden başkası değildir. Hurri toplumlarının ve siyasi oluşumlarının, dönemin siyasi tarihinde derin izler bıraktıkları bugün bilinen bir gerçektir. Bunun dışında Hurrilerin dönemin kültürüne olan etkilerinin de yadsınamaz düzeyde olduğu eldeki edebi ve dinsel metinlerde kendisini göstermektedir. Ayrıca Mezopotamya ve Anadolu kültürleri arasında köprü işlevi gören Hurriler, her iki kültürü kendi bünyesinde birleştirerek bu kültürlerin daha uzun süreler hayatta kalmalarında etkili olmuşlardır.

Abstract

Hurrians are accepted as spreading the areas of starting from Georgia, Armenia, Azerbaijan and north east of Turkey till highlands of Iran, east of Turkey and Jordan Valley and giving ancient findings belonged to Paleolithic, Mezolithic/Epipaleolithic and Neolithic eras, and also known as the creators of one of the most developed cultures of prehistoric period: the Karaz Culture. Besides, there is no distinction between Hurri-Subar societies for a significant number of scientists who have been researching Mesopotamia in the third millennium BC. Hurrians have played very important parts among Old Near East Cultures, and it is a society of forming many political organization having a say especially at the political history of 2000 BC. Besides, according to the scientists that do research on Ancient Mesopotamia in 3rd millennium BC. That is the society known as Subar or Subartu is no other society than Hurrians that founded various political organizations which had important roles among old Near East cultures and especially dominated political history throughout 2nd millennium BC. Today it is a fact that the Hurrian societies and its political formations engraved that period's political history. In addition to that, the undeniable effect of the Hurrians to the culture of the that period shows itself at the literary and religious texts in

hand. Also, Hurrians who were acting like a bridge between Mesopotamia and Anatolia cultures, embodies both culture in itself and ensured their survival for longer period of times.

Anahtar Kelimeler: Hurri, Mitanni, **Keywords:** Hurrian, Mittannian, Subar.

Giriş

MÖ 2. binyılın başlarında Zagros Dağları ile Doğu Akdeniz kıyıları arasındaki bölgelerde küçük prenslikler şeklinde organize olan Hurriler, günümüzdeki Doğu Anadolu ve Çukurova gibi birçok bölgede nüfusun önemli bölümünü oluşturarak, küçük şehir devletleri halinde siyasi birlikler oluşturmuşlardır.

Hurri toplumlarının ve siyasi oluşumlarının, dönemin siyasi tarihinde derin izler bıraktıkları bugün bilinen bir gerçektir. Bunun dışında Hurrilerin dönemin kültürüne olan etkileri de eldeki edebi ve dinsel metinlerde dikkat çekmektedir. Çalışmamızda da görüleceği gibi Mezopotamya ve Anadolu'da yoğun şekilde varlık gösteren Hurri toplumunun MÖ 3. binyılın son çeyreği ve 2. binyıl siyasi, sosyal ve kültürel tarihlerini, kısıtlı da olsa, yazılı kaynaklardan takip etmek mümkünken MÖ 4. binyıla doğru geriye gidildiğinde Hurri tarihini yeniden kurgulayabilecek veriler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu durum özellikle Hurrilerin menşei hakkında soru işaretlerini ve problemleri beraberinde getirmektedir. Hurrilerin tarihi açısından en tartışmalı konulardan bir diğeri de Hurri-Subar problemi olarak gözükmektedir.

Çalışmamızda, Hurri tarihi ve kültürü ile ilgili yapılmış araştırmaları ve bunlar sonucu ortaya çıkan eserleri Hurrilerin menşei ve Hurri – Subar problemleri perspektifinden yeniden tarayarak, bu problemlerin çözümüne ışık tutacağını düşündüğümüz görüşleri ve tezleri tespit edip bunları tek başlık altında toplayarak, sağlıklı bir değerlendirme ortaya koyabilmeyi amaçladık. Geçmiş toplumların kimliklerinin belirlenmesi noktasında eldeki nadir verilerden biri dil olduğu için çalışmamızı Hurri Dili'nin deşifresi noktasından başlattık. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Hurrilerin menşei ile ilgili üzerinde en çok uzlaşa sağlanan Karaz Kültürü hakkında da kısaca bilgi vermeye çalıştık.

Hurrilerin Menşei

Koloni Devri'nde Anadolu'nun, bağımsız krallıklar ve bu krallıklara bağlı vasal krallar idaresindeki irili ufaklı şehir devletlerinden oluşan siyasi yapısı içerisinde, Kaniş'in doğusunda bulunduğunu bildiğimiz, Hahhum¹, Hurama²,

¹ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde bir Asur ticaret kolonisinin bulunduğunu, o döneme ait belgelerden, bildiğimiz Hahhum Asur –Kaniş arasındaki en önemli kervan duraklarından biridir. Lokasyonu henüz belirlenmemiştir. Hahhum'un lokalizasyonu konusunda uzun yıllardan beri süre gelen farklı görüşler bulunmaktadır. Nashefe göre Yukarı Fırat'ın

Timelkia³, Luhuzatia⁴, Mama⁵, Zalpa⁶, Tegaramma⁷ gibi şehirlerde Hurrilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Şapinuwa⁸ şehrinde

batisında; Liverani'ye göre Lidar Höyük; Forlanini'ye göre Samsat; M.C. Astour'a göre Yukarı Huh/Hôh (Elazığ) Bu görüşler arasında Hahhum-Eski Samsat eşitliği son yıllarda ağırlık kazanmış görünmektedir. Hahhum ile Asur krallıkları arasında yapılmış bir antlaşma metninde bir takım malların Hahhum'a teknelerle taşındığına dair verileri dayanak alan Barjamovic'e göre Timelkiya, Hurama, Badna ve Zalpa'ya yakın bir yerdir. Büyük ölçüde Landsberger'in Hahhu (m) 'nun Doğu Anadolu'da bir kampanya sırasında imparator Basileos'un fethettiği bir yer olan Bizans Cacon'la tanımlanması ve III. Hahha'da, çeşitli bilim adamları, Sivas ilinin doğu kesiminde Kangal veya Divriği yakınında Hahha/Hahhum'un yerleştirilmesini önermişlerdir. Eski Asur metinlerinde bulunan Hahhum ifadeleri nedeniyle, bu yavaş yavaş Elbistan'da bir konuma taşınmıştır. Orlin, Gudea'nın Hahhum dağlarından gelen altınlara atıfta bulunarak, bilinen tek altın kaynaklarının olduğuna işaret ederek, Elazığ çevresindeki genel alanda Hahhum'un aranması gerektiğini savundu. Diğer olası açıklamalara aldırış etmeden bunu, Fırat Nehri'nin doğusundaki şehri yerleştirmek için temel argümanı olarak kullandı. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:103.

² Koloni Çağ'ında Anadolu'da kurulmuş olan krallıklardan birinin merkezi olan Hurama şehrinin Kaniş ile Fırat arasında bulunduğu söylenmektedir. Hurama şehri Hurmankale ve Hurmançay ile alakalı görülmekte ve çevredeki Yeşilhöyüğe yerleştirilmektedir. Geniş bilgi için bkz: A. F. Karaduman, 1956'da Bulunan Çeşitli Kültepe vesikalarından Anadolu'nun Tarihi, İçtimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1994, No 56. Ayrıca Barjamovic Hurama'yı muhtemelen Elbistan Ovası muhtemelen Karahöyük'e yerleştirmektedir. . Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011: 411.

³ Asur'dan Kaniş'e gelen işlek yol üzerinde bulunan ve Elbistan civarında aranan Timelkia Asur ticaret kolonisinin bulunduğu şehirlerden biridir. Timelkiya, Fırat ve Elbistan Ovası arasında kolay geçiş sağlayan bir yere yerleştirilmektedir. Ayrıca, Kaneş'in kuzeyini ve doğusunu Orta Anadolu'ya götüren bir yolun yakınında olacaktı. Gölbaşı veya Doğanşehir çevresindeki bir pozisyon her iki ihtiyaca da uyar. Samsat yolundaki ana engel, 19. yüzyıl gezginleri tarafından vahşi ve tehlikeli bir yer olarak tanımlanan Göksu Nehri'nin geçilmesidir. Sonuç olarak Gölbaşı Timelkia için daha uygun görülmektedir. Geniş bilgi için bkz: Günbattu, 2012: 60; Barjamovic, 2011: 219.

⁴ Asur'dan Kaniş'e gelen işlek yol üzerinde bulunan ve Elbistan civarında aranan Luhuzatia Asur ticaret kolonisinin bulunduğu şehirlerden biridir. Elbistan ovasının kuzeyinde bir yerde aranmaktadır. Elbistan ovasının kuzeyinde. Timelkiya, Hurama ve şalahşuwa'nın Fırat ve Kaneş'i birbirine bağlayan ana yola oturdukları ve bu üç kentten bir arada buldukları bilinmektedir. Kümedeki Hattum, şamuha ve Tegarama ana yol karşısında Luhuzattiya'nın genel yönünü işaret etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:134.

⁵ Mama, lokasyonu henüz yapılamayan, bir Asur kolonisinin bulunduğu, Kaniş'in doğusunda, dağlık bir yerde bulunduğu bilinen bir şehir devletidir. Kemal Balkan'a göre Afşin ve havalisinde bulunacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte Maraş ile Göksun arasında dağlık bir bölgede olabileceği de genelde kabul edilen bir görüştür. Ayrıca, CCT2,11a, 15'de geçen isad-isa Ma-a-ma "Mama Dağında" ifadesi bu şehrin dağlık bir bölgede aranması fikrini desteklemektedir. Bundan dolayı Elbistan ve Göksun civarında olmasından ziyade, Maraş'ı Çukurova bölgesine bağlayan ve coğrafi olarak çok girift ve dar geçitleri ile Andırın bölgesinde aranmasını veya en azından Maraş'ı Toros Dağları'na bağlayan bu uzantıda aranması gerektiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Balkan, 1957: 6-9. - Gökçek, 2017:311.

⁶ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde bir Asur ticaret kolonisinin bulunduğunu o döneme ait belgelerden bildiğimiz Zalpa'nın Asur-Anadolu arasındaki çok işlek bir kervan yolu üzerinde bulunduğu tahmin edilmekle birlikte henüz lokasyonu tam olarak belirlenememiştir. Ancak yerinin Samsat'dan yukarıya doğru bir yerde olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Zalpa Hahhum ve Timelkiya arasındaki ve Zalpa ve Hahhum arasındaki yakın bağlantılar hepsinin aynı küme içinde anılmasını sağlar. Buna karşılık bir dizi metin Zalpa ve Timelkiya'yı da birbirine bağlar. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:112-411.

⁷ Tegaramma, Kaniş'e Elazığ-Malatya üzerinden geldiği anlaşılan bir kervanın Asur-Apum-Haqa-Tegaramma yolunda yaptığı harcamaların yazıldığı bir listeye göre Tegaramma bu şehrin bu havalide aranması gerektiğini göstermektedir. Geniş bilgi için bkz: Günbattu, 2012:116. Barjamovic de bu şehrin Malatya ovasında aranması gerektiğini belirtmiştir. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:126-411.

son dönemde yapılan araştırmalar, Hurrilerin yalnızca Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da değil orta Anadolu'da da varlık gösterdikleri doğrultusunda veriler sunmuştur.

MÖ 16. yüzyılın sonlarına doğru, Kuzey Mezopotamya'ya, Zagroslar ile Amanoslar arasındaki bölgeye gelen Mitanniler, Hurri toplumunu örgütleyerek Mitanni Devleti'ni kurmuşlardır.⁹ Bu devlet Asur, Babil ve Nuzi belgelerinde Hanigalbat; Mısır'da ise Naharina veya Nahrıma olarak anılmıştır. Hititler ise bu ülkeyi “*Hurrilerin Ülkesi*” adı ile anmışlardır.¹⁰

Mitanni Devleti'nin başkenti, Habur Nehri kaynağı civarında olduğu anlaşılan, ancak yeri henüz bulunamayan Waššukani adlı kenttir. Devletin idare merkezinin dolayısıyla da devlet arşivinin bulunamamış olması Mitanniler hakkındaki bilgilerin çoğunluğunun dolaylı yollardan edinilmesi mecburiyetini doğurmuştur. Mitannilerle ilgili yazılı belgelerin çoğunluğu temas ettikleri diğer toplumların arşivlerindeki yazılı belgelerden gelmektedir. Bu nedenle iktidara gelen krallarının sıralaması, tarihleri ve devletin siyasi gelişimi ile ilgili yeterli veriye ulaşılamamıştır. Eldeki verilerin çoğunluğu Hitit kaynakları, Mısır'da Amarna arşivinde bulunan mektuplar ve Orta Asur belgelerinden edinilmiştir. Mitanni ülkesi sınırları içerisinde bilgi edinilebilen en önemli merkezler olarak Yukarı Habur bölgesindeki Nagar (Tell Brak), krallığın en doğu ucunda bulunan Nuzi (Yorgantepe), Arrapha (Kerkük) ve en batısında yer alan Alalah (Tell Açıana) sayılabilir.¹¹

MÖ 16. yüzyılda kurulduğu öngörülen Mitanni Devleti'nin Doğu Akdeniz kıyılarına egemen olması ve doğudan gelen ticaret yollarının çoğunluğunu denetlemesi hem Mısır'ın hem de Hititlerin bu yöndeki genişleme ya da bölgeyi kontrol etme politikaları için risk oluşturmuştur. Bu nedendir ki Mısır, MÖ 15. ve 14. yüzyıllarda sık sık Suriye içlerine doğru seferler düzenlemiştir. Yine bu nedenden ötürü Mısır'ın 18. Sülale firavunlarından olan II. Amenophis (MÖ 1427-1392), Mitanni kralı Šauštatar (MÖ 1460-1435-?) ile karşı karşıya gelmiştir. Mısır firavunları III. Tutmose (MÖ 1405-1450) ve IV. Tutmose döneminde de (MÖ 1419-1386) Mitanni ülkesinin genişleme ve gelişme politikaları rahatsızlık yaratmaya devam etmiştir. Ancak bu dönemde Mısır-Mitanni çekişmesi, bir dizi hanedan evliliğinin sağladığı diplomatik antlaşmalarla uzlaşma sağlanarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Mısır ile Mitanni arasındaki bu diplomatik yakınlaşma, bölgeyle ilgilenen Hititlere karşı güç birliği oluşturma çabası olarak da değerlendirilebilir. Hitit kralı I. Šuppiluliuma (MÖ 1344-1322) ise bu gelişmeler karşısında Kuzey Suriye bölgesinde egemen olan Mitanni üzerindeki baskıyı artırmak için Çukurova bölgesinde hakim Kizzuwatna Devleti ile anlaşarak onu kendi safına çekerek bölgedeki varlığını koruma altına almaya çalışmıştır.¹²

Görüldüğü gibi Mitanni Devleti'nin Hitit İmparatorluğu ve Mısır'ın hakimiyet kurma çabasında oldukları bölgede kurulması siyasi tarihinin de bu

⁸ Şapınuwa, Orta Anadolu'nun kuzeyinde, Çorum ilinin 53 km güneydoğusunda yer alan Ortaköy'de ortaya çıkarılmış, antik bir yerleşim yeridir. Geniş bilgi için bkz: Süel, 2012: 219-236.

⁹ Yıldırım, 2012: 1389. Memiş-Bülbül, 2014:90.

¹⁰ Ünal, 2002: 92.

¹¹ Novák, 2007:389.

¹² Yıldırım, 2012: 1395.

devletlere bağlı olarak gelişmesine neden olmuştur. Dönemin bu iki süper gücüne MÖ 13. yüzyılda Orta Asur Krallığı da eklenmiştir. Mitanni Devleti, 15. yüzyıldan 14. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız; 13. yüzyıl ortasına kadar da sırasıyla Hitit ve Orta Asur krallıklarına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.

MÖ 2. binlerin siyasi tarihinde söz sahibi olan tek Hurri siyasi oluşumu Mitanni Devleti değildir. Kizzuwatna ve İšuwa gibi devletler de dönemin siyasi tarihinde önemli roller üstlenmiş Hurri siyasi oluşumları arasındadır. Öyle ki Kizzuwatna Devleti'nin dönemin en güçlü devletlerinden biri olarak bilinen Hitit Devleti ile eşit koşullarda imzaladığı antlaşma metinleri bulunmaktadır.¹³

Yakındoğu coğrafyasında söz sahibi olmak isteyen Mitanni Devleti gerek Hurri nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde gerekse devletin bekası için önemli kaynaklara sahip ve stratejik noktalarda bulunan devletlerin hakimiyeti için sürekli bir mücadele içinde bulunmuştur. Bu mücadeleler sonucunda MÖ 2. binde, merkezi Habur bölgesinde olmak üzere, Mukiş, Asur ve Arrapaha krallıkları gibi muhtelif vasal krallıklar üstünde hakimiyet kurmuştur.¹⁴

Fakat Hitit baskısı sonucu zayıflayan Mitanni Devleti, Mitanni egemenliğinde olduğu dönemde bile kendi yöneticileri bulunan, Asur'un bu süreçte çevresini kontrol altına alıp, yeniden siyasal arenada öne çıkmasına engel olamamıştır. Nitekim bu süreç kısa süre sonra Mitanni'nin Asur Devleti tarafından tarih sahnesinden silinmesiyle sonuçlanmıştır. Buna rağmen Hurri ve Mitanni kökenli toplumların bu bölgede oluşturdukları kültür uzun süre varlığını korumuş ve genişleyen Asur Krallığı'nın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Hurrilerin konuştuğu dil Sami veya Hint-Avrupa kökenli dillerle akraba değildir. Hurri dili ile akrabalık bağı bulunan tek dilin, MÖ 1. binyılda Doğu Anadolu'da bir devlet kuran, Urartuların dili olduğu görülmüştür. Bu diller günümüzde yalnızca Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan bazı dillerle benzerlik göstermektedir. Hurrice yazılmış belgelerin çoğunluğu Hattuşa'dan (Boğazköy) çıkarılmıştır. Hititçe ritüel metinlerinde yer alan Hurrice bölümlerin yanı sıra, 1983 yılında Boğazköy'de bulunan Hurrice-Hititçe çift dilli metinler ve Tell el Amarna'da bulunan, MÖ 15. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başına tarihlenmiş, Mitanni Kralı Tušratta'nın Mısır Kralı III. Amenophis'e gönderdiği mektup da bu dil ve grameri hakkında önemli veriler sağlamıştır.¹⁵

18. yüzyılın sonlarına doğru İran'da, Persapolis'te çivi yazısı¹⁶ ile yazılmış taş tabletlerin bulunması ve söz konusu tabletlerin 1802 yılında George Friedrich Grotefend tarafından okunması sayesinde Mezopotamya ve İran yazıtları okunup anlaşılmaya başlanmıştır.¹⁷ Bu gelişme geçmişte yaşamış

¹³ Bingöl, 2013: 116.

¹⁴ Novák, 2007: 390.

¹⁵ Bryce, 2003: 35.

¹⁶ Çivi yazısı: İnsanlar tanrılar için çalışıyorlardı, o halde kazançlarını da mabedde birleştiriyorlardı. Herkes elde ettiği ürünü tanrının evine, mabede getirip teslim ediyor, rahipler de her vatandaşın teslimatını tabletlere resmediyorlardı. Böylece Sumerler mabed iktisadiyatının zorunluğu ile «Pictographic» yazıyı, resim yazısını icat etmişlerdi. Geniş bilgi için bkz: Kinal, 1973:12-13.

¹⁷ Kılıç, 2009: 128.

kavimler hakkında bilgi edinebilme açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1887 yılında, Orta Mısır'da bulunan Tell el Amarna'da yapılan kazılarda ele geçen ve MÖ 14. yüzyıla ait olduğu belirlenen çivi yazılı kil tabletlerin Mısır firavunlarından III. Amenophis (MÖ 1382-1344) ve IV. Amenophis (MÖ 1350-1334) ile Tutankamon'un (MÖ 1334-1325) diğer Ön Asya devletlerinin kralları ile yazışmalarını içeren belgeler olduğu anlaşılmıştır. Tell el Amarna belgeleri arasında iki mektup bulunmuştur ki, bunlar o güne kadar bilinmeyen bir dilde, fakat yine de çiviyazısı ile yazılmışlardır. Bu belgeleri 1902 yılında inceleyen Norveçli bilim adamı Asurolog Jorgen Alexander Knudtzon, mektupların dilinin bir Hint-Avrupa dili olduğunu dünyaya duyurmuştur.¹⁸

1906 yılına gelindiğinde ise Alman Asurolog Hugo Winckler tarafından Çorum Boğazköy'de başlatılan kazı çalışmalarında yaklaşık 10.400 adet çivi yazılı kil tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin dilinin Tell el Amarna'da ele geçen iki ayrı tabletin dili ile aynı olduğu kısa sürede anlaşılmıştır.¹⁹ 1913 yılında Berlin'de bulunan Alman Doğu-Bilimleri Kurumu (Deutsche Orient-Gesellschaft), aslen Çek bilgini olan Asurolog Bedrich Hrozny'yi Winckler'in ölümünden sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne tabletleri incelemesi için göndermiştir. Hrozny 1915'te verdiği bir konferansta, bu dilin Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesi olduğu tezini doğrulamıştır.²⁰ Hititçe'nin çözülmeye başlamasından sonra araştırmalar Boğazköy'de ilk kazılarda bulunmuş olan binlerce tabletin üzerine yoğunlaşmıştır.²¹

Fakat çalışmalar yalnızca Boğazköy ile sınırlı kalmamıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru bambaşka bir coğrafyada yapılan kazılarda ele geçen belgeler üzerinde yapılan filolojik çalışmalar, o döneme kadar varlığından haberdar olunmayan bir toplumun ilk izlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu eski yerleşim yerinin adı Ninive'dir.²² Ninive'de İngilizler tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çivi yazılı metinlerde karşılaşılan Sumerce ya da Sami diliyle benzerliği olmayan kelimelerin fark edilmesi Hurri dilinin ve kültürünün varlığını ortaya çıkaran ilk veriler olmuştur. Bu kelimelerin kökeni ve identifikasyonu üzerine ilk zamanlar Franz Delitzch, Archibald Henry Sayce çalışmıştır.²³ Daha sonraki süreçte bu çivi yazılı metinler üzerinde Hugo Winckler, Otto Schreoder, Leopold Messerschmidt, Peter Jensen, Rudolph Ernst Brünnow, Archibald Henri Sayce, Ferdinand Bork, Theophilus Goldridge Pinches, François Thureau Dangin ve Arthur Ugnad da çalışmıştır. Bu çalışmalar sonucu hem Hurriler hem de Subarlar ve bunların dilleri ile ilgili ilk verilere ulaşılmıştır.²⁴ Ancak Hurrilerin asıl keşfi 1887'de bulunan ve Hitit

¹⁸ Koç, 2003: 7.

¹⁹ Gelb, 1973: 5.

²⁰ Koç, 2003: 7.

²¹ Koç, 2003: 7.

²² Ninive, (Kuyuncuk) Irak'ın Ninive ilinde, modern Musul'un güneyine düşen, MÖ.7 binyılda kurulmuş, Asur İmparatorluğu'nun en çok bilinen başkentlerinden biridir. Aynı zamanda bölgedeki en uzun ömürlü yerleşim yeridir. 1845-1851 yılları arasında Austen Henry Layard'ın ortaya çıkardığı yerleşmede, daha sonra Max Mallowan çeşitli kazılar yapmıştır. Geniş bilgi için bkz: Freedman – Myers – Eerdmans, 2000: 966.

²³ Alpman, 1982: 283.

²⁴ Gelb, 1973: 1.

dilinin çözülmesinde de önemli rol oynayan Amarna Arşivi²⁵ sayesinde olmuştur. Bu arşiv bünyesinde ele geçen Mitanni Kralı Tušratta'nın (MÖ 1360-?) III. Amenophis'e (MÖ 1382-1344) yazdığı MÖ 15. yüzyılın sonu ile MÖ 14. yüzyılın başlarına tarihlenen 54 satırlık Hurrice metin, bu dilin çözülmesinde anahtar rolü oynamıştır. Amarna'da ele geçen Mitanni Mektubu'nu²⁶ gönderen Mitanni Kralı Tušratta (MÖ 1360-?) kendisini "*Mitanni Kralı*" ifadesi ile nitelendirdiği için ilk zamanlar bu dile "*Mitannice*" denmiş, ancak 1906'dan itibaren Boğazköy'de bulunmaya başlayan Hititçe-Akadça ve Hurrice metinler sayesinde dilin "*Hurrice*" olduğu anlaşılmıştır.²⁷

Boğazköy'de yapılan kazılar, o zamanlar anlaşılamayan bir dilde yazılmış birtakım kayıtların yanı sıra "Hurri memleketi" ve "Hurri insanları"nın varlığını gösteren Akad Devleti Dönemi'ne ait belgeleri de ortaya çıkarmıştır. Bu belgelerdeki "*Hurri*" ismi ilk olarak "*Harri*" şeklinde okunmuştur. Çünkü HUR işareti "har" olarak da okunabilmektedir. Hitit Kralı Šuppiluliuma (MÖ 1380-1340) ve Mittani Kralı Šattiwaza (?) arasında yapılan bir barış antlaşmasındaki yeminlerde adı geçen bazı tanrıların Hint mitolojisinde de paralellerinin olmasından ötürü, "Harri" ilk başta Aryan ismiyle özdeşleştirilerek "Harrian", "Aryan"ın en eski şekli olarak yorumlanmıştır. Kelimenin doğru telaffuzu, elde inandırıcı bir kanıt olmamasına rağmen, ilk olarak Dietrich Opitz (1925) ve Arthur Ungnad (1924) tarafından önerilmiştir.²⁸ 1915'te Mitanni'nin linguistik değil, politik bir öge olduğu kanıtlandıktan sonra, bu mektuplar ile Tušratta (MÖ 1360-?) belgeleri arasındaki ortak noktaları da keşfeden Ungnad "*Mitanni*" terimi yerine "*Subar*" teriminin kullanılmasını önermiştir.²⁹ Mitanni mektuplarından dolayı bu topluluğa "Mitanni" adı verilmiştir. Mittani Mektubu'nda "*hurwohe*", "*hurrohe*", "Hurri" olarak karşımıza çıkan "*Hurlili*" kelimesi dilsel bir tanım içermesine rağmen, birçok dilbilimci Ungnad'ın tezinin doğruluğunu kabul etmiştir.³⁰ 1915'te Mitanni'nin linguistik değil, politik bir öge olduğu kanıtlandıktan sonra, bu mektuplar ile Tušratta (MÖ 1360-?) belgeleri arasındaki ortak noktaları da keşfeden Ungnad "Mitanni" terimi yerine "Subar" teriminin kullanılmasını önermiştir.³¹ Bu önermeyle birlikte Ungnad ekolü diyebileceğimiz ekol doğmuş, P. Jensen, B. Landsberger, C. J. Gadd, Max von Oppenheim ve M. E. L. Mallowan gibi birçok bilim insanı bu kavim için "Hurri" adı yerine "Subar" adını kullanmayı tercih etmişlerdir.³²

Bu konuda bir diğer ekol ise Speiser ekolü olarak isimlendirilmiş ve E. Chiera, P. Koschaer, B. Hrozny, A. Danging, J. Friedrich ve A. Goetze gibi bilim insanları tarafından söz konusu kavim "Hurri" olarak adlandırılmıştır.³³ Ignace Gelb'in "Hurri" ve "Subar" adlarında iki farklı topluluğun bulunduğu fikrine

²⁵ Tell El-Amarna, Nil Nehri kıyısında kurulmuş, firavunlar dönemine ait eski yerleşim yerlerinden biridir. Geniş bilgi için bkz: Petrie – Sayce – Griffith - Suppurrel, 1974: 2.

²⁶ Şu ana kadar bulunmuş olan 33 Mitanni Mektubu'nun 14'ü Tell Amarna'dan, 6'sı Boğazköy'den, 6'sı Tell Brak'tan, üçü Alalah'ın IV. tabakasından, 2'si Tall Bazi'den, 1'i Umm el Ara'dan ve bir diğeri de Nuzi'den çıkarılmıştır. 13tanesi Akadça 1'i Hurrice olan 14 mektup British Müzesi'nde ve Vorderasiatisches Müzesi'ndedir. Geniş bilgi için bkz: Zenobia 2015:11.

²⁷ Ünal, 1997: 13.

²⁸ Wilhelm, 1989: 2.

²⁹ Gelb, 1973: 9.

³⁰ Wilhelm, 1989: 2.

³¹ Gelb, 1973: 9.

³² Alpman, 1982: 284.

³³ Alpman, 1982: 284.

dayanan önermesi ise üçüncü bir ekolün doğmasına sebep olmuştur.³⁴ Hurri-Subar problemine farklı açılardan yaklaşan üç ekol de önermelerini kanıtlayacak yeterlilikte veriler ortaya koyamamıştır.

Geçmiş toplumların kimliklerinin belirlenmesi noktasında eldeki nadir verilerden biri dil olduğu için linguistik çalışmalar bu noktada büyük önem arz etmektedir. Hurriler üzerindeki filolojik araştırma, Archibald Sayce³⁵ (1890-1900), Peter Jensen³⁶ (1890, 1891, 1899), Rudolph Ernst Brünnow³⁷ (1890), Leopold Messerschmidt³⁸ (1899) ve Ferdinand Bork³⁹ (1909)'un Mittani mektupları üzerindeki çalışmaları ile çok erken yıllardaki anlam birim ve tanımlarının açıklamasıyla başlamıştır.⁴⁰ Hurri filolojisine, 1930'lu yıllarda Nuzi, Ugarit ve Mari'deki metinlerin keşfi ve Hattuşa'daki Hurrice metinlerin yayınlanmasıyla da yeni bir ivme kazandırılmıştır.⁴¹ Bu çalışmalar sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda Hurri diliyle ilgili yapılan ilk tespit bu dilin Hint-Avrupa ya da Sami dil grubundan olmadığıdır.⁴² Çünkü Hurrice de tıpkı Hattice gibi aglutine bir dildir, yani peş peşe dizilen soneklerle kelime türetilir, isim ve fiil çekimleri de bu eklerle yapılmıştır.⁴³

Ephrahim Avigdor Speiser'in "Introduction to Hurrian"⁴⁴ adlı çalışmasında bu konudaki değerlendirmesi şu şekilde olmuştur:

"Yakındoğu'da Hurrice ile karşılaştırılan ilk dil Elam dili olmuştur. Ancak bugün gelinen noktada her iki dil arasında bir bağlantının olmadığı kesinleşmiştir. Hitit öncesi Orta Anadolu'da konuşulan Hatti diliyle karşılaştırılmasında ise sondan eklemeli bir dil olan Hurrice'nin, örnekleri de bulunan Hattice ile ortak bir noktasının bulunmadığı kabul edilmiştir.

Son dönemde yapılan araştırmalar Hurrice'nin, Urartuca ile olan bağlarının ortaya konması açısından cesaret verici olmuştur. Sözcük yapım tarzları, söz dizimi, kelime hazinesi gibi kıstaslar bakımından iki dilin yakın bağlantıları olduğu görülmüştür. Modern Kafkas dilleri ile yapılan karşılaştırmalarda da Hurrice ve Kafkas dilleri arasında kesin bir bağlantı kurulamamıştır".⁴⁵

Hurriler-Subarlar⁴⁶ adlı eserinde Ignace J. Gelb ise Hurrilerin diliyle ilgili şu tespitleri yapmıştır:

"Hurrilerin en yakın dil akrabası Urartu dilidir. Bunun dışında, Hurrice'nin başka diller ile ilişkileri konusunda çok fazla bilgi sahibi değiliz, Elam Kassit, Asya ve Yafetik dillere odaklanan teoriler ve varsayımlar ikna edici değildir. Şimdiye kadar Hurri'nin modern Kafkas dillerine olan bağlantısı da doğru bilimsel yöntemlerle kanıtlanmış değildir".⁴⁷

³⁴ Alpman, 1982: 284.

³⁵ Sayce, 1900: 260-274. – 1890: 171-225.

³⁶ Jensen, 1890: 166-208, 1890 – 1891, 34-72, - 1899:173-181.

³⁷ Brünnow, 1890: 209-259.

³⁸ Messerschmidt, 1899.

³⁹ Bork, 1906.

⁴⁰ Wilhelm, 1989: 3.

⁴¹ Wilhelm, 1989: 3.

⁴² Kuiper, 2011: 77.

⁴³ Ünal, 2002: 87.

⁴⁴ Speiser, 1941.

⁴⁵ Speiser, 1941:10.

⁴⁶ Gelb, 1973.

⁴⁷ Gelb, 1973: 91.

Bu ifadelerde de vurgulandığı gibi yapılan filolojik çalışmalar sonucunda Geç Tunç Çağı antik Yakınoğu toplumunun büyük bir bölümünün konuştuğu Hurrice, özellikle günümüz Kuzey Irak, Suriye Bölgesi'nde ve Anadolu'da o dönemde konuşulan Hititçe ve Akadça ile karşılaştırıldığında,⁴⁸ Hurrice'nin yaşayan herhangi bir dille akrabalığının bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu noktada Hurrilerin Hint-Avrupa ya da Sami topluluklardan biri olmadığını söylemek mümkündür. Asyenik diller ile olan yakınlığı da göz önüne alındığında Hurri topluluklarının Kafkasya – Asya ya da Anadolu'nun yerli topluluklarından biri olma ihtimalleri değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Hurrilerin menşei ile ilgili hipotezler ortaya atılmıştır.

Habur bölgesinin erken tarihi için önemli bir tabir olan “*Subar-Subartu*” problemi hakkında birçok araştırma ve bunlar sonucunda birçok yayın yapılmasına rağmen Subartu halen eski Mezopotamya araştırmalarında önemli bir soru işareti olarak varlığını korumaktadır. Subartu teriminin belirsizliği araştırmacılar için, özellikle 3. binyıl söz konusu olduğunda, önemli bir problemdir.⁴⁹ Eski Doğu tarihi üzerine yaptıkları önemli çalışmalarla tanınan Speiser ve Ungnad bu önemli probleme farklı açılardan yaklaşan iki ekolün öncüleri olmuşlardır.

Speiser'in öne sürdüğü teze göre Hurri-Subar terimleri, genellikle kabul edildiği şekliyle, birbirlerinin yerine kullanılmıyordu, hatta bunlar Speiser'in *Ethnic Movements in The Near East* adlı eserinde vurguladığı gibi, aynı etnik kökenin farklı iki dalı bile değillerdi. Ayrıca Speiser'in teorisine göre Eski Yakınoğu'da bilinmeyen ya da az bilinen her olgu “*Japhetic*”⁵⁰ başlığı, hatta özelde “*Doğu Japheticleri*” başlığı altında incelenmiş, Subarlar Doğu Japheticleri içerisinde etkin bir toplum olarak nitelendirilirken, Hurriler Batı Japheticleri içerisinde değerlendirilerek Hurri toplumu olarak anılmışlardır. Özetleyecek olursak, tabanının içinde Subarları barındıran, Asurlu ve Japhetic unsurların bulunduğu Mezopotamya'ya Samiler sonradan gelmişlerdir. MÖ 2. milenyumda ise Asurlu ve Japhetic olan Subarlar gibi Hurriler de bu bölgede varlık göstermeye başlamıştır. Speiser'a göre bu iki grup arasında benzerlikler bulunsa da Subarların bulunduğu bölgede Hurri nüfusu bulunmamaktaydı.⁵¹ Ayrıca Speiser Subartu'nun, Akadlıların kendilerine nazaran kuzeyde kalan bir bölgeyi tanımlamak için kullandıkları coğrafi bir terim olduğunu öne sürmüş, ırksal ve dilsel özelliklerle ilgili hiçbir şeyin belirtilmediğini iddia etmiştir. Ona göre “*Subar*” etnik terim olarak MÖ 2. milenyumun sonuna kadar kullanılmamıştır. Ayrıca Speiser “su”⁵² kelimelerinin bazılarının net bir şekilde Akad ifadeleri olduğunu eklemiştir. Dolayısıyla, “*Su.Bir*” ifadesinin üstündeki “*Su*” ek notu, kelimelerin “*Subar*” denilen bir dille yazılmadıklarını, sadece Hurrilerin ve Akadların beraber yaşamış olabilecekleri bir bölge olan “*Subartu*” da kullanıldıklarını ima etmektedir. Yine Speiser'a göre, “*Subartu*” teriminin Ashurbanipal döneminde Geç Babil yazarlarının Asur için

⁴⁸ Campbell, 2007: 4.

⁴⁹ Steinkeller, 1998: 78.

⁵⁰ Japhetic: İncil'de İsa'nın üç oğlundan biri olan Japheth'in soyundan gelenlere atıfta bulunan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz: Suny, Kennedy 2001: 222.

⁵¹ Gelb, 1973: s. 1.

⁵² “su” ek notu Friedrich Delitzsch tarafından Asur'da bulunan yazıtlarda, Suriye bölgesi için “šu-ba-ri-i, şu-ba-rie, şu-bar-te”, gibi yer ve şahıs isimlerinde tespit edilmiştir, ayrıca “SU. EDİN^{ki}” adında bir yer ismini de tespit ederek, bunu “Su-maš^{ki}” olarak ifade etmiştir.

kullandıkları bir terim olması ve bu kullanımda herhangi bir fark gözetmemiş olmaları “*Subarî*” terimini ortadan kaldırmak için yeterlidir.⁵³ Speiser, Nuzi’den çıkarılmış, kâtiplerin listesini içeren bir belgede geçen “*DUB SAR Hur-ru(m)*” ifadesine dayanarak Nuzilerin kendilerine “*Subarî*” değil “*Hurri*” ismini verdiklerini belirtmiş ve bunu tezini güçlendiren pozitif bir kanıt olarak görmüştür.⁵⁴

Ugnad’ın Hurri-Subar problemi ile ilgili temel tezi ise “*Subarianlar*” Mezopotamya’nın yerli nüfusunu şekillendirmekle kalmayıp, batıya doğru Akdeniz ve Kapadokya yöresindekiler ile doğuya doğru en azından İran sınırındaki dağların olduğu bölge ve Ermenistan toprakları da dahil olmak üzere buralarda yaşadıkları temeline dayanmaktadır. Ayrıca bu bölgelerde yaşayan topluluklara da yön verdiklerini öne sürmüştür. Görüldüğü gibi Ugnad Hint-Avrupalı klasmanına dahil olmayan bu toplumu “*Subarian*” ya da “*Asyatik Subarianlar*” tabirleriyle nitelemeyi tercih etmiştir. Ugnad’a göre Tell Halaf yanık keramiği, keramikten heykelleri, Hitit Hiyeroglif yazısı, Hitit İmparatorluğu bölgesi dışında bulunan Hint-Avrupalı olmayan tüm materyalleri Subarlara atfetmiştir. Elde edilen materyaller arasında bulunan farklılıkları ise Subarları doğu ve batı Subarlar olarak ikiye ayıran farklar olarak okumayı tercih etmiştir. Sonuç olarak batıda Mitanni’den başlayarak ötesine kadar uzanan ve 2. milenyuma karşılık gelen dilbilimsel bulgular Ugnad tarafından “*Subarî*” olarak adlandırılmıştır.⁵⁵

Ugnad kendi terimi olan “*Subarî*”yi savunmuş, Sami zannedilen bazı “*su*” kelimelerinin bile gerçekte Subari olduğunu iddia ederek, Subari terimine karşı oluşturulan argümanların geçersizliğini göstermeye çalışmıştır. Ayrıca etnik anlamda “*Subarî*” Speiser’in iddiasının aksine MÖ 3. milenyumda ortaya çıkmıştır. Ugnad daha sonraki çalışmalarında “*Subartu*”nun Asur ile eşanlamlı kullanılmasını Asur’un Subartu topraklarının varisi olmasıyla açıklamıştır.

Her iki ekolün Hurri-Subar problemi üstünde uzlaştıkları tek nokta bu toplumun Mezopotamya’nın yerli halkı olduğudur.⁵⁶

Bahsi geçen iki ekolün dışında probleme yeni bir yaklaşım getiren Gelb’e göre ise Hurriler ve Subarlar birbirlerinden tamamen farklı iki etnik topluluktur. Subarları en erken dönemlerde Babil’in kuzeyindeki dağlık arazilerde ve bunun dışında Babil’de, Sumer ve Akadlarla yan yana yaşayan bir topluluk olarak değerlendiren Gelb’e göre Hurrilerin MÖ 2. binyılda Subarların yaşadığı bölgeleri işgal etmelerinden dolayı bu iki topluluğun birbirleriyle karıştırılmış olabileceği, oysaki Subarların çok daha erken dönemlerde bahsi geçen bölgelerde yaşadığını Hurrilerin ise Mezopotamya’da tarih sahnesine daha geç çıktıkları tezini savunmuştur. Gelb bu tezine dayanak olarak da Eski Akad Dönemi⁵⁷ ve Hammurabi Dönemlerine⁵⁸

⁵³ Gelb, 1973: 12.

⁵⁴ Gelb, 1973: 13.

⁵⁵ Gelb, 1973: 1.

⁵⁶ Gelb, 1973: 1.

⁵⁷ Eski Akad Dönemi: MÖ. 2725 yılında Sargon önderliğinde, Sami kökenli toplulukların Sumer şehirlerini zaptederek oluşturduğu, siyasal yapının kuruluş aşamasını ifade etmektedir. Geniş Bilgi için bkz: Çağatay, 1957: 3.

tarikhlenen, Tell Brak ve Chagar Bazar'dan elde edilen tabletleri göstermiştir. Bu tabletlere göre Eski Akad Dönemi'nde Hurriler henüz bu coğrafyada yokken Hammurabi Dönemi'nin sonuna doğru Subarlar buralarda etkin bir topluluk olarak bulunmaktadır. Hurrilerin bu merkezlerde varlıklarına ancak Hammurabi Dönemi'nin sonlarında rastlanmıştır.⁵⁹

Friedrich Delitzch, Asur'da bulunan yazıtlarda, Suriye bölgesi için “*šu-ba-ri-i*, *šu-ba-rie*, *šu-bar-te*”, gibi yer ve şahıs isimleri bulunduğunu, ayrıca “*SU. EDİN^{KP}*” adında bir yer ismini de tespit ederek, bunu “*Su-maš^{KP}*” olarak ifade ettiğini belirtmiştir. “*Su-maš^{KP}*” teriminin feminen hali olarak *Su-maš-tu*-’yu kullanmış ve bununla “*Subartu*” topraklarını ifade etmiştir. Delitzch “*Su-maš*” ve “*Su-maš-tu*”yu en çok değişime uğrayan terimler olarak nitelendirmiştir. “*Su-ti-um^{KP}*” en sonunda “*Su-tū*” terimiyle değişmiş olduğunu belirttikten sonra “*Su-ti-um^{KP}*”nin Diyala ve Kerkhah nehirleri arasındaki Dicle'nin doğu tarafında olduğunu iddia etmiştir.⁶⁰ Aynı zamanda Delitzch bu yazıtlardaki Sumerce ve Samice olmayan kelimelerdeki seslere dikkat çekerek Elam^{Ki} kelimesinin Elam topraklarını çağrıştırdığı gibi *Su^{Ki}* ya da *SU EDİN^{Ki}* kelimelerindeki “*su*” sesinin “*Su-ti-um*” kelimesinin bir kısaltması olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Delitzch'in ortaya attığı “*su*” terimi üzerinde duran başka bilim insanları da olmuştur. Bunlardan Jules Oppert bu terimi Sumerce bir kısaltma olarak ifade ederken, Archibald Henry Sayce, Delitzch'in önermesini reddederek Johann Nepomuk Strassmaier'in “*Su-ri*” ve “*Su-ri-ti*” terimlerini takip etmiştir. Ancak bu okumanın yanlış olduğu daha sonraki çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Fakat Sayce “*su*” kelimesi ile başlayan bu kelimelerin “*Vannik dil*” kökeniyle aynı olduğunu ilk defa öne süren kişi de olmuştur. Van Bölgesi'nde genellikle “*su*” başlıklı kelimelerin kullanılmış olması çok yüksek bir ihtimaldir.⁶²

1923'te⁶³ yayınladığı bir çalışmasında Ungnad MÖ 2500-2000 dolaylarında Babil'de yaşayan Subarlı köleler ve tüccarlar olduğunu belirtmiş, bunun yanında Asur İmparatorluğu'nun ilk başkenti Asur'un Ušpia ve Kikia tarafından kurulduğunu ve bunların isimlerinin de Subarca olduğunu öne sürmüştür. Fakat Speiser 1920'li yıllarda bölgede yaptığı kazılarda en eski tabakalara kadar inmiş ve Ušpia ve Kikia'nın Subarlı değil ancak Sumerli olabileceği kanaatine varmıştır.⁶⁴

Piotr Steinkeller “*The Historical Background of Urkeš and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia*”⁶⁵ adlı makalesinde 3. binyılda “*Subartu*” teriminin karşıladığı coğrafyanın nerede bulunduğu, bu terimin yalnızca coğrafi bir mekânı mı karşıladığı yoksa bir topluluğun adı mı olduğu konusunda önemli sorular ortaya atarak bunlara cevap bulmaya çalışmıştır. Ona göre coğrafi olarak “*Subartu*” terimi oldukça eskidir, MÖ 2400'lerde

⁵⁸ Babil Kral Listesi ve Asur zaman aralığından edinilen bilgiye göre Hammurabi'nin iktidara gelişi MÖ. 1862 yılında olmuştur. Babil Birinci Hanedanlığı'nın düşüşünü MÖ. 1666 yılı olarak vermektedir. Geniş bilgi için bkz: Eder, 2009: 214.

⁵⁹ Gelb, 1973: 1.

⁶⁰ Gelb, 1973: 1.

⁶¹ Gelb, 1973: 1.

⁶² Gelb, 1973: 1.

⁶³ Ungnad, 1923.

⁶⁴ Gelb, 1973: 1.

⁶⁵ Steinkeller, 1998.

kayıtlıdır. Bu kayıtlara göre Subartu, Dicle'nin yukarı bölümüyle Babil arasında uzanan bölgeyi, özellikle Habur üçgeni denilen Habur Irmak havzasını ifade etmek için kullanılmıştır.⁶⁶

Gelb, Hurrilerin Subarlarla ilişkili görülmelerinin sebebinin 3 ana başlık altında topladığıdır:

1. "SU^{KI} veya SU.BİR^{KI} ya da ina Šū-ba-ri ifadeleri Akad hece tablolarında bazı Hurri kelimeleri ile birlikte bulunur. SU^{KI} veya SU.BİR^{KI} işareti etnik ve dilsel anlamda "Subari" anlamına gelmez, ancak "ina Šu-ba-ri", "Subartu'da" veya "Subarilerin topraklarında" anlamını taşır. Ungnad, bu terimleri doğru tercüme eder, ancak bu şekilde isimlendirilmiş kelimelerin, Subari diline ait değil sadece Subartu'da kullanılmış kelimeler olabileceği olasılığını hesaba katmaz. İnceleme altında olan ifadeleri içeren hece tabloları ve tanrı listeleri Geç Asur Dönemi'nde yazıldığından, yaklaşık aynı dönemde Subartu'da konuşulan Akad lehçelerinde kullanılan kelimeleri içermeleri doğaldır. Gerçekten de hiç şüphe yoktur ki, Subartu'da aslında Hurrice dışında kullanılan diller de mevcuttur.
2. Hurriler, Akadlıların Subartu dediği bölgede yaşamışlardır. Subartu'daki Hurriler tanrı listeleri ve hece tabloları, Hurri'nin Subartu'da tek bir dönemde kullanıldığını göstermektedir. ^aTe-eš-su-up, ^aŠa-uš-ka, ^aAš-tu-u-pi-nu, ^aZi-za-nu, ^aLa-ḫu-ra-til, ^aPa-ar-si ve ^aNa-ú-ar-si Akad hece tablolarında Subartu'ya ayrılmış ilahlar arasındadır. Bunlardan ilk ikisinin Boğazköy ve Nuzi tabletlerinde geçen ve çok tanınan Hurri tanrıları Tešup ve Šawuska olduğu hemen anlaşılmaktadır, ancak üçüncü tanrının Hurri karşılığı kesinlikle yoktur. Dördüncü tanrı Zizānu'nun ise Akad panteonunda yer alması ve isminin Hurri yerine Sami oluşumu içermesi şüpheleri arttırmaktadır. Akad hece tablolarına göre ilah isimleri için geçerli olan bu durum, Subartu'da kullanılan yaygın isimler için daha fazla geçerlilik göstermektedir. Bunun örnekleri arasında sa-ar-me "orman", ḫa-a-ra-li "kapı", na-ma-al-lu(m) "yatak", pi-it-qu "oğul", za-al-ḫu "altın", ḫa-i-a-ni "küçük", e-ne "tanrı", ve birçok bitki ismi yer almaktadır. Bütün bu kelimelerden sadece "tanrı" ve "altın" Tušratta mektubunda Hurri olarak belirlenmiştir. Diğerleri Hurri yazıtlarında görülmemektedir. Bu durum Hurrilerin varlığına işaret etmektedir. Ancak buna dayanarak Hurri ve Subari'nin eşdeğer olduğu varsayımını yapmak yanlış olur. Hurriler ve Subarilerin toprakları Yakındoğu'da geniş alanları kaplamıştır ve belli zamanlarda bu iki grubun insanların, birbirlerinin yaşadığı topraklarda yer değiştirmiş oldukları olasılığı kuvvetlidir. Ancak, yaklaşık aynı döneme denk gelen bu toprakların uzandığı yerleri belirleyebilmemizi sağlayan yeterli kaynaklara sadece 2. milenyumun ortasından itibaren ulaşılmıştır.
3. III. Ur döneminin bazı şahıs isimleri ve daha sonra Subari olarak adlandırılan kişi isimleri dilbilgisi ve dilsel yapı olarak Hurri dilindedir".⁶⁷

Gelb, Hurriler ile Subarların farklılıklarını gösteren delilleri ise iki başlık altında sunmuştur:

1. "III. Ur Dönemi'ndeki Subari isimlerinin kesinlikle Hurri kökenli olmaması; Hurrilerin Subarilerden ayrı tutulması gerektiğini gösteren en önemli kanıt III. Ur Dönemi isimlerine yönelik yapılan karşılaştırmalı çalışmaya aittir. Öncelikle Akap-šen, Arip-Atal, ḫupitam, Kirip-ulme, Taḫis-šen, Tešup-šelaḫ, Unap-tan gibi tipik isimleri ele alalım ve onları Addabuni, Barbaragi, Bulbat, ḫabrat, ḫušanak, Zubuš, Zurzura gibi isimlerle karşılaştıralım. İlk grubun isimleri yazılarda herhangi bir etnik etiket taşıyor gibi görünmektedir ama çok az Hurrice bilgisi olan birisi bile bu isimleri Hurrice olarak nitelendirebilir. İkinci grubun isimleri yazılarda su^(KI) veya SU.A^(KI) işaretleri ile birlikte; bu isimleri taşıyan insanlara da "Subari" denmektedir. Örneğin Nuzi tabletlerindeki "su" adı taşıyan isimlerin hiçbirinin Hurri kökenli olmadığını onomatolojiyle ilgilenen bir kişi kolaylıkla fark edecektir. İlk gruptaki isimlerin neredeyse tamamı iki öğeden oluşmuşken – Hurri isimlerinde yaygın bir özellik- ikinci grubun isimleri parçalanamaz gözükmektedir. İkinci gruptaki

⁶⁶ Steinkeller, 1998: 76.

⁶⁷ Gelb, 1973: 21.

fark edilebilir tek yapı özelliği, Zuzura ve belki Barbaragi'de gözlenen ikileme olayıdır; ancak bu şekilde bir oluşum Hurri isimleri arasında yoktur. Yine birinci grup öğeleri arasında görülen “ak, ar, şen, un”, gibi kökler kolayca Hurri olarak tanınabilir. İkinci grubun isimleri ise ne Nuzi'den gelen Hurri köklerine ne de başka bir yerden gelen köklere benzememektedir.

2. Fırat ve Dicle'nin Hurri isimlerinin Subari isimlerinden farklı olması; Hurrilerin Subarilerden ayrı tutulması gerektiğinin başka bir kanıtıdır. Dicle Subari dilinde “Aranzū” ya da “Aransuḫ” ismini alırken, Hurri dilinde “Arašših” ya da “Aranziḫ” ismini alır. Fırat'ın ismi Subar dilinde “Uruttu” Hurri dilinde ise “Puranti”dir.⁶⁸

Hurrilerin Subarlar ile birlikte anılmalarının nedenini farklı zaman dilimlerinde aynı coğrafyalarda yaşamalarına bağlayan Gelb'in bu teorisini destekleyen bir diğer kanıt da daha çok Mezopotamya kaynaklarında geçen “Subartu” teriminin 20 kadar Kültepe tabletinde, kumaşların üretim yeri ve şahısların memleketlerini tanımlamak için, s/šuba/irium (Subartulu, Subartu'dan) şeklinde, aidiyet ekiyle geçmesidir. Hurri dilini ifade etmek için ise bir metinde “šubiriattam” ifadesinin kullanıldığı görülmüştür.⁶⁹ Fakat Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Subartu teriminin Mezopotamya'nın hangi bölgesi için kullanıldığı netleşmemiştir. Bunun nedeni MÖ 3. ve 2. binyılda Mezopotamya kaynaklarında iki ayrı bölgenin Subartu adıyla anılmasıdır. Bu durum, binlerce yıllık Mezopotamya tarihi boyunca değişen siyasî dengeler ve etnik yapılar gibi faktörlerle birlikte, bölgelere verilen isimlerin ve coğrafi kapsamalarının da değişmesinden kaynaklanmaktadır. Subartu teriminin, dar ve geniş anlamda olmak üzere, 3. binyılda bile iki farklı bölge için kullanıldığı söylenebilir. Subartu adı siyasî anlamda ilk olarak, MÖ 2400'lerde Lagaş yöneticisi olan Eannatum'un zamanına tarihlendirilmiş belgelerde kaydedilmiştir. Eannatum'un yazıtlarına göre Lagaş şehir devleti Elam, Subartu ve Urua ordularından oluşan bir koalisyona karşı mücadele etmiş ve bunları yenmiştir. Bilindiği üzere Elam ve Urua İran platosunun batısında kurulmuş devletlerdir. Dolayısıyla Subartu, Diyala bölgesinin kuzeyinde, Dicle'nin doğusundan Zagros Dağlarına kadar uzanan bölgeye lokalize edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu bölgenin, sonraki Asur bölgesine karşılık geldiğini ve dolayısıyla Subartu'nun, Asur'un 3. binyıldaki adı olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Geniş anlamdaki Subartu terimi ise ilk kez, yaklaşık 2200'lerde, Akad Kralı Naram-Sin'in (MÖ 2254-2218) yazıtlarında kaydedilmiştir. Muhtemelen Naram-Sin'in hâkimiyetinin sonlarına tarihli bir belgede, onun egemenliği altındaki bölgelerin Parašhum'a kadar bütün Elam ülkesi ve “Sedir Ormanlarına” kadar bütün Subartu ülkesini kapsadığı kayıtlıdır. Steinkeller'e göre bu ifade, Subartu'nun, doğuda Zagros Dağlarından, batıda Amanos dağlarına kadar uzanan bütün Yukarı Mezopotamya'yı tanımladığını göstermektedir. Subartu terimi, bu tarihten itibaren Eski Babil Devri'nin sonuna kadar her iki bölge için de kullanılmıştır.⁷¹

MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Yakındoğu'nun sosyal ve siyasî yapısı hakkında bilgiler içeren belgeler barındıran Kültepe-Kaniş'te de Subar teriminin geçtiği belgeler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Subartu terimi, 20 kadar Kültepe tabletinde, genellikle kumaşların üretim yerlerinin belirtilmesi

⁶⁸ Gelb, 1973: 15.

⁶⁹ Erol, 2012: 1.

⁷⁰ Erol, 2012: 5.

⁷¹ Erol, 2012: 5.

maksadı ile geçmektedir. Kumaşların üretim yeri olarak geçişiyle ilgili örnekler şunlardır:

“2 (parça) Šubirum cinsi kusitum kumaşı”. (Kt. 97/k 349: 6).

“Subartum cinsi 7 (parça) kaliteli ağır kumaşı Kunulum sana taşıyor”. (91/k 344: 10, 7)

“...ya Subartu ya da Asur cinsi nibrarum kumaşını ya da Akad cinsi kusitum kumaşını ...”. (Prag I, 686: 19).

“1 (parça) Subartu cinsi kumaş, 1 (parça) pukkum kumaşı, 1 (parça) Asur kumaşı”. (Larsen-Moller 1991: 231, 5).⁷²

Subartu'nun, s/šuba/irium (Subartulu, Subartu'dan) şeklinde, aidiyet ekiyle, kişilerin memleket adı olarak geçişleriyle ilgili bazı örnekler de şunlardır:

“Şahit Subartulu Talia”. (RA 59, 20, No. 2: 13).

“1 mina gümüşü faizli (borç) olarak Subartuluya verdim”. (TC III, 170: 1).

“Sana verdiğim Subartulu köleyi sat ve onun parasını baba gönder!”. (Kt. n/k 213: 28).

“Senin için Subartulu bir kadın köle satın alsın”. (CCT III, 25: 35).

“Tableti Šubarca (Hurrice) (bilen) bir katibe ver ki onu okusun” (5 Kt. 91/k 539: 29).

“Hiçbir Asurlu Akadlılara, Amurrululara ya da Subartululara altın satmayacak! Satan kişi yaşamayacak (öldürülecek)!”. (7 Kt. 79/k 101: 18).⁷³

Kt. 92/k 386, 1-345-92 numaralı belgede ise Subartu, ilk kez coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Tablet, İliya isimli bir tüccarın, Šu-İštar'a hitaben yazdığı mektuptur. İliya, Aššur-damiq'in tüccar dairesinden aldığı iki eşeğin bedeli olan bakırın ve yine Aššur-damiq'in kendisine borçlu olduğu bir miktar gümüşün ödenmesini istemektedir. Tabletın ön yüz 31. ve 38. satırlarında geçen “Sú-ba-ri-im” ifadesi coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.⁷⁴

1-2) “Šu-İštar'a söyle! İliya şöyle (söyle): 3-6) Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb 2 siyah eşeği tüccar evinden borç aldı (senet imzaladı) ve ben (onun) kefilim. 7-10) Bir eşeğin fiyatı 1 talent 40 mina sāhirum bakır(dır). İkinci eşeğin fiyatı 12 šeşel gümüştür. 10-11) Teinātum ayı, Šu-Su'en'in senesi. 12-16) Eşekleri aldığından dolayı Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb'ı tutup bakırı, gümüşü ve onun faizini ona ödet. 17-19) Ayrıca bana 11 šeşel gümüş borçludur; (onun) şahidi vardır. 20-24) Burada, İphurum'un oğlu Šalim-Aššur ve Uzariya'nın oğlu Aššur-malik Buzuwa'nın yanında durdular ve ben şöyle (söyledim): 25-27) “Niçin beni aldatıyorsun? Gümüş Šu-İštar'ın gümüşüdür. İşte, (kārūmun) küçük-büyük (hükümünü Buzuwa) işitsin”. 28-32) İphurum'un oğlu şöyle (cevap verdi): “Neden gümüş Šu-İštar'ın gümüşü (oluyormuş)? Ben Šu-İštar'ı Subartum'da dava edeceğim”. Ben şöyle (dedim): 33-38) “Šu-İštar sana ne borçlu? Eğer Šu-İštar sana borçlu ise gel, (şahitlerini) hazır bulundur ki iddia ettiğin kadar (gümüşü) al! Ne diye Šu-İštar'ı Subartum'da ikide bir dava edeceksin?”⁷⁵

Yukarıda bahsi geçen belgelerde Subar terimi aidiyet ve yer ismi olarak kullanılmasına rağmen Subar teriminin coğrafi bir alana mı işaret ettiği yoksa varlığından haberdar olunan bir Subar ülkesini mi ifade ettiği konusunda net bir veri bulunmamaktadır. Kültepe tabletleri incelendiğinde Subar-Subarlı

⁷² Erol, 2012: 2.

⁷³ Erol, 2012: 2.

⁷⁴ Erol, 2012: 3.

⁷⁵ Erol, 2012 :4.

ifadelerinin geçtiği belgeler bulunmasına karşın Hurri ya da Hurrili teriminin, en azından şu ana dek okunan tabletlerde, geçmediği gözlemlenmektedir. Bu durum Hurri –Subar eşitliğine ya da bu toplumun Subarlar şeklinde anılmasını öngören teze kanıt olarak gösterilmesi mümkündür. Ancak bunun sebebinin o dönem Anadolu coğrafyasında yaşayan Hurri halkının yaşadıkları bölge ya da dahil oldukları siyasi yapının yani şehir devletinin aidiyet ekiyle anılmış olmaları daha güçlü bir olasılık olmalıdır. Bunun dışında Kültepe’de gün yüzüne çıkarılan belgeler Hurri-Subar problemini aydınlatacak herhangi bir ipucu içermemektedir. Tabletler dışında maddi kalıntılar açısından bu dönem Hurri varlığının kanıtı olarak Hurrilere atfedilen Karaz kültürüne ait kalıntıların, özellikle de portatif ocakların Kültepe’de de kullanılmış olduğunun görülmesi bu toplumun Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Anadolu halklarından önemli bir tanesi olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Eldeki veriler Hurri-Subar problemini çözmek bir yana bahse konu Subar coğrafyasının yerinin tespiti konusunda bile yetersiz kalmaktadır. Bu da Eski Doğu medeniyetinin en önemli toplumlarından biri olan Hurri toplumu ile ilgili konuları Eski Doğu tarihindeki en ihtilafli konuları arasına yerleştirmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ungnad ekolünün “*Subar*” adıyla nitelendirdiği, Speiser ekolünün “*Hurri*” olarak isimlendirdiği, Gelb’in ise “*Hurri ve Subar*” olarak iki ayrı topluluk olarak varlıklarını kabul ettiği, şuan eldeki verilerle henüz birbirleriyle olan bağları netleşmeyen bu toplumlar hakkında, yalnızca nasıl isimlendirilecekleri noktasında değil aynı zamanda anavatanları ve yayılım gösterdikleri alanlarla ilgili de tartışmalar sürmekte ve birçok bilim insanı tarafından değişik hipotezler öne sürülmektedir.

Bu doğrultuda Speiser, Hurri toplumunun anayurdunu Anadolu topraklarında Van Gölü ve çevresi olarak belirlemiştir. Wilhelm de Hurrilerin anavatanını Van Gölü’nün güneyindeki dağlık alan olarak göstermiştir. Steinkeller ise “The Historical Background of Urkeš and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia” adlı makalesinde Hurrilerin anavatanının Trans-Kafkasya bölgesinde bir yerde, büyük olasılıkla da Ermenistan’da olduğu iddiasında bulunmuştur.

Fakat Warren C. Benedict, “Urartians and Hurrians”⁷⁶ adlı makalesinde MÖ 2. binde Hurrilerin kültürel ve politik alanının Van Gölü ve çevresinde bulunduğu iddiasının çelişkili kanıtlara dayandığını söyler.

Konunun uzmanları tarafından Hurrilerin anavatanı ile ilgili hipotezlere bakıldığında çoğunlukla Van Gölü çevresi ve Kafkaslara işaret ettiği görülmüştür. Bu açıdan söz konusu bölgelerin yerli halkına ait olduğu düşünülen Karaz kültürü hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

1940 yılında ünlü Rus arkeolog Boris Kuftin, Gürcistan’ın orta kesimindeki bölgede yer alan Trialeti kurganlarında yürüttüğü kazılar esnasında Kafkasya Bölgesi’nde yeni bir kültürün varlığını keşfetmiştir. MÖ 6500’lerde yaşanmış olan Erken Tunç çağları sürecine tarihlendirilen bu kültürün izlerini daha önce İsrail ve Kafkaslar’daki başka kazılarda fark eden bilim adamları olsa da bunu ilk kez tanımlayan kişi Kuftin olmuştur. Kuftin

⁷⁶ Benedict, 1960: 100-104.

bu kültüre Kura ve Aras nehirlerinden hareketle “Kura-Aras Kültürü” adını vermiştir.⁷⁷

Ülkemizde ise bu kültürün izlerine ilki 1942 yılında Doğu Anadolu’da yapılan, o dönemdeki ismi Karaz bugünkü ismi Kahramanlar olan köyün yakınındaki höyükte yapılan kazılarda rastlanmıştır. Karaz Höyük Erzurum’un 16 km. kuzeybatısında, orta büyüklükte bir höyüktür. Bu yerleşim yerinin adı bu kültürün Karaz kültürü olarak anılmasına neden olmuştur⁷⁸. Ancak kültürün yayılım alanının geniş olmasından dolayı farklı ülkelerden araştırmacılar bu kültürün merkezini kendi toprakları üzerinde gösterme eğilimine girmişlerdir. Bundan dolayı kültür Kura-Aras ve Karaz isimleri dışında Erken Trans-Kafkasya Kültürü, Yanık Kültürü, Hirbet Kerak Kültürü, Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı, Bet Yerah, Trans-Kafkasya Eneolitik Kültürü gibi isimlerle de anılmaktadır.⁷⁹

Ülkemizde genel kabul gördüğü haliyle Karaz Kültürü demeyi tercih ettiğimiz kültürün anavatanı bugünkü Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ile Türkiye’nin kuzeydoğusudur. Diasporası yani anavatanı dışında yayıldıkları bölge ise batı İran yaylaları, Türkiye’nin doğusu ve Ürdün vadisidir. Kuzey Kafkasya’nın Maykop Kültürü⁸⁰ ile sınırdadır. Kura Aras dönemi aşağı yukarı MÖ 3500’ü yıllardan MÖ 2500’ü yıllara kadar uzanır.⁸¹

Ülkemiz sınırları içerisinde Karaz Kültürü’nün en eski ve önemli merkezlerini sınırları içerisinde barındıran Erzurum ilimizin prehistoryası ile ilgili çalışmaları İsmail Kılıç Kökten başlatmıştır. Erzurum bölgesinde yapılan kazı çalışmalarına ise Hamit Zübeyir Koşay tarafından yürütülen Karaz kazısı ile başlanmıştır. Karaz kazısı, Temmuz 1942 tarihlerinde bir sondaj ile başlamış, 1944 tarihinde yapılan kazı ile sonuçlanmıştır.⁸²

Karaz kazısını, 1960 yılında yapılan Pulur kazısı ile 1961 yılında yapılan Güzelova kazısı takip etmiştir. Pulur Höyüğü, Erzurum’un yaklaşık 16 km. batısında, Aziziye (Ilıca) ilçesi sınırları içerisinde kalan bugünkü ismi Ömertepe olan köy ile iç içedir.⁸³ Güzelova ise Erzurum ilinin yaklaşık 15 km. kuzey-doğusunda, Dumlu ilçesi sınırları içerisinde kalan bir yerleşkedir. Bu kazılarda elde edilen verilerin sonuçları incelendiğinde buluntuların büyük kısmının İlk Tunç Çağı’nın önemli kültürü olan Karaz Kültürü’ne ait olduğu anlaşılmıştır.⁸⁴ Bölgede Eskiçağ alanında yapılan geniş ve uzun soluklu bilimsel çalışmaları Mahmut Pehlivan başlatmıştır.⁸⁵ Karaz Kültürü hakkında çok önemli bulgular barındıran bir diğer yerleşim Sos Höyük’tür. Sos Höyük Trans-Kafkasya, İran ve Türkiye’nin ana bağlantıları üzerinde Erzurum’da yer

⁷⁷ Işıklı, 2016: 21.

⁷⁸ Işıklı, 2016: 48.

⁷⁹ Ünsal, 2008: 398.

⁸⁰ Maykop Kültürü: MÖ. 3000 - 2400 yılları arasında Kuzey Batı Kafkasya’da günümüz Adıgey Özerk Cumhuriyeti toprakları merkez olmak üzere, batıda Taman Yarımadası, doğuda Dağıstan arasında Maykop-Kurgan Medeniyeti’nin var olduğu görülmektedir. Maykop-Kurgan Medeniyeti, 1897 yılında Rus bilim insanı Nikolay Veselovsky tarafından keşfedilmiştir. Geniş Bilgi İçin bkz: Ivanova, 2007: 8.

⁸¹ Rothman, , 2015: 121.

⁸² Pehlivan, 2013: 389.

⁸³ Işıklı, 2016: 49.

⁸⁴ Pehlivan, 2013: 389.

⁸⁵ Pehlivan, 2013: 389.

alan höyük tipi bir yerleşmedir. Höyük; günümüz Yiğittaşı (Sosköy) Köyü'nün altında; Aras Nehri'nin suladığı Pasinler Ovası'nda bulunmaktadır. Bu höyükteki kazılar 1994-2000 yılları arasında Antonio Sagona başkanlığında yürütülmüştür.⁸⁶ Sos Höyük kazısı ve buna bağlı olarak yürütülen yüzey araştırmaları, Erken Trans-Kafkasya Kültürü'nün Anadolu'daki izlerini daha da netleştirmiştir.⁸⁷

Karaz kültürünün sınırlarının belirlenmesindeki en önemli kriter bu kültür bölgesinde bulunan el yapımı külliyatlardır; siyah açkılı, içi ve dışı iki renkli çanak çömlek formları en sık karşılaşılan türdür. Bu form, kültürün yaşam alanlarında kullanım ve ebat olarak standartlaşmıştır. Fakat dekorasyonda oyma ve uygulama tarzları geniş çapta temelde farklılık gösterebilmiştir⁸⁸. Ayrıca çağdaşı olduğu yerleşmelerde keramikler çömlekçi çarkı kullanılarak üretilmesine rağmen, kültürün keramiği yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur. Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Karşımıza çıkan bir diğer kültür varlığı özellikle kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi için dikkat çeken özenle yapılmış, büyük olasılıkla kutsal amaçlı kullanılan ocaklardır. Ayrıca, kültürün yayıldığı diğer bölgelerde tespit edilen yuvarlak planlı yapılar, kültürün sahiplerinin yaşam biçimlerinden kaynaklanan geleneksel mimari tarzlarıdır.⁸⁹

Kültürün, en önemli yayılım alanı, büyük ihtimalle de merkezi olan Doğu Anadolu topraklarında üç alt bölgede gelişim gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu bölgeler; Kafkaslara yakın olan Erzurum - Kars Platosu, Van Gölü Havzası merkezli Van - Muş Bölgesi ve Kuzey Mezopotamya'nın komşusu olan Yukarı Fırat Elazığ - Malatya Bölgesi'dir.⁹⁰ Bu bölgelerin birbirleriyle ve kültürün yayılım gösterdiği diğer alanlarla olan irtibatı yaşadıkları coğrafyanın mümkün kıldığı ölçüler içerisinde kalmıştır. Doğal yapı gereği doğu ve batı doğrultusunda uzanan yollardan biri de Karadeniz'in art bölgesinden geçmektedir. Sivas bölgesi hem bu bağlantının hem de Malatya bölgesinden Orta Anadolu'ya doğru uzanan yolun ulaştığı bir bölgedir. Sivas merkez, güney ve doğu çevrelerinde (Kangal, Zara, Yıldızeli, Gürün) Karaz Kültürü malzemesine rastlanması kültürün Anadolu içlerinde ulaştığı noktaları göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu toplulukların Fırat Nehri'ne yakın kalmayı tercih ettikleri ve Kızılırmak'ın batısına geçmedikleri de gözlemlenmiştir.⁹¹

Hurri kültürünün menşeinin Trans-Kafkasya veya kuzeybatı İran olduğu iddia edilmesine karşılık, Trans-Kafkasya ve kuzeybatı İran'da yapılan kazılarda, bu coğrafyalarda en eski kültür katının Kalkolitik Çağ'a ait olduğu ve Neolitik Çağ'a kadar ulaşmadığı görülmüştür. MÖ 3. binde yoğun olarak yerleşme gören kuzeydoğu Anadolu'da, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağlara ait buluntular ve yerleşmeler de vardır. Bu buluntu ve yerleşmelere kuzeydoğu

⁸⁶ Sagona, 2010: 42.

⁸⁷ Meier - Aksoy, 2015: 259.

⁸⁸ Rothman, 2015: 121.

⁸⁹ Ünsal, 2008: 401.

⁹⁰ Işıklı, 2015: 241.

⁹¹ Meier ve Aksoy, 2015: 260.

Anadolu'da Erzurum, Kars ve Bayburt yakınlarında rastlanır. Erzurum'da Paleolitik Çağ'a tarihlenen bazı bulgular elde edilirken, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağlara tarihlenen yerleşmeler tespit edilmiştir.⁹²

Kültürün yayılım alanları arasında yer alan Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın bugünkü coğrafyasının büyük bir kısmı M. Rothman'ın "marjinal" ortam olarak tanımladığı yerlerdendir. Bu bölgeler aşırı dağlık topografya ve aşırı sert iklim koşulları sebebiyle oluşan erozyon yüzünden yoğun tarımsal üretime uygun değildir. Bu durumdan dolayı yakın tarihte göçebe hayvancılık yapan grupların egemenliği ile beraber Erken Trans-Kafkasya kültürünün göçer bir topluluk olduğu öne sürülmüştür. Ancak bu topluluklara ait yerleşim yerlerinde yerleşik ve yarı yerleşik konutlara dair hatırı sayılır kanıtlar göçebe bir yaşam şeklini ihtimal dışı bırakır.⁹³

Hurriler üzerine çalışmaları bulunan Gernot Wilhelm ve diğer birçok bilim insanı tarafından, Hurrilerin en eski yerleşim yerlerinin Van Gölü'nün güneyindeki dağlık alan olabileceği tezi de Karaz Kültürü'nün asıl sahibinin Hurri toplumu olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hurriler Güneydoğu Anadolu, kuzey Suriye, kuzey Irak ve batı İran bölgelerinde etkili olmuş bir toplumdur. Bu coğrafi sınır aynı zamanda Karaz keramiklerinin de yayılım alanını oluşturmaktadır.⁹⁴ Gerek yazılı kaynaklardaki şahıs ve yer isimleri gerekse maddi kalıntılar vasıtasıyla Hurrilere ait olduğu belirtilen bu kültürün yayılım alanlarının Hurrilerin yaşadıkları coğrafyalarla birebir örtüştüğü burada bir kez daha görülmüştür.

Kökenleri hakkında yeterli veriye sahip olmasak da yadsınamayacak bir gerçek varsa o da Hurrilerin Eski Doğu medeniyetinin en önemli toplumlarından biri olduğudur ⁹⁵. MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren çivi yazılı belgelerde varlıklarına dair izlere rastlanan Hurriler Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, orta Anadolu'nun doğusu, Suriye, Filistin Bölgesi, batı İran, Urmiye Gölü ve Kuzey Irak'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada kendilerine özgü izler bırakmış ve MÖ 2. binyıl Yakındoğu tarihinde önemli roller oynamış bir toplumdur.⁹⁶

Sonuç

Bugün ulaştığımız medeniyet seviyesinin en önemli mimarları olan Eskiçağ toplumları hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki oldukça kısıtlıdır. Çivi yazılı metinler gün yüzüne çıkarılıp okunmadan önce destanlar, efsaneler, mitoslar ve Eskiçağ Tarihi'nin klasik kaynaklarından biri olan Tevrat'ın sağladığı kısıtlı bilgiler dışında Eskiçağ toplumları hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

Çivi yazısıyla yazılmış metinlerin ortaya çıkması ve Eski Yakındoğu'nun sistematik bir şekilde arkeolojik açıdan incelenmesi ile beraber o zamana kadar ancak ikinci el kaynaklardan alınan bilgilerle tanınan kültürler

⁹² Ünsal, 2008: 398.

⁹³ Wilkinson, 2005: 113.

⁹⁴ Bingöl, 2013: 116.

⁹⁵ Wilhelm, 1989: V.

⁹⁶ Bingöl, 2013: 116. Memiş, 2017:41.

hakkında daha kapsamlı veriler elde edilmiş, diğer taraftan da hiç adı duyulmamış birçok toplumun varlığı ortaya çıkarılmıştır. 1847’de Ninive’de, 1887’de Amarna’da, 1906’da da Boğazköy’de başlatılan kazılarda ulaşılan yeni verilere kadar “Hurriler” de adı bilinmeyen Eskiçağ toplulukları arasında yer almıştır. Gerek Hurrilerle ilgili çalışmaların azlığı, gerekse Hurri siyasi merkezlerinin henüz bulunamamış olması ve Hurrilerle ilgili arkeolojik malzeme ve metinlerin farklı bölgelerden, değişik zaman periyotlarına ait olarak bulunması, tutarlı bir Hurri tarihi oluşturma yönünde bir engel teşkil ettiği gibi kronoloji ve tarihlendirmede de önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Hurrilere ait birçok kültürel unsur yakın döneme kadar diğer Eskiçağ topluluklarına atfedilmiştir.

Bu sebeplerden olsa gerek Hurrilerin kökeni ve anavatanlarının nerede olabileceği ile ilgili tartışmalar Eskidoğu tarihindeki en ihtilafli konuların başında gelmektedir. 1800’lü yılların sonları itibariyle yapılmaya başlanan Hurri tarihi ile ilgili çalışmaları incelediğimizde Hurrilerle ilgili üzerinde uzlaşı sağlanan konunun Hurrilerin Karaz kültürü ile olan bağları olduğu görülmüştür. Günümüzden 6500 yıl önce yaşanmış olan Erken Tunç Çağı sürecine tarihlendirilen Karaz Kültürü’nün en eski yerleşim yeri olarak Van Gölü ve çevresine işaret edilmektedir. Kültürün merkezinin Trans-Kafkasya ve kuzeybatı İran’da olduğu görüşü ise bu bölgelerde yapılan kazılarda ulaşılan son noktanın, Kalkolitik devri işaret etmesi dolayısıyla geçerliliğini yitirmiştir. Oysaki MÖ 3. binde yoğun olarak yerleşme gören kuzeydoğu Anadolu, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik Çağ’a ait buluntular ve yerleşmeler barındırmaktadır. Sonuç olarak bu kültür, günümüz coğrafi terimleri ile ifade edecek olursak, Türkiye’nin kuzeydoğusunda doğup, Türkiye’nin doğusu, batı İran yaylaları Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Ürdün vadisine kadar yayılmıştır. Karaz keramiklerinin yayılım alanı, mimarideki özel yuvarlak yapılar ve Hurrilere özgü olduğu bilinen portatif ocak örnekleri bu kültürü Hurri toplumuna atfetme noktasında sağlam deliller olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan değerlendirildiğimizde Hurriler Anadolu’nun yerli halkları arasında anılabilir.

Çalışmamız esnasında karşılaştığımız, Hurrilerle ilgili ihtilafli konulardan bir diğeri de Hurri-Subar problemi olmuştur. Çalışmamız sonucu edindiğimiz verilerde Hurri-Subar problemine dair en eski verilerin III. Ur Dönemi’ne kadar ulaştığı görülmüştür. Bu dönem ve sonrası için mevcut bulunan verilerin Hurri-Subar problemine ışık tutmak bir yana Subar - Subartu - Subartulu ifadelerini bile açıklamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Yani Bahse konu ifadelerin Akadlıların kendilerine nazaran kuzeyde kalan bir bölgeyi tanımlamak için kullandıkları coğrafi bir terim mi yoksa ırksal ve dilsel kanıtlar bırakmış bir topluluğun ifadesi mi olduğunun belirlenmesini Hurri-Subar problemi için bir hareket noktası olarak belirleyerek konuya yaklaştığımızda bu konudaki verilerin çoğunda Subar – Subartu - Subartulu terimlerinin bir topluluğun ifadesinden çok bir coğrafi bölge ifadesiyle ya da aidiyet ekiyle kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Hurri ve Subar dili arasında kurulmaya çalışılan bağların da sağlıklı verilere dayanmadığı görülmektedir. İlk tespitlerde Sami ya da Sumer kökenli olmadığı ortaya çıkan Hurrice’nin diğer Eski Doğu dillerine göre daha geç keşfedilmesi ve dolayısıyla

da bu dilin daha geç çözülebilmesi de Hurri kimliğini tartışmalı hale getirmiştir.

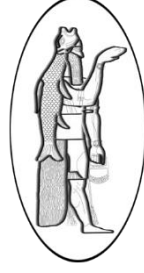
Sonuç olarak bu denli kısıtlı verilerle Hurri toplumu ile Subar – Subartu – Subartulu ifadeleri arasındaki ilişkinin net olarak belirlenebilmesi mümkün gözükmemektedir. Eldeki verilere dayanarak yapabileceğimiz en iyi tahmin bile farklı zaman dilimlerinde aynı coğrafyalarda yaşamalarından öteye geçememektedir. Bilinmeyen bir dönemde aynı kökten ayrılmış iki dal olsalar bile bunun tahmin edemediğimiz çok uzun bir süre önce gerçekleştiği açıktır. Ancak yapılacak yeni araştırmalar sonucu elde edilecek bilgiler doğrultusunda bu konuda daha sağlıklı yorum yapmanın mümkün olacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

- ALPMAN, A., 1982. “Hurriler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, ss. 283-313.
- BALKAN, K., 1957. *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara.
- BARJAMOVIC, G., 2011. A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, The Carsten Niebuhr Institute Of Ancient Near Eastern Studies University Of Copenhagen 2011 Museum Tusculanum Press.
- BENEDICT, W. C., 1960. “Urartians and Hurrians” *JAOS* 80, s. 100-104.
- BİNGÖL, A., 2013. “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1, ss.115-133.
- BORK, F., 1906. *Die Mitannisprache, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 14, 1-2. Berlin.
- BRUNNOW, R. E., 1890. “Die Mitani-Sprache”, *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss.209-259.
- BRYCE, T., 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East (The Royal Correspondence of the Late Bronze Age)*, London and New York.
- CAMPBELL, D. R. M., 2007. “Mood And Modality In Hurrian”, Vol I, (The University Of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Chicago, Illinois.
- ÇAĞATAY, N., 1957. *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- EDER, C., 2009. “Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi”, Çev: Atila Türker, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. I, ss. 195-239.
- EROL H., 2012. “Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52:2, ss. 1-10.
- FREEDMAN, D. N., Allen C. Myers, Eerdmans, 2000. *Dictionary of the Bible*, William. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan.
- GELB, I. J., 1973. *Hurrians and Subarians*, The Oriental Institute of The University Of Chicago Press., Studies in Ancient Oriental Civilization, Michigan.
- GÖKÇEK, L. G., 2017. “Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi”, Antikçağ 'da Kahraman Maraş Sempozyumu, Maraş, ss.309-318.
- GÜNBAĞI, C., 2012. *Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- HOMAN, Z. S. Homan, 2015. “Mitanni Palaeography: A Brief Look At The Tušratta Letters”, *Journal of the Canadian Centre for Epigraphic Documents*.
- İŞIKLI, M., 2015. “The Development of The Kura Araxes Culture In Eastern Anatolia: Problems, Determinations and Suggestions”, Uluslararası Doğu

- Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, ss. 241-249.
- IŞIKLI, M., 2016. “Karaz Kültürü’nün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, *Academia*, ss. 48-53.
- IVANOVA, M., 2007. “The Chronology of the Maikop Culture in the Northern Caucasus Changing Perspectives”, *AJNES* II, ss. 7-39.
- JENSEN, P., 1890. Vorstudien zur Entzitterung Des Mitanni, *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss. 166-208.
- JENSEN, P., 1891. “Vorstudien zur Entzitterung des Mitanni” II, *Zeitschrift für Assyriologie* 6, ss. 34-72.
- JENSEN, P., 1899. “ Zur Erklärung des Mitanni”, *Zeitschrift für Assyriologie* 14, ss. 173-181.
- KARADUMAN, A. F., 1994. *1956’da Bulunan Çeşitli Kültepe vesikalarından Anadolu’nun Tarihi, İctimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- KILIÇ, Y., 2009. “Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, , ss.122-150.
- KINAL, F., 1973. “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, Ankara Üniversitesi *Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 12-13, Ankara, ss. 1-17.
- KOÇ, İ., (Ed.), 2003. *Hititler*, ODTÜ Bilim ve Toplum Kitapları Dizisi, Ankara.
- KUIPER, K., 2011. *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing.
- MEIER, D. Y. - AKSOY, B., 2015. “Doğu Karadeniz’de erken Trans-Kafkasya Kültürü: Ard Bölge Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can , ss. 258-265.
- MEMİŞ, E.-BÜLBÜL, C., 2014. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını,Bursa.
- 2017. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa
- MESSERSCHMIDT, L., 1899. *Mitanni-Studien, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 4/4, Berlin.
- NOVÁK, M., 2007. “Mittani Empire And The Question Of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations”, Originalveröffentlichung in: M. Bietak - E. Czerny (Hg.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 – 2 nd Euro Conference*, Wien 2007, ss. 389-401.

- PEHLİVAN, S., 2013. "Erzurum'un ilkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış", *History Studies* Volume 5, Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık, ss. 387-395.
- PETRIE, W. M. F - SAYCE, A. H. – GRIFFITH, F. LI – SUPURREL F. J. C., 1974. *Tell El Amarna*, Methuen & Co..
- ROTHMAN, M. S., 2015. "The Changing Organisation of Kura Araxes Culture", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, ss.121-131.
- SAGONA, A., 2010 "Sos Höyük: An Ancient Settlement Near Erzurum", *Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımaları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Ed. Mehmet Işıklı, Erhat Mutlugün, Mine Artu, Erzurum, ss.42-49.
- SAYCE, A. H., 1900. "The Language of Mitanni" *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss. 260-274.
- SAYCE, A. H.,1890. "The Language of Mitanni" *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 22, ss. 171-225.
- SPEISER, E. A., 1941. *Introduction to Hurrian*, New Haven: Dows Nies, Published by the American Schools of Oriental Research.
- STEINKELLER, P., 1998. "The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia", *Urkesh and Hurrians Studies in Honor of Lord Cotsen, Urkesh/Mozan Studies* 3, eds. Georgio Bucellati and Marilyn Kelly Bucellati, BiMes 26 Malibu, Undena Publications, ss. 75-98.
- SUNY, R. G. – KENNEDY, M. D., 2001. (ed.) *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, The University of Michigan Press.
- SÜEL, A., 2012. "Ortaköy-Şapinuwa Arşivinde Yer Alan Hurrice Tabletlerin Belgelenmesi", *Çorum Kazı ve Araştırma Sonuçları*, C. 2, Çorum, ss. 219-236.
- ÜNAL, A., 2002. *Hititler Devrinde Anadolu* 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNSAL, V., 2008. "MÖ. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*1/3, ss. 209-224.
- YILDIRIM, E., 2012. "MÖ. II. Binyılda Paylaşılamayan Topraklar, Kuzey Suriye", *JASSS*, Vol. 5, S.8, s.1385-1406.
- WILHELM, G., 1989. *The Hurrians*, Çev: Jennifer Barnes, Aris &Phillips, England.
- WILKINSON, T. C., 2005. "Alternatif Ekonomiler: Yapısal – Sistemik Bakış Açısıyla Erken Trankafkasya Fenomeni", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, s.112-120.

AKSUM KRALLIĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞ, YÜKSELİŞ VE YIKILIŞININ TEMEL
DİNAMİKLERİ
*MAIN DYNAMICS OF THE EMERGENCE, RISE AND COLLAPSE OF AKSUM
KINGDOM*

Ahmet Göksel ULUER

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Siyasi Tarih Ana Bilim Dalı

*Res. Assist., Necmettin Erbakan University, Faculty of Political Sciences, International Relations
Department, Department of Political History*

aguluer@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2528-2780

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

2/1, Mart – March 2020 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

www.oannesjournal.com

www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **09.01.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **02.03.2020**
Sayfa-Pages : **25 – 39**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ULUER, Ahmet Göksel, “Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkış, Yükseliş ve Yıkılışının Temel Dinamikleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 25 – 39.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020
25 – 39
Makale Türü: Araştırma Makalesi

AKSUM KRALLIĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞ, YÜKSELİŞ VE YIKILIŞININ
TEMEL DİNAMİKLERİ
MAIN DYNAMICS OF THE EMERGENCE, RISE AND COLLAPSE OF
AKSUM KINGDOM

Ahmet Göksel ULUER

Öz

Aksum Krallığı, Habeşistan ya da Etiyopya olarak bilinen coğrafyada MÖ 1000 ila MS 900'lü yıllarda hüküm sürmüş bir devlettir. Bu çalışmada krallığın doğuş, yükseliş ve çözüme evrelerini şekillendiren temel unsurlar ele alınmıştır. Bu bağlamda, Kuzeybatı Afrika Boynuzu bölgesinde oluşan tarımsal geçim rejimi ve ona bağlı olarak gelişen kentliliğin tarihsel bir miras olarak Aksum kenti ve krallığına devredilmesinin üzerinde durulmuştur. Buna ek olarak Aksum'un deniz aşırı ticarete bölgesel partner olarak eklenmesinin devletin zenginleşmesi üzerindeki etkisine değinilmiştir. Son olarak tarım ve ticaret odaklı güçlenme yaşayan krallığın, bu iki unsurun istikrarını sağlamak adına din, vergi ve fetih araçlarını kullandığı öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aksum Krallığı, Etiyopya, Roma İmparatorluğu, Deniz Aşırı Ticaret.

Abstract

The Kingdom of Aksum is a state that ruled in the geography known as Abyssinia or Ethiopia between 1000 BC to 900 AD. In this study, the basic elements that shape the emergence, rising and collapsing phases of the kingdom are addressed. In this context, the agricultural subsistence regime in the Horn of the Northwest Africa region and the transfer of the developing urbanism as a historical heritage to the city and kingdom of Aksum is emphasized. Also, the effect of the inclusion of Aksum to the overseas trade as a regional partner on the enrichment of the state is mentioned. Finally, it is asserted that the kingdom that was strengthened by agricultural and commercial activities used the instruments of religion, taxation and invasion to stabilise those two aspects.

Keywords: Aksum Kingdom, Ethiopia, Roman Empire, Overseas Trade.

Giriş

Aksum (አክሱም) Krallığı, Afrika Boynuzu'nun kuzeybatısında, bugünkü Etiyopya ve Eritre sınırlarını kapsayan bir coğrafyada, MÖ 1000 ila MS 900 yıllarında hüküm süren bir krallıktır. Arap dilinden aktarılan adıyla Habeşistan olarak anılan bölgede Aksum Krallığı, kendisinden önce gelen devlet geleneklerinden unsurlar içerdiği gibi, kendisi de özgün siyasal ve kültürel nitelikler geliştirmiş ve çevresini şekillendirmiştir. Bu nedenle bölgedeki antik dönem devletleşme gelenekleri Aksum'a referansla adlandırılır. Aksum-öncesi, Ön Aksum, Erken Aksum, Klasik Aksum, Geç Aksum ve Aksum-sonrası gibi isimlendirmeler farklı araştırmacılar tarafından farklı arkeolojik, nümizmatik ve seramik kültürlerine dayalı öğeler göz önüne alınarak yapılmıştır. Her bir araştırmacı için yukarıda adı geçen dönemlendirmeler farklı yılları kapsayabilmektedir.¹ Dolayısıyla krallığın öncesinde, mevcut devlet geleneğini taşıyan kültürlerin ilk örnekleri MÖ 1000'li yıllarda ortaya çıkmakta ve Etiyopya'da Aksum sürece yayılan bir devlet kültürü varlığını sürdürmüştür.

Etiyopya, Afrika'da devletleşmeye erken dönemlerde rastlanan nadir bölgelerden biridir. Ülkede devletleşmeyi tetikleyen en önemli öğe, ülkenin coğrafi yapısıdır. Kızıldeniz kıyısında yer alması nedeniyle bölge, deniz aşırı coğrafyalarla kültürel ve ekonomik mübadele ilişkisi tesis edebildi. Bunun yanı sıra Etiyopya'nın iç bölgelerinin sahip olduğu dağlık yapı, devletleşmeyi geliştirecek özgün bir zemin oluşturdu. Nübye ve Somali jeolojik levhalarının kesiştiği yerde oluşan dağlar ve yüksek yaylalardaki volkanik topraklar, tarıma elverişli, verimli bir araziye miras bıraktı. Paralel olarak Nil Nehri'ne de kaynaklık eden göl ve nehir sistemleri ortaya çıktı ve bölgedeki insan nüfusunu arttıracak olan suya ulaşımı kolaylaştırdı. Etiyopya bu açıdan çevre bölgelere nazaran ayrıksı bir konumdadır. Sahra Çölü'nün batı ucundaki Moritanya'dan başlayıp Sudan'a uzanan çöl iklimi, Etiyopya'daki yaylalarda başkalaşır. Yağmurun ve ılımanlığın hâkim olduğu bir biçime bürünür. Yaylalar bittiğinde ise Somali'de yeniden çöl karakteristiğine dönüşür. Aynı zamanda bahsi geçen yükseltiler, dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı doğal bir sığınak işlevi görmektedir. Öyle ki bu sığınak, yedinci yüzyılda başlayan ve Ortaçağ boyunca süren komşu Müslüman hanedanların nüfuz ve işgal çabalarına engel oldu. Hatta yirminci yüzyılın başındaki İtalyan işgali döneminde ülkenin direnişine önemli katkı sağladı.

Etiyopya'yı farklı kılan iklim ve coğrafyaya dair bu nitelikler olmaksızın Aksum Krallığı'nın doğuşunu hazırlayan şartları anlamak güçtür. Tarih metodolojisine farklı yaklaşım getiren yazarlardan olan Braudel, tarih incelemelerine coğrafyayı eklemesiyle bilinir. Onun için coğrafya, yalnızca tarihsel olayların yaşandığı bir sahne değil aynı zamanda değişen fiziksel çevre unsurlarının farkında olarak, insani ve insani olmayan öğelerin karşılıklı etkileşimini gözden geçirmeye dayanır.² Zira bu etkileşim, Montesquieu'nun deyimiyile o topraklarda yaşayan toplulukların "genel ruh"unu ortaya koyan şeydir.³ Daha önceki dönemde ortaya çıkan benzer bir girişim, Haldun'a aittir.

¹ Buna dair tartışmalar için bkz. Philipson, 2012: 71 – 72.

² Baker, 2003: 21.

³ Montesquieu'ya göre genel ruh, "(..) bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanların ya da ulusun ruhu olarak adlandırılan bu kavram, topluluğu biçimlendiren maddi ve manevi değişkenlerin bir araya gelerek oluşturduğu özel bir birleşim, bir ulusa ait yaşam tarzıdır." Bkz. Zabcı, 2015: 550.

Haldun dünyanın umran bulunan bölgelerinin iklim ve coğrafya özelliklerinin insan yaşayışına ne şekilde tesir ettiğini açıklamaya çalışır.⁴ Braudel'in coğrafyaya dair perspektifinin en önemli kavramı "uzun zaman" (longue duree) ya da "yapı"dır. Braudel'e göre uzun zaman son derece zor ve geç değişebilen, toplumların, ekonomilerin, zihniyetlerin oluşumunda "zamanın fazla aşındıramadığı, uzun süre taşınan ve pek çok kuşağın sabit unsurları olan" gerçeklikler bütünüdür.⁵ Uzun zamandaki öğelerin altında konjonktür denen on, elli veya biraz daha fazla yıldan oluşan zaman dilimleri boyunca hüküm süren genellikle ekonomik süreçlerin şekillendirdiği bir analiz düzeyi bulunur. Onun da altında, olay veya "toz" adı verilen kısa erimli gelişmeler yer almaktadır. Dolayısıyla herhangi bir tozun veya tarihsel olayın analizi, olayın gerçekleştiği yapı ve konjonktürler ele alınmadan anlaşılabilir.

Bu bağlamda günümüz Etiyopyasının kuzey ve kuzey batı bölümünde milattan önce bin ila milattan sonra dokuz yüz yıllarında hüküm sürmüş olan Aksum Krallığı'nın temel dinamiklerini incelemek için coğrafyanın sunduğu imkân ve kısıtları öne sürmek mühimdir. Konjonktürel olarak ise Aksum'u var eden ve en parlak dönemlerinin yaşanmasına doğrudan yol açan deniz ticaretlerine ve özel olarak Roma İmparatorluğu'nun en önemli gelir kaynaklarından olan Akdeniz-Hint Okyanusu ticaretine odaklanmak gerekmektedir.

Uzun mesafelerde ticaretin gerçekleşmesi pek çok unsurun bir arada olmasını gerekli kılar. Bunların başında kervanlar ve denizden ulaşımı sağlayacak gemiler gelmektedir. Ayrıca, ticareti mümkün kılan pazar yerleri ve kervanların yürütüldüğü yollarda güvenliği sağlayacak bir askeri-siyasi yapılanma gerekir. Zira askeri-siyasi denetimin olmadığı yollar, her an saldırıya açıktır ve bu yollarda kervanlar yürütülerek büyük riskler alınmaz. Bunun yerine deniz ticareti daha hızlı ve güvenlidir. Ancak karadaki güvensizliğin benzerini korsanlar yaratmaktadır. Dolayısıyla devlet, kara ve denizde ticaretin sürmesinde tam da bu denetimi sağlayan bir işlev görmektedir. Askerleriyle birlikte yolların güvenliğini ve siyasi gücü ile de pazarların belirli kurallar çerçevesinde çalışmasını güvence altına alır.

Roma'nın Doğu yönlü ticaretinin esas kaygısı, Hindistan ve Çin'den gelecek malların güvenli biçimde aktarılmasını sağlamaktır. Hindistan için baharat, Çin için ise ipek Akdeniz coğrafyasına aktarılan kıymetli malların başında gelmektedir. Kızıldeniz aracılığıyla geçilen coğrafyada ise Arabistan'dan elde edilen tütsü ile Afrika'dan elde edilen fildişi ve köleler ana mübadele ürünleridir.⁶ Roma'dan çıkan kervanlarda ise şarap, tahıl, demir ve diğer metaller Doğu'ya gönderilir.⁷ Akdeniz'den Mısır'a ulaşan, Mısır'da kara yoluyla Kızıldeniz'e varan kervanlar, buradan hareketle Babülmendep Boğazı'nı aşarak Hint ve Çin coğrafyalarından aldıkları malları geri götürürler. Beşinci yüzyıla dek varlığını koruyan bu uzun mesafeli ticaret sisteminde, Roma askerlerinin yanı sıra kervanların geçtiği bölgenin coğrafya ve diline hâkim olan yerli kişiler kervanlara eşlik ederek güvenli akışı sağladılar.⁸ Akdeniz-Hint Okyanusu yönlü

⁴ Haldun, 2013: 211 – 275.

⁵ Braudel, 2009: 174.

⁶ Young, 2001: 33.; Fitzpatrick, 2011: 33 – 34.

⁷ Aubert, 2011: 40.

⁸ Rostovtzeff, 1998: 154 – 157.

bu ticaretin önemli bileşenlerinden biri de kervan rotalarında bulunan devletlerdi. Bu devletler, ticarete eklemenecek malları temin eden ve gelen malları da dağıtan yerel aktörlerdi. Şüphesiz ki bu temin ve dağıtma işlevi, ticari akışı kolaylaştıran ve güvenli hale getiren başat unsurlardandır. Roma'nın Doğu politikasının temel eksenini ve Aksum'un kendisini içinde var ettiği konjonktür, işte bu mevcut ticaret ve kervan rotalarının denetimi ve bu rotalardaki malların güvenli biçimde akışını sağlayabilme düşüncesi etrafında şekillendi.

Aksum Öncesi Dönem: Tarım, Kent ve Ticaret Mirası

Etiyopya bölgesinde devletleşme, tarımsal üretimin düzenlenmesi ve bu üretimin doğurduğu nüfus artışına paralel gelişti. Milattan önce beş ila altıncı bin yılda bölgede tarım, bir geçim rejimi olarak ortaya çıktı. Bölgenin bitki ıslahı ve tarım tekniklerini Arap Yarımadası'ndan edinmiş olabileceği ancak bunun kanıtlanmadığı bilinmektedir.⁹ Fakat bu dönemden itibaren Kuzeybatı Boynuz diyebileceğimiz, Aksum Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan Kuzey Etiyopya ve Eritre'yi kapsayan bölgenin tarıma müsait alanlarında öküzlerin çektiği pullukların kullanıldığı sabittir. Ancak erken dönemlerde sulama tarımından çok, yağmur suyuna dayalı tarımın daha geniş çapta yapıldığını görmek mümkündür. Tarımsal teknikler ve coğrafyanın uygunluğuna ek olarak, tef, noog ve ensete gibi ıslaha yatkın tahıl türlerinin varlığı, bölgede tarımsal üretimi yaygınlaştırmış ve bununla birlikte nüfusun yoğunlaştığı kentlerin oluşmasını tetiklemiştir. Özellikle protein ve demir bakımından zengin ve besleyici bir tahıl olan tef, yaklaşık yedi bin yıldır bölge halkı için "kurtarıcı" bir besin kaynağı rolünü üstlenmiştir.¹⁰

Kuzeybatı Boynuz bölgesinde, MÖ 2700'lerden itibaren nüfusun yoğunlaştığı kentler oluştu. Bunlar özellikle az bayırlı, yüksek verimli, sabanla toprağın yeterli düzeyde işlenebildiği ve sulama gereksinimi duymayan alüvyal vadilerin bulunduğu alanlarda kuruldu. Bet Giyorgis tepesi gibi yoğun yerleşim bölgelerindeki kalıntılar sığır, keçi ve koyunun varlığını ve tefin yanında kimi diğer tahılların da yetiştirildiğini doğrular.¹¹ Milattan önce üçüncü ve ikinci bin yıllarda Kuzey Etiyopya ve Sudan hattındaki Gash Deltası bölgesinde ve MÖ 1500 – 800 yılları arasında Jebel Mokram kültürü denilen, çeşitli kentlerce paylaşılan kültür ve ticaret ağları meydana geldi. Bir diğer uzantısı da Yemen'de görülen bu kültürler, Beni Amer, Mahal Teglinos ve Yiha (ይሐ) gibi kentlerden/yerleşim yerlerinden müteşekkildi. Kent yöneticilerinin kurduğu yerleşik pazarlar aracılığıyla yürüyen bu kültürlerle çeşitli göçer/yarı-göçer topluluklar da ticari mallar sağlayarak katılıyorlardı.¹² MÖ 1200'den itibaren Yemen'de ortaya çıkan tüccar karakterli Saba Krallığı'nın ganimet ve yağmacılığa dayalı devletleşme yerine bir ticaret devleti¹³ biçiminde gelişmesine paralel olarak Kızıldeniz'e yakın olan Yiha kenti de güçlendi.

⁹ Diamond, 2010: 116 ve 228.

¹⁰ Murphy, 2007: 196.; D'Andrea, 2008: 548 ve 562.

¹¹ Bard, vd., 2000: 75.

¹² Fattovich, 2012: 18 – 25.

¹³ Dönemin hükümdar yazıtlarında üstün gelmek, yağmalamak, haraca bağlamak gibi ifadelerin yerine vakfetmek, onarmak, inşa etmek gibi kelimelerin kullanılması bunun emarelerinden kabul edilir. Bkz. Çağatay, 1957: 12.

Mısır kaynaklarında “Punt” adı verilen ve bugünkü Etiyopya-Somali coğrafyası içerisindeki bir yer olduğu tahmin edilen bölgeden¹⁴, Antik Mısır'ın erken çağlarından beri çeşitli mallar mübadele edilmekteydi. Fildişi, abanoz, sığla ağacı, altın, köle gibi malların yanı sıra dinsel ritüellerde kullanılan reçine benzeri bir madde olan mür de bu bölgeden çıkarılmaktaydı.¹⁵ Bu nedenle bölge, deniz ticaretinde önemli bir potansiyel taşıyordu. Saba yöneticileri Kuzeybatı Boynuz'a kurdukları koloniler vasıtasıyla iç bölgelerden taşınan malları deniz ticaretine katmaya başladılar. Bunun neticesinde bölgede bir Afro-Arap elit oluştu.¹⁶ Saba dili, dini ve kültürel unsurları bölgeye yayıldı. Yıha, bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra bir dinsel ritüel merkezi konumuna yükseldi. Bugün dahi varlığını sürdüren, Saba tanrısı Almaqah'a ithaf edilen bir tapınak inşa edildi. Böylece Yıha'nın başkent olduğu, yöneticileri için bir meşruiyet zemini oluşturan¹⁷ Saba kültürüyle yoğrulmuş ve MÖ 900'lü yıllara tarihlenen Daamat (ዳዳማት) devleti kuruldu. Neden çöktüğü tarihsel kayıtlardan ortaya çıkmayan¹⁸ Daamat, MÖ 400'lere kadar bölgede varlığını sürdürdü.

Aksum Krallığı: Devralınan ve Geliştirilen Miras

Milattan önceki milenyumda Kuzeybatı Boynuz bölgesi, tarımsal üretim ve deniz ticareti üzerine bina edilen toplumsal yaşam ve bu yaşamı idame ettirecek ilk köklü devlet olan Daamat'ın kurulmasıyla ön plana çıktı. Belli açılardan onun mirasçısı olarak kabul edilebilecek olan Aksum Krallığı ise ticaret bağı olan tarımcı kent kültürünü daha üst bir düzeye taşıdı. Saba-Daamat ortaklığı, Aksum-Roma ortaklığına evrildi ve Aksum, etkisi daha geniş alana yayılan bir krallık olarak tarih sahnesindeki yerini aldı.

Aksum Krallığı, adını Aksum kentinden almaktadır. Aksum, Yıha'nın yaklaşık elli kilometre güneybatısındadır. Daamat'ın çöküşünden sonra mevcut kültürel ve ekonomik doku kentlerde muhafaza edilebildi ve toplumsal yaşam öncekine benzer bir biçimde sürdü.¹⁹ Aksum'da MÖ 400-50 yılları arasında üç adet soya dayalı grubun başlarındaki şefler vasıtasıyla yönetilen topluluktan bir tanesi, zamanla kendini toplumsal hiyerarşinin tepesine koymayı başardı. Bu geçiş, toplumsal tabakalaşma, kaynakların denetimi ve tüm ticari etkileşimi kontrol etme yetkisinin belli bir soyun elinde toplanması anlamına geliyordu.²⁰ Bu durum belli bir yönetici grup ve elit kesimin topluluktan farklılaşmasına yol açarak hiyerarşik bir siyasal denetim yapısı ortaya çıkardı. Bugün de varlığını sürdüren ve Etiyopya toplumunun üç önemli etnik grubundan ikisi olan Amara

¹⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Philips, 1997: 438.

¹⁵ Philips, 1997: 439.

¹⁶ Fattovich, 2012: 38.

¹⁷ Harrower ve D'Andrea, 2014: 518.

¹⁸ Ptoleme hanedanı, Selevkiler, Partlar, Fenikeliler ve Yunan dünyası arasında asırlarca süren Akdeniz hâkimiyeti mücadelesi neticesinde Yemen-Etiyopya bölgesi, görece daha az ilgi duyulan ve müdahale edilen bir bölge olarak kaldı. Bu aynı zamanda ikili ticari ilişkilere mahkûm bir toplumsal hayat doğurdu. Yemen'deki iç çekişmelere neticesinde milattan önce ikinci yüzyılda Saba ve Himyerliler arasında yaşanan hanedan değişikliği hesaba katıldığında, Daamat'ın çöküşünün bölgesel ticaretin sekteye uğraması nedeniyle olması muhtemeldir.

¹⁹ Fattovich, 2012: 33.

²⁰ Fattovich, 2018: 16 – 17.

(አማራ) ve Tıgray (ትግራይ) etnik grupları böylece bölgeye kök saldı ve etnik anlamdaki egemenliklerini pekiştirdi.

Aksum'u merkez alan bu kentli devlet yaşamı, milattan sonraki dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise farklı coğrafyalara ordu sevk edebilen, kendi parasını basabilen bir krallığa evrilecekti. Mevcut kent ekonomisi ve kültür mirasına ek olarak Aksum'un "sosyo-politik karmaşıklığını"²¹ artıran en önemli öge, bir iklimsel değişimdi. Milattan sonraki ilk yüzyılda gerçekleşen bu yerel değişiklik neticesinde, yağmur mevsimi yılda üç buçuk aydan, altı ila yedi aya çıktı. Yağmur suyuyla gerçekleşen tarım kapasitesi artarak senede iki kere ürün alabilme fırsatı doğdu.²² Böylece daha geniş nüfusa ev sahipliği yapabilecek bir ekonomik altyapı oluştu. Ayrıca iki ila üç binlik rakıma sahip olan bölgedeki yaylalar, doğal bir kale işlevi görerek topluluğun güvenliğini sağlamaya yarıyordu.

İklim değişikliğinin gerçekleştiği dönemin hemen öncesinde, MÖ 31 yılında Roma İmparatorluğu'nun Mısır'daki Ptoleme hanedanına son vererek Akdeniz-Kızıldeniz-Hint Okyanusu hattında deniz ticaretine egemen hale gelmesi, Etiyopya'daki devletleşmenin gelişmesine yol açan dışsal süreçlerin en önemlisiydi. Bu ticareti mümkün kılan etmenlerin başında, yılın farklı dönemlerinde batı-doğu ve doğu-batı yönlü esmeye başlayan muson rüzgârları geliyordu.²³ Bu rüzgârlar aracılığıyla tüccarlar, Hindistan'a karadan ulaşmayı sağlayan, görece risk içeren kervan yollarına etkin bir alternatif geliştirmişlerdi.²⁴ Mısır'a ulaşan mallar, karadan kervanlarla Mısır'ın Kızıldeniz kıyılarındaki çeşitli limanlara getiriliyor, buradan yine gemilere yüklenip Hindistan'a ve Arap Yarımadası kıyılarına ulaşabiliyordu. Böylece Akdeniz ve Hint Okyanusu'nu bütünleşmiş bir bölge haline getirecek, Avrupa'dan Çin'e uzanan, Akdeniz dünyası ile etkileşimi sağlayan ve siyasi denetimi Roma tarafından sağlanan uzun mesafeli bir ticaret sistemi tesis edildi.²⁵ Aksum Krallığı bu ticarete kaynak ve ticaret gemilerine konaklama olanağı sağlayan bir partner olarak ortaya çıktı.

Ticari partnerliğin en önemli noktası Kuzeybatı Boynuz bölgesinde yer alan ve Kızıldeniz'de nadir bulunan doğal limanlardan biri olan Adulis liman

²¹ Philipson, 2001: 32.

²² Butzer, 1981: 491.

²³ Temmuz ayında Kızıldeniz limanlarından hareket eden bir gemiyi zorlu ve tehlikeli bir rotada yirmi günlük bir süre içerisinde Hindistan'a ulaştıran rüzgârlar, Aralık-Ocak aylarında ters yönde esmeye başlayıp bu gemileri Kızıldeniz'e geri döndürürdü. Bu nedenle muson rüzgârlarının esme tarihleriyle kısıtlanmış denizciler, istedikleri vakitte gidip dönemmez; gittikleri yerde uzun süre harcamak durumunda kalır, sonuç olarak tüccar ve kentliler arasındaki kültürel etkileşim yoğun olarak yaşanırdı. Bkz. Young, 2001: 25.

²⁴ Dönemin teknolojik düzeyi nedeniyle, gemiler kıyılarda kürek yardımıyla görece başarılı biçimde seyredebiliyordu. Ancak açık denizlerdeki rüzgârların kuvveti nedeniyle, ancak rüzgârlardan yardım alarak, yani onu arkasına alarak ilerleyebiliyorlardı. Musonların keşfinin milada yakın bir dönemde, Ptoleme hâkimiyetindeki Mısır'da, Mısırlı Grekler tarafından gerçekleştirildiği iddia edilir. Ünlü Yunan tarihçi Strabo'nun iddiasına göre Aden Körfezi'nde bir gemi enkazına rastlanır. İçerisinde bir de Hintli denizci bulunan geminin oraya nasıl geldiği merak edilerek musonların etkisi keşfedilir. Hippalus adlı kâşif ve tüccar da musonları kullanmayı öğrenir. Bu şekilde Hindistan'a çeşitli ticaret gemileri yollanmaya başlar. Bkz. McLaughlin, 2010: 25 – 26.; Musonların keşfi ve etkisine dair daha kapsamlı bir okuma için bkz. Warmington, 1928: 35 – 83.; Roma İmparatorluğu merkezli ve yerel kaynaklara dayanan tarihsel yorumlara dair bir değerlendirme ve eleştiri için bkz. Charlesworth, 1928.

²⁵ Beaujard ve Fee, 2005: 412.

kentiydi. Aksum'un öne çıkan bir kent olmasının nedenlerinden bir diğeri de, tarımsal üretim ve yüksekliğin doğal bir güvenlik bariyeri işlevi görmesinin yanı sıra, Adulis limanına yakınlığıydı. *Periplus of Erythraean Sea*²⁶ adlı esere göre üç günde Adulis'ten Koloe'ye, Koloe'den de yola çıkılıp beş gün sonra Aksum'a ulaşılabilirdi.²⁷ Aksum, iç bölgelerden elde edilen malların toplanarak Adulis'e aktarıldığı ve denizden gelen malların da mübadele edildiği bir pazar/kent işlevi görmekteydi. Periplus'ta Adulis kentinde "(...) *sahip olduğu şeyler konusunda hayli titiz olan, daha fazla kazanabilmek adına tasarruf etmeyi iyi bilen ve Grekçe okuma ve yazma konusunda gayet bilgili*" olan Zoskales adlı bir yöneticiden bahsedilir.²⁸ Dolayısıyla Aksum-Adulis hattı Etiyopya hinterlandının ticari merkezi haline geldi. Dönemin yöneticileri de, devleti bu ticaretin istikrarını ve denetimini sağlama fikri üzerine bina etti.

Akdeniz-Hint Okyanusu doğrultulu ticarete bölgenin rolünü Roma İmparatorluğu açısından önemli kılan ürünlerden biri fildişi idi. Değerli bir mobilya ve alet yapım hammaddesi olan fildişinin arzı, miladın sonrasında Kuzey Afrika fillerinin sayıca azalması neticesinde düştü. Bu noktada Etiyopya önemli bir kaynak bölge konumuna yükseldi. Hint ve Çin için de önemli bir madde olan fildişinin yanı sıra Roma'ya gönderilen köleler, Boynuz bölgesi ticaretini ve orada bulunan krallığı dış aktörlerce kıymetli hale getirdi.²⁹ Krallığın kentleri aynı zamanda örtü, pelerin benzeri giyim eşyaları ve bunların kumaşları, keten, camdan taşlar, madeni para ve süsleme için kullanılan pirinç; bakır, demir ve bunlardan yapılan balta, bıçak, kazan, vb. aletler gibi pek çok ürünün mübadele edildiği pazarlardı.³⁰ Pazarın korunması ve mübadelenin devamı Roma ve Aksum'un zenginliğinin sürdürülebilmesi için önemliydi. Tarihsel kayıtların da doğruladığı üzere, genel olarak Roma ve Aksum arasındaki ilişkiye tamamen barışçıl ticaret ve gerektiğinde gerçekleştirilen diplomatik faaliyet egemendi. Zira her iki aktörün de milattan sonraki ilk yüzyılda başlayan ve beşinci yüzyıla kadar aktif biçimde gücünü koruyan deniz aşırı ticaretin güney kanadındaki ekonomik ve siyasi statükoya dair herhangi bir sorunları bulunmamaktaydı.³¹

Roma ve Aksum arasındaki bu bağlantının nihai aşaması ise Aksum'un Hıristiyanlığı kabul etmesi oldu. Bu dönüşümün ne zaman yaşandığı net olarak bilinemesi de nümizmatik biliminin verileri dördüncü yüzyılda paralardaki değişime dikkat çekmektedir. Kral İzana'nın (Ἰζανα) din değiştirmesiyle birlikte 330'lu yıllarda, paganik Saba inancında mühim yer tutan hilal ve disk şeklindeki güneş sembolleri, yerini Hıristiyan hacına bıraktı. Lübnan doğumlu piskopos Frumentius'un (Fremnatos / Ἰσκνδριανός) İskenderiye Kilisesi'nin

²⁶ *Periplus*, Grek menşeli bir kelimedir. Denizciler için milattan sonra birinci yüzyılda hazırlandığı tahmin edilen anonim bir kayıt tutma belgesidir. Belirli bir rotada uğranabilecek limanlar, kentler; bunların aralarındaki uzaklıklar ile o kentten temin edilebilecek ve satılabilecek ticari ürünlerin yer aldığı, denizciler için bir tür bilgilendirme vesikasıdır. *Erythraean Sea* ise Eritre Denizi anlamına gelir. Bugün Kızıldeniz olarak adlandırdığımız bölgenin bir diğer adı olarak da kullanılmaktadır. Periplus'taki haliyle Hint Okyanusu'nu gösteren bölgeye de bu isim verilmiştir. Dolayısıyla bu eserin "*Denizciler için Kızıldeniz/Hint Okyanusu Rehberi*" gibi bir anlam ve işleve sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.

²⁷ Casson, 1989: 53.

²⁸ Casson, 1989: 53.

²⁹ Philipson, 2001: 32 – 34.

³⁰ Casson, 1989: 53 – 55.

³¹ Munro-Hay, 1991: 136.

yetkilendirmesiyle Etiyopya'da kilise kurması, İzana ile tanışması ve onu Hıristiyanlığa yönlendirmesi, yeni dinin benimsenmesinin başlangıcı olarak kabul edilir.³² Etiyopya'da Hıristiyanlık, Mısır'daki İskenderiye Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak gelişti. Kilisenin Etiyopya'daki görevlileri olan "abuna" sıfatlı din görevlileri İskenderiye'den tayin edildi ve kilisenin ritüelleri ve dinsel görüşleri uzunca bir süre İskenderiye'ye paralel olarak yaşadı. Aksum'un Hıristiyanlığı benimsemesi aynı zamanda, hali hazırda Grek-Latin kültürünün etkisindeki Sudan kentleri³³ ile olan bölgesel rekabetteki dezavantajlı konumunu yok etmeye yaradı. Böylece Aksum, Roma'nın deniz aşırı ticaret sistemindeki bölgesel rolünü sağlamlaştırdı.³⁴

Roma'nın göçler neticesinde zayıflamaya başladığı beşinci yüzyıla kadar diri kalan, ticaret ve dini diplomasinin özel bir bileşimi olan bu ikili ilişki, Doğu Roma döneminde de sürdü.³⁵ Öyle ki Aksum, bu dönemde "Siyah Bizans" sıfatıyla anılır oldu.³⁶ Roma ve Doğu Roma İmparatorlukları için de bu ilişki, fethedilmesi zor bir coğrafyada nüfuz yaratmak anlamına geldiği için oldukça işlevseldi. Nihayetinde Hıristiyanlık "(...) erken-feodal devlet karakterine sahip Aksum Krallığı'nın yönetici zümresine, ülkenin çok etnili karakterini birleştirecek, sınıflı bir toplumda toplumsal barış ve düzeni sağlayacak önemli araçlar sağladı. Hıristiyanlığa geniş katılım, halkların kültürel uzlaşmasının yanı sıra Kuzey Etiyopya'daki nüfusun tek bir ulusa doğru entegrasyonunu destekledi."³⁷

Roma'nın çevresinde gelişen ve Hıristiyanlıkla bütünleşmiş ticaretin neticesinde Aksum kenti daha da büyüdü. Yaklaşık on bin kişilik nüfusa sahip olan Aksum³⁸, küçük-büyük köy ve kasabalar, saraylar, elit sınıfa ait ikametgahlar, bir büyük katedral, çeşitli imalathaneler ve anıtsal yapılardan müteşekkil on kilometre çapında bir kent halini aldı.³⁹ Bilhassa kentli elit nüfusta %280'lik bir artış görüldü.⁴⁰ Böylece milattan sonra dördüncü yüzyıla gelindiğinde büyük bir bölgesel hinterland olan bir kente ve bu kentle bağlantılı olan işlek bir deniz aşırı limana sahip, aynı zamanda küresel ve yerel bir meşruiyet sağlayan bir tutkal işlevi gören Hıristiyanlık dinini benimseyen bir krallık oluşmuştu.

Çevre Bölge ve Topluluklarla İlişkiler: Ticaret, Vergi ve Fetih

Aksum'un bölgesel ve küresel bir ticaret merkezi olmasının en somut emarelerinden biri de para basımıydı. Bugüne dek Akdeniz-Hindistan hattında yapılan çalışmalar neticesinde pek çok kentte Aksum paralarına rastlandı. Bakır, bronz, gümüş ve altından mamul çeşitli paralar yirmi altı adet farklı

³² Fremnatos'un güçlü bir kilise kurabilmesinde Hint Okyanusu'nda iş yapan tüccarlarla olan münasebetinin yanı sıra Aksum'un yönetici elitleriyle olan diyalogları rol oynamıştır. Bu ilişkiler ağı neticesinde devlet dini olarak benimsenmesi kolaylaşmıştır. Bkz. Seland, 2014: 644.

³³ Kirwan, 1972: 458.

³⁴ Kaplan, 1982, 107.

³⁵ Ruffini, 1998: 65.

³⁶ Wink, 2002: 421 – 422.

³⁷ Kobischanov, 1978: 165 – 166.

³⁸ Sulas, 2014: 188.

³⁹ Michels, 2017: 104.

⁴⁰ Michels, 2017: 114.

kralın ismini taşımaktadır.⁴¹ Özellikle altın standardındaki para basımı, itibar açısından krallığı dönemin büyük güçleri olan Roma, Pers ve Hint-Çin diyarlarıyla eşitlemek anlamına gelmektedir.⁴² Gücünün doruk noktasındaki dönemde Aksum, dönemin en büyük dört imparatorluğundan biri olarak kabul edilir.⁴³

Mevcut zenginliğin ve gücün devamını sağlamak adına Aksum'un temel dürtüsü, bölgeden toplanıp Adulis üzerinden ticarete eklenen mal akışının istikrar ve güvenliğini sağlamaktı. Bunun için bölgesel bir biat sistemi kuruldu. Yerel aktörler/valiler ve krallık arasında vergi ve haracın yanı sıra gerektiğinde işgücü alımına dayanan hiyerarşik bir ilişki tesis edildi.⁴⁴ Bunun karşılığında iş birliği gösteren yerel aktörlere göreli bir özerklik alanı tanınıyordu. Altıncı yüzyılda yaşayan Mısırlı bir tüccar ve papaz olan Cosmas Indicopleustes'in tanıkları da bu işbirliğini doğrular niteliktedir. Indicopleustes, Aksum Kralı'nın himayesinde ve Agev valisinin desteğinde, çeşitli tüccarların da katılımıyla gerçekleştirilen tuz, demir, sığır, vb. karşılığında yapılan altın ticaretini çeşitli anekdotlar eşliğinde anlatır.⁴⁵ Diğer bir şahit de Pliny'dir. Adulis'e gelmiş, hayvancılıkla uğraşan ve *trogodytae*⁴⁶ anıyla anılan göçebe kavimlerin buraya mür, fildişi, gergedan boynuzu, maymun, köle, vb. getirdiklerinden bahseder.⁴⁷

Aksum denetimindeki ticari güce paralel olarak yeri geldiğinde hinterlandındaki kaynaklara el koyabilecek ve emek gücünü kontrol edebilecek bir askeri örgütlenme kuruldu.⁴⁸ Askeri örgütlenmenin gücü, kısa sürede Sudan sınırlarındaki Nil Nehri'nin kıyılarında gelişen önemli bir kent olan Meroe'yi ve Kral Kaleb'in (ἡλ·η) 520 yılında Kızıldeniz'in karşı kıyısında Himyeriler hanedanlığının kontrolündeki Yemen'i fethedecek bir düzeye ulaştı. Askeri güç aynı zamanda, verimin düştüğü Aksum'un besin ve işe ihtiyaçlarının karşılanamadığı kıtlık dönemlerinde bu kaynaklara erişimi sağlayan bir işlev gördü.⁴⁹ Genellikle bir kraliyet propogandası üslubuyla inşa edilen anıtlarda krallığın diğer kentler ve bölgelerle ticaret, vergi, haraç, isyan ve mücadele üzerinden kurduğu ilişkiler yer almaktadır.⁵⁰

⁴¹ Munro-Hay, 1981 – 1982: 3.

⁴² Munro-Hay, 1982: 112.

⁴³ Kobischanov, 1979: 59.

⁴⁴ Philipson, 2012: 88 – 90.

⁴⁵ Indicopleustes, 2010: 52 – 66. Indicopleustes, Adulis kentindeki mermer bir anıtın yapısını anlatarak yapının üzerindeki yazıyı Grekçe metne aktarır. Bu metinde, kralın düzenlediği seferler ve haraca bağladığı kabileler anlatılmaktadır. Anıtın üzerindeki bu yazı kralın diğer kentlere istikrarlı biçimde sefer düzenleyebilme kapasitesine sahip olduğunu işaretidir. *Monumentum Adulitanum* olarak anılan anıtın izlerine halen rastlanamamış ve tamamen ortadan kaldırıldığı tahmin edilmektedir. Indicopleustes'in tanıklıkları, döneme dair önemli bir tarihsel kayıt niteliği taşır.

⁴⁶ Aynı biçimde MÖ 64/3 ile MS 23 yılları arasında yaşamış olan Amasya doğumlu ünlü Grek coğrafyacı Strabo (*Strabon*) da Etiyopyalılara komşu olan Trogodytae adlı kavmi anar ve göçebe bir yaşam sürdürdüklerinden bahseder. Bkz. Strabo, 1930: 313, 337 ve 341.

⁴⁷ Pliny, 1961: 467 – 469.

⁴⁸ Philipson, 2012: 74.

⁴⁹ Henze, 2000: 153.

⁵⁰ Philipson, 2012: 75 – 78.

Aksum'un Çözülüş ve Sönümlenişi

Tarım ve ticarete dayalı bir bölgesel merkez olan Aksum Krallığı'nın yıkılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Aksum kentinin nüfus yoğunluğunun zamanla azaldığı, ardıl hanedanların farklı kentlerde konsolide olduğu ve uzunca bir süre dağınık ve gevşek bir devlet yapılanmasının hakimiyet sürdüğü bilinmektedir. 900'lü yıllara gelindiğinde Etiyopya'da Gudit adı verilen pagan, Yahudi ya da bir dönme Hıristiyan olduğu rivayet edilen bir kraliçenin egemenlik kurduğu, ülkenin güneyinde kırk yıl hüküm sürdüğü ve Aksum'un manastır, kilise, vb. Hıristiyanlık sembollerini tahrip ettiği bilinmektedir.⁵¹ Gudit'ten sonra ise Zagve hanedanlığının Agev bölgesini merkeze alan bir hükümlerlik kurduğu ve dolayısıyla devletin ekseninin Aksum'un güneyinde yer alan Tana Gölü çevresindeki Vag-Lasta bölgesine kaydığı göze çarpmaktadır.

Peki, bu çözülüşü meydana getiren nedenler nelerdir? Bir kere, tarımsal üretimi sarsan bir gelişme yaşandı. Justinyen Vebası olarak da bilinen ve Etiyopya'da ortaya çıkararak yayıldığı öne sürülen hastalığın, dünyada yaklaşık yüz milyon kişinin ölümüne neden olduğu tahmin edilmektedir.⁵² Bu hastalık, Aksum nüfusunda azalmaya yol açarak ekonomik ve askeri yetenekleri sekteye uğrattı. İkinci olarak, altıncı yüzyılda Himyerliler'in elinden alınan Yemen'e atanan vali Ebrehe ayaklanarak kısa sürede Arap Yarımadası'nı etkileyecek bir konuma ulaştı.⁵³ Bu unsur, Aksum'un askeri ve ekonomik gücünü kırarken diğer yandan bölgesel dengeleri değiştirdi. Böylece krallığın bölgesel prestijine ciddi bir darbe vuruldu.

Üçüncüsü, altıncı ve yedinci yüzyılda Bizans ve Sasani arasında savaşlar kara ve deniz ticaretini gerilettiler. Bu süreçte Sasani hanedanlığı İran'da güçlü bir aktör olarak Akdeniz – Hint Okyanusu ticaretinde düzeni değiştirecek derecede sivrilmeyi başardı.⁵⁴ Dolayısıyla Pers gemileri ve Basra Körfezi üzerinden yürütülen ticaret, Kızıldeniz aracılığıyla gerçekleşen mübadeleyi ikincil konuma itti. Bu da deniz aşırı ticaretin doğurduğu zenginliğin Aksum'dan diğer bölgelere kaymasına yol açtı. Son olarak, İslamiyet'in Kuzey Afrika ve Ortadoğu coğrafyasına hâkim bir din ve siyasal birlik olarak ortaya çıkması neticesinde Aksum Krallığı, hem karadan hem de denizden İslam devletleri ve tüccarları ile çevrelenmiş durumda kaldı. İslam'ın yarattığı güvenli serbest ticaret havzası çok geniş bir alana yayıldı.⁵⁵ Artık Aksum Krallığı'nda cisimleşmiş olan Hıristiyan Etiyopya kültürü İslamiyet'in denetimindeki toprakların tam ortasında kalarak zayıflamış ve devamlı bir tehdit hissedildi. Yeni dinin bu etkisi kısa zamanda somut olarak hissedildi. Hz. Ömer döneminde Adulis limanına karşı seferler düzenlendiği öne sürülmektedir. Bu verinin doğruluğu sorgulanabilir olmakla birlikte Adulis limanının kısa sürede işlevini

⁵¹ Henze, 2000: 48 – 49.

⁵² Rosen, 2007: 209 – 210.

⁵³ Taberî, 1991: 1092 – 1122.

⁵⁴ Butzer, 1981: 489.

⁵⁵ Doğu yönünde Nişabur, Merv, Buhara, Semerkand, Kaşgar ve Çin hududuna; güney yönünde Şiraz, Medine, Mekke ve Aden'e; batı yönünde Suriye limanı üzerinden Akdeniz'e açılırdı. Deniz yoluyla da Basra, Kahire, Aden ve İskenderiye'den dünyaya yayılan Arap tüccarları gözlemlenebilirdi. Tunus, Sicilya, Fas, İspanya ile Akdeniz; Mısır, Aden ve Cidde ile Kızıldeniz, Hazar Denizi ile Moğolistan, Volga ile Astarhan ve Novgorod'a ulaşıyor ve Müslüman parası bu bölgelerdeki ticarete dâhil oluyordu. Bkz. Durant, 1950: 206 – 208.

kaybettiği bilinmektedir.⁵⁶ Bu bağlamda, bölge içerisinden temin edilecek malların mübadelesini sağlayan kervanlar iki temel yolu tercih etmeye başladı. Batı hattının ucunda Dahlak, Avan ve Mesavva, doğu ucunda ise Kuzey Somali'de yer alan Zeyla kentleri-limanları gelişti.⁵⁷ Bu kentlere Arap ve/ya Fars kökenli Müslüman tüccarlar, yöneticiler ve topluluklar egemendi.

Kısacası, Aksum'u dönemin büyük imparatorlukları arasında öne çıkaran tarım temelli kent kültürü ve banının getirdiği olumsuz etkilerle, bölgesel bir güç olma niteliği Yemen'deki ayaklanmayla sarsılırken, öte yandan ticaretin yarattığı zenginlik ise yeni ticaret rotaları ve aktörleri neticesinde giderek kayboldu. Bu dönüşüm krallığı duraklattı. Sonrasında Kuzeybatı Boynuz'da devlet geleneğini var eden Adulis-Aksum hattı çözüldü. Böylece Hıristiyan Etiyopya, on üçüncü yüzyılda Süleyman hanedanlığının tesis edilmesiyle kendini yeniden var edecek siyasal gelişmelere değin nadasa bırakıldı.

Sonuç

Kuzeybatı Boynuz bölgesinde devletleşme, görüldüğü üzere, tarıma dayalı ve fazla sayıda nüfus barındırabilen bir kent ekonomisinin varlığıyla ortaya çıktı. İklim ve coğrafyanın sunduğu olanakların etkisiyle gelişen devletleşme, tarıma dayalı bir geçim rejimine ve bu rejimi daha da zenginleştiren deniz aşırı ticareten müteşekkil bir ağın merkezine oturdu. Bunun yanında öncelikle Kızıldeniz hinterlandında yürüyen ve ardından Roma'nın dahli ile birlikte Akdeniz ve Hint Okyanusu hattına genişleyen deniz aşırı ticaretin etkisi ile Etiyopya, kıtalar arası bir ticaret uğrağı haline geldi. Zamanla Hıristiyanlığın benimsenmesi ise hem bölge insanının küresel bir din, ticaret ve ritüel sistemine bağlanması, hem de fethedilen ya da ilişki kurulan bölgelerdeki halkların merkezle olan bağına kurmayı kolaylaştıran bir unsur oldu.

Etiyopya'ya yapısal veya uzun zamanlı bir perspektifle bakıldığında, tarıma dayalı bir toplumsal yaşayışın oluşmasına neden olan koşulların halen değişmeden varlığını koruduğunu söylemek mümkündür. Ancak Aksum'u var eden konjonktürel koşullar, Roma ve devamında Bizans'ın zayıflaması ve nihayetinde İslamiyet karşısında bölgedeki nüfuzu kaybetmesiyle değişti. İslamiyet'in gelmesi mevcut ekonomik sistemin revizyona uğrayarak artık ticarete yeni ve İslami ortaklarla iş tutulması sonucunu doğurdu. Böylece Aksum'un yerine bölgedeki kıyılara yerleştirilen Arap ve Fars kökenli Müslüman hanedanlıklar ticarete egemen oldu. Aksum dönemindeki ticaret yollarının yerine yenileri tesis edildi ve Boynuzdaki nüfuz alanları değişti. Aksum, Roma'nın merkezini oluşturduğu ekonomi sisteminin çevresinde yer alıyordu. Değişen şey ise Boynuz bölgesinin Arap Yarımadası merkezli bir ekonomik sisteminin çevresinde rol alacak olmasıydı. Aksum uygarlığını parlatan ve görece ön plana alan düzen değişerek yerini Aksum'u ikinci plana iten bir düzene bıraktı.

Bu gelişmeler neticesinde, Aksum'u var eden toplum yapısı, mevcut kültürlerini muhafaza etmek adına kıyılardan kopup yaylalara çekildi ve uzun bir iç karışıklık dönemi yaşandı. Diğer anlamıyla, bölgenin sahip olduğu yapısal

⁵⁶ Munro-Hay, 1982: 17.

⁵⁷ Tamrat, 1968: 159.

faktörler sürdürülebilir bir toplum yaşamının devamını sağladı. Ancak bu toplumu daha gelişkin ve zengin bir noktaya taşıyacak olan dış unsurlar artık ortadan kaybolmuştu. Nihayetinde Aksum Krallığı, Etiyopya'daki devlet geleneğinin ilk ve kurucu halkasını teşkil etti. Ortaya çıkan özgün Hıristiyan uygarlık ve kültür, bugüne dek varlığını sürdürerek 1270'de kurulup 1974'e kadar devam eden Süleyman hanedanlığının nüvesi ve fide/tohum yatağı toplumu oldu.⁵⁸

⁵⁸ Levine, 2000: 110.

KAYNAKÇA

- AUBERT, J. J., 2011. "Trajan's Canal: River Navigation from the Nile to the Red Sea?," *Across the Ocean: Nine Essays on Indo-Mediterranean Trade*, Ed: F. Romanis – M. Maiuro, Danvers, Brill, ss. 33 – 42.
- BAKER, A. R. H., 2003. *Geography and History: Bridging the Divide*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BARD, K. A., vd., 2000. "The Environmental History of Tigray (Northern Ethiopia) in the Middle and Late Holocene: A Preliminary Outline," *African Archeological Review*, 17 / 2, ss. 65 - 86.
- BEAUJARD, P., ve Fee, S., 2005. "The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems before the Sixteenth Century," *Journal of World History*, 16 / 4, ss. 411 - 465.
- BRAUDEL, F., 2009. History and the Social Sciences: the Longue Duree," *Review (Fernand Braudel Center)*, 32 / 2, ss. 171 – 203.
- BUTZER, K. W., 1981. "Rise and Fall of Axum, Ethiopia: A Geo-Archeological Interpretation," *American Antiquity*, 46 / 3, ss. 471 – 495.
- CASSON, L., 1989. *Periplus Maris Erythraei*, Princeton University Press, Princeton.
- CHARLESWORTH, M. P., 1928. "Some Notes on Periplus Maris Erythraei," *The Classical Quarterly*, 22 / 2, ss. 92 – 100.
- ÇAĞATAY, N., 1957. *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- DIAMOND, J., 2010. *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, TÜBİTAK, Ankara.
- DURANT, W., 1950. *The Age of Faith The Story of Civilization vol. 4*, Simon and Schuster, New York.
- D'ANDREA, A. C., 2008. "T'ef (*Eragrostis tef*) in Ancient Agricultural Systems of Highland Ethiopia," *Economic Botany*, 62 / 4 (2008), ss. 547 – 566.
- FATTOVICH, R., 2012. "The Northern Horn of Africa in the First Millenium BCE: Local Traditions and External Connections," *Rassegna di Studi Etiopici*, 4, ss. 1 - 60.
- FATTOVICH, R., 2019. "From Community to State: The Development of the Aksumite Polity (Northern Ethiopia and Eritrea) c. 400 BC – AD 800," *Journal of Archeological Research*, 27 / 2, ss. 249 – 285.
- FITZPATRICK, M. P., 2011. "Provincializing Rome: The Indian Ocean Trade Network and Roman Imperialism," *Journal of World History*, 22 / 1, ss. 27 – 54.
- HALDUN, İ., 2013. *Mukaddime Cilt 1*, der. Süleyman Uludağ, Dergah, İstanbul.
- HARROWER, M. J., ve D'Andrea, A. C., 2014. "Landscapes of State Formation: Geospatial Analysis of Aksumite Settlement Patterns (Ethiopia)," *The African Archeological Review*, 31 / 3, ss. 513 – 541.

- HENZE, P. B., 2000. *Layers of Time: A History of Ethiopia*, Palgrave Macmillan, New York.
- INDICOPLEUSTES, C., 2010. *The Christian Topography of Cosmas, An Egyptian Monk*, Ed: J. W. McCrindle, Cambridge University Press, Cambridge.
- KAPLAN, S., 1982. "Ezana's Conversion Reconsidered," *Journal of Religion in Africa*, 13 / 2, ss. 101 – 109.
- KIRWAN, L. P., 1972. "An Ethiopian – Sudanese Frontier Zone in Ancient History," *The Geographical Journal*, 138 / 4, ss. 457 – 465.
- KOBISHCHANOV, I. M., 1978. "Axum", *Early State*, Ed: H. J. M. Claessen – P. Skalnik, Mouton, The Hague, ss. 151 – 167.
- KOBISHCHANOV Y., 1979. *Axum*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- LEVINE, D. N., 2000. *Greater Ethiopia: The Evolution of a Multiethnic Society*, University of Chicago Press, Chicago.
- MCLAUGHLIN, R., 2010. *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, Continuum, Londra & New York.
- MICHELS, J. W., 2017. *Aksum: A Regional Perspective*, iUniverse, Bloomington.
- MUNRO-HAY, S., 1981 - 1982. "A Tyranny of Sources: The History of Aksum in its Coinage," *Northeast African Studies*, 3 / 3, ss. 1 – 16.
- MUNRO-HAY, S., 1982. "The Foreign Trade of the Aksumite Port of Adulis," *Azania: Archeological Research in Africa*, 17 / 1, ss. 107 – 125.
- MUNRO-HAY, S., 1991. "Aksumite Overseas Interests," *Northeast African Studies*, 13 / 2-3, ss. 127 – 140.
- MURPHY, D. J., 2007. *People, Plants, and Genes*, Oxford University Press, Oxford.
- PHILIPS, J., 1997. "Punt and Aksum: Egypt and the Horn of Africa," *The Journal of African History*, 38 / 2, s. 423 - 457.
- PHILIPSON, D. W., 2001. "Aksum: An African Civilization in its World Contexts," *Proceedings of the British Academy*, 111, ss. 23 - 59.
- PHILIPSON, D. W., 2012. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the Northern Horn 1000 BC – AD 1300*, James Currey, New York.
- PLINY, 1961. *Natural History Volume II Books III-VII*, Harvard University Press, Cambridge & Massachusetts.
- ROSEN, W., 2007. *Justinian's Flea Plague, Empire and the Birth of Europe*, Viking Penguin, Londra.
- ROSTOVITZ, M., 1998. *The Social and Economic History of the Roman Empire Volume I*, Oxford University Press, Oxford.
- RUFFINI, G., 1998. "Ethiopia and Rome: The Birth of Byzantine Religious Diplomacy," *Ex Post Facto*, 7, ss. 65 – 75.

- SELAND, E. H., 2014. "Early Christianity in East Africa and Red Sea/Indian Ocean Commerce," *The African Archeological Review*, 31 / 4, ss. 637 – 647.
- STRABO, 1930. *The Geography of Strabo VII*, Ed: T. E. Page, vd., William Heinemann Ltd., Londra.
- SULAS, F., 2014. "Aksum: Water and Urbanization in Northern Ethiopia", *A History of Water Series 3 Vol 1 From Jericho to Cities in the Seas: A History of Urbanization and Water Systems*, Ed: T. Tvedt - T. Ostigard, I. B. Tauris, Londra, ss. 175 – 197.
- TABERİ, 1991. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- TAMRAT, T., 1968. *Church and State in Ethiopia 1270-1527*, Londra, University of London, Doktora Tezi, Londra.
- WARMINGTON, E. H., 1928. *The Commerce Between the Roman Empire and India*, Cambridge University Press, Cambridge.
- WINK, A., 2002. "From the Meditterreanean to the Indian Ocean: Medieval History in Geographic Perspective," *Comparative Studies in Society and History*, 44 / 3, ss. 416 – 445.
- YOUNG, G. K., 2001. *Rome's Eastern Trade International Commerce and Imperial Policy 31 BC – AD 305*, Routledge, Londra & New York.
- ZABCI, F., 2015. "Montesquieu: Yasaların Ruhu ve Siyasal Özgürlük," *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, Ed: Mehmet Ali Ağaoğulları, İletişim, İstanbul, ss. 541 – 567.

ARKEOLOJİ; GEÇMİŞ, ZAMAN VE KURAM
ARCHAEOLOGY; PAST, TIME AND THEORY

Serdar ÖZBİLEN

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Literature, Department Of Archaeology

serdarozbilen1@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4061-5897

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Derleme Makale - Compilation Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **27.01.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **10.02.2020**
Sayfa-Pages : **41 – 65**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ÖZBİLEN, Serdar, “Arkeoloji; Geçmiş, Zaman ve Kuram”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 41 - 65.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020
41 – 65
Makale Türü: Derleme Makale

ARKEOLOJİ; GEÇMİŞ, ZAMAN VE KURAM ARCHAEOLOGY; PAST, TIME AND THEORY

Serdar ÖZBİLEN

Öz

Arkeoloji bilimi geçtiğimiz yüzyıllarda kutsal kitapta adı geçen yerleri bulmaya yönelik olarak bazı gezginlerin seyahatleri ile başlamış, daha sonraları ise kıymetli eşya bulmak amaçlı bir evreye bürünmüştür. Arkeoloji, bu sürecin sonunda bilimsel bir evrenin ilk aşamalarını aralamayı başarmıştır. Bilimsel yolun en büyük belirtilerinden birisi de bilgi birikimi ile ilerliyor olmasıdır. Arkeoloji biliminin tarihsel stratigrafisine baktığımızda bunu iyi bir şekilde görebilmekteyiz. Bu çalışmamızda arkeolojinin tanımı, doğuşu, hedefleri, dünyadaki gelişimi ile bu doğrultuda ortaya atılan kuramlara bakacağız.

Abstract

The science of archaeology has begun with the travels of some travellers in the past centuries in order to find the places mentioned in the bible book, later on, it took a stage to find precious goods. Archaeology succeeded in opening up the first stages of a scientific period. One of the biggest signs of the scientific path is that it is progressing with the accumulative knowledge. When we look at the historical stratigraphy of archaeological science, we can see this in a good way. In this study, we will look at the definition of archaeology, its birth, its goals, its development in the world and the theories put forward in this direction.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Art-Süreçsel, Geçmiş, Kuram, Süreçsel.

Keywords: Archaeology, Art-Processual, Past, Processual, Theory.

Giriş

Arkeoloji kelimesinin etimolojisine baktığımızda, Antik Yunanca'da eski anlamına gelen "arkeo" ve bilim anlamlarına gelen "logos" kelimelerinden oluşur, geçmişin bilimi anlamına gelir¹. Türkçeye "Eskinin (Geçmişin) Bilimi" olarak çevrilebilir. Arkeoloji esasen insanlık tarihinin kültürel geçmişini, kültürel değişimi ve onların birbirleriyle olan ilişkilerini konu alır. "Kazı ve

¹ Ökse, 2007: 181.

yüzey araştırması gibi teknikler ve analizler kullanarak, yazılı kaynaklar ve her türlü somut kalıntılar üzerinden insanlığın geçmişini araştıran bilim dalı” olarak tanımlanabilir². Her şeyden önce arkeoloji, Türk Dil Kurumu sözlüklerinde ifade edildiği şekliyle, bir ‘*kazı bilimi*’ değildir; bu sözcüğü tam olarak Türkçeye uyarlıysak, ‘eskinin (arkhaios), yani geçmişin bilimi’dir. Arkeolojinin de aynı şekilde geçmişi konu alan tarihten ve sanat tarihinden ayrılan birçok önemli yanları vardır: Arkeoloji, geçmişte meydana gelmiş olayların sebep sonuç ilişkilerini ve sadece geçmişte yapılmış eserleri araştırmakla kalmaz, aynı zamanda geçmişte insan eliyle yapılmış her türlü malzemeyi araştırır, bulur ve inceler³. Bizden önceki insanların yaşamlarının anlaşılmasında önemli bir görev gören arkeoloji, en eski aşamalardan başlayarak insanın oluşturduğu somut belgelerin yardımıyla geçmişe ışık tutmakta ve zaman içinde yok olmuş olan kültürlerin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır⁴. Arkeolojinin amacı insanlığı anlamak olduğundan, kendisi insanla ilgili bir disiplindir ve beşeri bir çalışmadır. Aynı zamanda insanın geçmişini ele aldığından ötürü tarihi bir bilimdir. Fakat yazılı tarih çalışmalarından temel bir farkı vardır: Arkeologların gün ışığına çıkardığı buluntular bize ne düşünmemiz gerektiğini doğrudan söylemezler. Tarihi kayıtlar fikir beyan eder, açıklama önerir, yargıya varır⁵. Geçmişte neler olduğunu anlayabilmek için o dönemden bize kalan her şey, küçük bir seramik parçası, bir kemik alet veya bir mimari temel kalıntısı arkeologlar için önemlidir⁶. Arkeolojik sınıflandırmanın ilk esası fonksiyonelliktir. Her bir arkeolojik veri insan eyleminin, genelde insanın toplumsal olarak onaylanmış kimi amaçlarını tatmin etmek üzere yapılan bir eylemin sonucudur⁷.

Geçmiş, zaman ve kuram kavramları ile iç içe geçen arkeoloji bilimi geçtiğimiz yüzyıla göre kullanmış olduğu teknikler açısından kabuğunu kırmış ve büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Günümüzde disiplinler arası çalışmaların büyük önem kazandığı ve arkeolojinin de bundan faydalandığı görülmektedir.

Geçmiş

Arkeolojiyi, geçmişi zamanın maddi verilerine bakarak, medeniyetin gelişim sürecini gelecek kuşaklara katkıda bulunmak amacıyla anlamaya ve yorumlamaya çalışan bilim dalı olarak tanımlayabiliriz. Buna göre arkeoloji'den beklenen şey “geçmişe ait bir şeyler bulmak” değil, geçmişini anlayabilmek için mevcut verileri, günümüzde yaşayan insanların kültürel birikimlerine katkıda bulunacak, onların bu gelişim süreci içindeki yerlerini anlamalarına ve sonuçta bunun idrakini sağlayıp bu birikimi gelecek kuşaklara iletmektir. Geçmiş karışık, karışık olduğu kadar çok boyutlu bir olgudur. Nasıl ki günümüzde çok çeşitli, kendi içinde değişiklikleri olan bir yaşam biçimi varsa, geçmiş için de durum böyledir⁸. Geçmiş, gerek kamusal ve özel kararların gerekse adalet ve sorumlulukların ötesinde, kolay bir şekilde

² Gölbaş, 2016: 302.

³ Zoroğlu, 2013: 66.

⁴ Arsebük, 2014: 7.

⁵ Renfrew - Bahn, 2017: 13.

⁶ Özdoğan, 2011a: 20.

⁷ Childe, 2019: 46.

⁸ Özdoğan, 2006: 43, 44, 82.

üstesinden gelinemez bir şey barındırır. Bu durum, entelektüel bilinç ve ahlaki erdemler tarafından bastırılabilir sadece, ancak hep orada olup; en beklenmedik durumlarda bile kendini hatırlatan bir anı ve hatırlanmak istenmeyen bir olayı çevreleyen bir bulut misali bugünün peşini bırakmaz⁹. Geçmiş, olaylar dizisinin doğrusal bir açıklamasından daha karmaşıktır; bir de doğrusal olmayan bir biçimde bize çarpan maddesel tarihte geçmiş eylemlerin mirası, geçen bin yılın tortusu vardır¹⁰. Geçmiş anlamak demek işleyen sürecin hep bugünkü gibi aynı olmadığını da bilmek demektir ve bu, gelecekte de mutlaka aynı olmayabileceğini gösterir. Bu yönüyle geçmişe bakmak, kökleşmiş fikirlere şüpheyile bakılmasına ortam hazırlayabilir¹¹.

Arkeolojide bir "şeyi" keşfetme arzusu, "bütünü" anlama arzusunun önüne geçtiğinden bu yana "köken" düşüncesi, keşfetme ile bir tutulur hale gelmiş, sabit bir fikir olmuştur. Hâlbuki "keşif" kronolojide değil, kurulum mekaniğinde saklanır¹². Arkeoloji yıkıcıdır, çünkü kazı sürecinde nesnelere ile bağlar arasındaki ilişkileri altüst eder, bu nedenle keşif sürecinin yorumlardan ayrı tutulması ileride yapılacak yeniden yorumlama ve verilerin denetlenmesi olasılığını sınırlar¹³. Bu anlamda arkeolojiden beklenen en önemli şey, buluntuların yorumlanmasıdır¹⁴. Foucault bunu şu şekilde dile getirir: "Arkeoloji, söylemlerin içinde saklanan veya açıkça görünen fikirleri, temsilleri, imajları, temaları, saplantıları değil de bu söylemlerin kendilerini kurallara uyan pratikler olarak tanımlamaya çalışır. Arkeoloji icatların araştırılması değildir. Ancak bu, düşünmenin yaklaşık olgularına ve bir çoğunun, belirli bir dönemde, tekrarladığı şeylerin yekpareliğine başvurmak için değildir. Daha önce hiç kimsenin düşünmediği, fakat yeniden ele alınmış söylemsel bir pratiğin gün yüzüne çıkarılmasıdır. Arkeoloji, söylemsellik içeren ve söylemsel olmayan birimlerin, politik, pratik olaylar ve ekonomik süreçler gibi oluşumlar arasındaki ilişkileri de gösterir"¹⁵. Aynı şekilde arkeologlar da bugün, geçmişe ait nesnelere çeşitli yollarla tanımaktadır. Bir kısmı nesne verilerinin çok kültürlü karşılaştırmasını tartışırken; diğer bir kısım, yerel anlamların uygun bir bağlam dahilinde yorumlanmasını tartışmakta, bir kısmı ise geçmişteki aktörlerin fenomenolojik deneyimlerinin yeniden canlandırılmasının mümkün olduğunu tartışmaktadır¹⁶.

Kanıt olmadan oluşturulan tarih anlayışı mümkün olmadığı için, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntılarının arkeologlar tarafından "değerlendirilmesi", "yorumlanması" veya açıklanmaya çalışılması, arazi faaliyetlerinden sonra masa başında gerçekleştirilmesi gereken zorunlu bir faaliyettir. Bu yorumlama ve açıklama girişimi sırasında, arkeolojinin doğasında, eldeki fosil iskeleti ete büründürme, dolayısıyla arkeolojik verilerin ötesinde bir kurgu yapma çabası ve zorunluluğu vardır. Aksi yöntemlerle yapılan bir arkeoloji, "geçmiş"i sadece tanımlayan bir arkeolojiden ibaret olur ki, bu da arkeolojinin "geçmiş"i ancak açıklamak gibi bir sorumluluğu yoksa

⁹ Sarlo, 2012: 9.

¹⁰ Hodder, 2018a: 174.

¹¹ Tosh, 1997: 8.

¹² Kortanoğlu, 2018: 19.

¹³ Hodder, 2018b: 26.

¹⁴ Braidwood, 1995: 3.

¹⁵ Foucault, 2014: 164, 170, 190.

¹⁶ Hodder, 2018a 31-32.

haklı olarak neden yapıldığı sorununu gündeme getirir¹⁷. Bugün bile elimizde olanın geçmişi tümüyle yansıttığını veya bizim için değerli olan tek bir anıtın antik dönemde de sayısız benzerlerinden önemli olduğunu düşünmek büyük bir hatadır¹⁸. Arkeolojinin; işlemiş, işleyen, işler halde olan ve işlemek zorunda olan yöntemleri vardır: Düzeni sever, bulur, belgelendirir, sınıflandırır, değerlendirir, karşılaştırır ve söyler. Karşılaştırmakla yani bağlamakla ilişkili bir haldedir. Çünkü benzeri veya karşıtı ile kesin bir varoluş ilişkisi içerisindedir. Bu onun en temel yapıyı kurduğu an'dır¹⁹. Bu yüzden geçmiş ve şimdiki zaman arasında diyalektik bir ilişki vardır: geçmiş, şimdiki zamana dayanarak yorumlanır. Geçmiş, şimdiki zamanı eleştirmek ve sorgulamak amacıyla da ele alınabilir. Böyle bir perspektifle, geçmiş ve şimdiki zaman bağlamları hakkında birbirleriyle ilişki içinde eleştirel değerlendirme yapmak, ikisini de daha iyi anlamamızı sağlar²⁰. Geçmiş, sadece geçmiş olarak, bizler için ulaşılamayacak bir şeydir; kaybolup gitmiştir, yoktur artık, onunla olamayız. Fakat halen var olan kalıntılara, izlerine, zamanın ve insanların yıkımından kurtulmuş yapılara, eserlere, yazılı dokümanlara bakarak onu yeniden canlandırmaya uğraşırız. Ancak nesnel tarihçilik, insanların yaşadığı tarih, tarihçilerin yazımına aldırılmaz; tarihçi için değersiz olan şeyleri hatırlatır, en önemli dokümanları, en güzel yapıları, en saygıdeğer eserleri korkusuzca yıkar. Tarihçilere bıraktığı miras ise, onların ihtiyaç duyduklarının küçük olan unsurlarıdır. Bu bakımdan geçmişi yeniden kurma hep kuşkulu olagelmıştır²¹.

Geçmiş içsel mantığı açısından anlama fikri birkaç sorunu beraberinde getirir: ilki, geçmişte yaşananları anlayabilmek için tekrar kurulmak istenenin karmaşık şeklini basite indirgemek; ikincisi ise, geçmişe bir öznenin bakış açısından ayna tutulduğunda ve öznelliğe bir miktar yer verildiğinde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren literatürde amaçlanan birinci tekil şahıs anlatısı ve dolaylı serbest söylemden kaynaklanan olanaklardır²². Paradoksal bir yapı içeren geçmiş, her zaman değişimle ilgilenmekte hala en faydalı analitik araçtır. Bugün, geçmişin kalıbıyla yoğrulmakta ancak bir yandan geçmiş de sürekli yeniden yaratmaktadır²³. Bu yönüyle "*Resmileşmiş Toplumsal Geçmiş*", günümüzün paradigmasını meydana getiren sınırları oluşturduğundan daha bir belirgindir. Resmileşmiş toplumsal geçmiş, bugünkü tartışmalarda ve belirsizliklerde bir temyiz mahkemesi işlevi görmeye eğilimlidir. Bu da iki ayrı soruyu gündeme getirir: Bu haliyle geçmişin yorumlanması nasıl kabul edilir ve geçerli kılınır? Bir arada var olan zaman dizimsel olan ile zaman dizimsel olmayan geçmiş arasındaki bir arada var olan tarihsel kronolojiler ile tarihsel olmayan kronolojiler arasındaki ayrım çizgileri nerede çizilir²⁴. "Geçmiş", 'bundan böyle el önünde bulunmayan' ya da 'henüz el önünde olsa da "şimdi" üzerinde "etkisi" bulunmayan demektir. Şüphesiz 'geçmiş olan' olarak 'tarihsel olan' karşıt bir imlem de bulundurur ve buna göre 'tarihten kaçılmaz' deriz.

¹⁷ Çevik, 2005: 76.

¹⁸ Boardman, 2005: 27.

¹⁹ Kortanoğlu, 2018: 9.

²⁰ Hodder - Hutson, 2010: 292.

²¹ Koyre, 2000: 246.

²² Sarlo, 2012: 16.

²³ Carr, 2011: 13.

²⁴ Hobsbawm, 2001: 19, 27, 29, 37.

Buradaki tarih geçmiş demek olan, fakat yine de halen etkisini devam ettiren demektir. Her zaman olduğu gibi, geçmiş olan olarak tarihsel olan "şimdi" ve "bugün" edimsel olanın anlamında "şimdi" ile olumlu ya da yoksunluklu bir etki ilişkisi içinde anlaşılır. Böylece "geçmiş"in önemli bir çifte anlamı vardır. Geçmiş olan geri alınamayacak bir yolda daha önceki bir zamana aittir; o dönemdeki olaylara ait olmuştur ve buna karşın henüz "şimdi" el önünde bulunuyor olabilir²⁵. Geçmişle ilgili her yeni bulgu, şimdiyle ilgili düşüncelerimizi ve gelecekle ilgili beklentilerimizi değiştirmektedir; diğer yandan şimdiki zamanın koşullarında ve gelecek beklentilerde meydana gelen her değişim, geçmiş algımızı yeniden gözden geçirmemize yol açmaktadır²⁶. Heidegger'e göre geçmiş yapılan koşu, mevcut olanın kendi en son olanağına doğru olan koşusudur. Bu "-e doğru koşu" ciddi ise, bu koşu içinde bizzat kendisi yeniden "hala-var olmaya" gönderilmiş olacaktır. Bu, var olmanın, yeniden hala var olan, kendi gündelikliğine gelmesidir; yani ki asıl "nasıl" olarak geçmiş, "nasıl"ı içinde gündelikliği ortaya çıkarır, hareketliliği ve işleyişi içinde onu "nasıl"a götürür. Her "ne", her çaba, her tasarı onu yeniden "nasıl"a taşır²⁷.

Zaman

Descartes'tan Kant'a ve ondan sonrasına kadar devam eden oldukça bilinen bir teoriye göre, insanlar doğuştan, olayları birbirleriyle anlamlandırmanın özel halleriyle donatılmışlardır ve bunlardan birisi de zamandır²⁸. Zamanı ölçme mekanizmalarının değişmesi, zamanı ve sosyal süreci nasıl anladığımız ve nasıl algıladığımızı; zamanı nasıl algıladığımızın değişmesi, bulunduğumuz yeri nasıl anladığımızı ilişkin değişiklikleri etkilemiştir²⁹. Poincare, bunu şu şekilde dile getirir: "Geçmişte, "A, B, C, D olaylarına bir nedenlik bağıyla bağlı bir şekilde göz atmak için birtakım nedenler olduğuna inanıyorsam, bunları neye göre A B C D nedenlik dizilimine ve aynı zamanda A, B, C, D kronoloji sırasına göre sıraya koymalı da, başka bir sıraya göre dizmemeli? Örneğin, A ve D fiilleri yorumlanırken farklı duyguların tesiri altında kalınacağından A'ya başlangıç sebebi, D'ye de en son etkilenen gözüyle bakılacağından, A'yı zincirin başına, D'yi de sonuna koymaktayız. Bu durumda niçin B'yi C'den önce almalı da, C'yi B'den önce almamalı? Bu olayı çözümlenmede, ya bir gün kanunun doğru olmadığı ortaya çıkarsa, yani iki olay arasındaki etkinin her zaman sabit olmadığı görülürse?

²⁵ Heidegger, 2004: 533.

²⁶ Breisach, 2009: 16-17.

²⁷ Heidegger, 1996: 83.

²⁸ Elias, 2000: 61.

²⁹ Wason, 2018: 365-366. 1522 yılının Eylül ayında, ünlü gemi kaptanı Ferdinand Magellan'ın, ilk defa dünyayı yelkenli bir tekne ile keşfetmeyi amaçladığı seferinden geri kalan tek gemi, üç yıl sonra İspanya'nın San Lucar Limanına demir atmıştı. Geminin kaptanı Sebastian del Cano, yeniden ülkesine geri gelmenin verdiği sevinç ve keyifle toprağı öpmeye başlamıştı. İzleyen günlerde, gemicilerin düzenli tuttıkları seyir defterleri ve gemi takviminin, karada kalanlar ile uyum sağlamadığı büyük bir hayretle görülmüştür. Gemicilerin takvimlerinin İspanya takviminden bir gün eksik çıktığı görülmüştür. Olayı başından beri asık suratla takip eden Katolik Kilisesi, sonunda aradığı fırsatı bulmuş, yitirilen bir günün ve bu nedenle, üç yıl boyunca yanlış kutlanan dini bayram günlerinin hesabını sormaya başlamıştır. Gemicilerin bu bir günü nerede ve nasıl yitirdikleri sorunu uzun bir süre çözümsüz kalmış, daha sonraki yüzyıllarda ünlü yazar Jules Verne'nin yapıtlarına konu olmuştur (Teber, 1995: 52).

Bu durumda bilim dilini değiştirerek yeni arayışlara ve teorilere yönelecektir³⁰.

“Zaman” hakkında fikir yürütürken denk geldiğimiz bir zorluk da, sınıflandırma yöntemi olarak sorgulamadan kullanıp durduğumuz zihinsel çekmecelerden herhangi birine “zamanın” öyle kolay kolay uymamasıdır. Bu nedenle tarih verme, “zaman belirleme” çabaları, sosyal ve doğal/fiziksel olarak bölünmüş bir dünya kavrayışından veya “özne” ve “nesne”ye ayrılmış bir dünya yaşantısından hareketle anlaşılabilir³¹. Geçmişin tekrar eskisi gibi kurulmasına yönelik yapılan iki eleştiri dikkati çekmektedir. Birincisi Alman ekolünce varlığı bilinen Hermeneutik ve ikincisi de Fransız ekolü olan Annales'dır. "Hermeneutik"e ilk defa Schleiermacher'in İncil yorumlarında rastlanır. Ona göre hermeneutik, düşünme pratiklerini, onları ortaya koyanları ile bağdaştırarak ve onlarla özdeşlikler kurarak yeniden zihnimize yaratma biçimidir. Bu ekol, pozitivist tarih algısını, geçmişte olanları anlayabilmek için sadece somut verilerin yetmeyeceği, bütün bu olanlara ilaveten, geçmişin anlamının, tarihi kurmada etkili olabileceği hipotezinden yola çıkarak eleştirir. Bu çizgi Dilthey ile birlikte sözel anlama yönelir ve yazılı yapıtların döneminde görülen tinsel yaşam biçiminde anlamlandırıldıkları tinsel anlamda değerlendirilmeleri gerektiğini savunur. Braudel'in Akdeniz Dünyası adlı eserinden bilinen Annales ekolü ise tekdüze belgeci bir anlatımı eleştirerek, geleneksel akımın yerini sorun merkezli çözümleyici tarih anlayışının alması gerektiğini ve bunu ortaya koyabilmek için diğer bilimlerle iş birliği yapmanın önemli olduğunu vurgular. Postmodern dönemde ise Foucault'un, tarihsel ve sosyal gelişmeleri yönetimin yerini sağlamlaştırmak amacıyla bir geçki olarak kabul ettiği fikri tarih yazımında iktidar algısının yeniden düşünülmesini şart kılmıştır. Modern tarih yazımına göre postmodern tarih yazımının temel noktası, daha ayırıcı bir yöntem ile geçmişin algılanması, büyük ve açık olmayan bir "biz"in tarihinden çok daha kısıtlı bir "biz"in ve "ben"in geçmişi ilgi görmeye başlamış olmasıdır³².

Kuram

Arkeolojik çalışmaların bir kuram dahilinde başlaması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir³³. Arkeolojik kuram yeni sayılan bir terimdir. 1960'lara kadar arkeolojinin sadece pratiğe yönelik bir çalışma şeklinde olduğu düşünülebilir, kazı çalışması yapabilmek için yeterli bir el becerisi, tecrübe ve

³⁰ Poincare, 1997: 37, 207. Hitit Kralı I. Murşili'nin Babil'i fethi için "Ultra-Kısa Kronoloji" MÖ 1499, "Kısa Kronoloji" MÖ 1531, "Orta Kronoloji" MÖ 1595 ve "Uzun Kronoloji" MÖ 1651, "Kısaltılmamış Kronoloji" ise Babil I. Hanedanlığı'nın sonunu MÖ 1733 şeklinde vermektedir. Demek ki araştırmalar, Hammu-rapi'nin yönetimi ve I. Murşili tarafından Babil'in yıkılışı için altı değişik tarih, aşağı yukarı 230 yıllık bir sapma vermektedir. Buradaki asıl sorun, mevcut karanlık zaman aralığının uzunluğu, bunun hangi kronolojik varsayımlara göre düzenleneceği, "Karanlık Çağ" uzunluğunun neye göre çeşitlendirilip, ortaya konacak kısa zaman aralıklarının neye göre belirleneceğidir. Dolayısıyla da "Karanlık Zaman Aralığı" oldukça değişik hesaplanmaktadır. "Ultra-Kısa Kronoloji" ile "Kısa Kronoloji" bu karanlık devri 0 ile 20 yıl arasında, "Orta Kronoloji"de yaklaşık 85 yıl, "Uzun Kronoloji"de yaklaşık 140 yıl ve "Kısaltılmamış Kronoloji"de yaklaşık 220 yıl vermektedir (Eder, 2009: 196).

³¹ Elias, 2000: 20-21.

³² Şimşek - Pamuk, 2011: 23-25.

³³ Matthews, 2001: 225.

sorun çözebilme yetisi yeterli görülürdü³⁴. Arkeoloji, sosyal ve beşeri bilimler ile doğa bilimlerinin tam ayrımında yer alır³⁵. Arkeoloji biliminin bu şekilde sınıflandırılmasındaki temel etmen, tamamen teknik yöntemlerle ele alınan buluntulardan devam edilerek geçmişte yaşamış toplumların davranış biçimlerinin yorumlanmasıdır³⁶. Bilimsel bir disiplin olarak arkeolojinin en önemli işlerinden biri, toplumsal, kültürel ve etnik süreçlerin yeniden kurgulanmasını içermektedir. Bu yeniden kurgu, uzun bir zaman boyunca büyük alanları etkisi altına almış bulunan geniş ölçekli süreçleri olduğu kadar, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmede bölgesel birimlerin tanıtımını da anlatmaktadır. Had safhada karmaşık olan bu iş, bugün geldiği noktada doyurucu biçimde çözümlerini ortaya koymuş sayılamaz³⁷. Bu açıdan arkeoloji, birçok kuramsal yaklaşım ile geçmişi tekrardan kurabilmenin yollarını aramaktadır. Arkeolojik çalışmalar sürdürüldüğü müddetçe, sistemli veya sistemli olmayan bir şekilde kuramlara müracaat edilmesi kaçınılmaz gibi görünmektedir. Kuram çoğu zaman arkeolojik veriden önce tesis edilen ancak nihai olmayan, arkeolojik kanıtların niceliği ve niteliği değiştikçe, buna paralel olarak kimi zaman değiştirilip geliştirilmesi gereken dinamik bir kavrayış modeli olarak algılanmalıdır³⁸.

Kuram, olguları neden-sonuç ilişkileri içinde açıklayan sistemli bilgiler bütünüdür. Bilim, kuramlarla gelişir. Öncelikle, deneysel dünyanın bir düzen içinde geliştiği kabul edilir ve genel açıklamalara gidilir. Kuramların amacı, olguları açıklamaktır. Kuramlar, kısmen de olsa doğrulanmış ancak kesinleşmemiş açıklamalardır. Her zaman yanlışlanabilirler. Kuram, olguları açıklamada *geçici* bir modeldir. Çünkü kuramların yanlışlanabilme ihtimali her daim vardır. Bu nedenle kuramlara, *geçici doğru açıklamalar* gözüyle bakmak daha doğru bir yaklaşımdır. Kuramı, varsayım ve diğer felsefi düşüncelerden koparan bir takım belirleyici ilkeler mevcuttur. Bunlardan ilki, kuramların bir açıklama yapmak amacıyla araştırmacı tarafından ortaya konulduğu gerçeğidir. Bir diğer husus da kuramların çok kapsamlı olmadıklarıdır. Kuramlar her zaman belli bir olguyu açıklamayı amaç edinirler. Son olarak kuramlar, kesin doğrulardan oluşmazlar; fakat kısmen de olsa doğrulanmış önermelerden oluşurlar³⁹. Herhangi bir bilim alanındaki araştırmanın, araştırma ile ilgili kuramın doğru temellere oturtulabilmesi için, o bilim alanı ile ilişkili kavram ve terminolojinin eksiksiz olarak tanımlanması öncelik taşır⁴⁰.

Bilimsel kuramların günümüze değin ulaşmasında "*Aydınlanmacı*" düşünürlerin öncülüğünde, 16. ve 17. yüzyılın Orta ve Batı Avrupa'sında meydana gelen bilimsel öncülerin geneli anlamında bilinen "*bilimsel devrim*" ile de önemli değişimler oluşmuştur. Bunların içinde; Copernicus'un 1543'teki "*Göksel Cisimlerin Hareketleri Üzerine*" isimli eseri, Vesalius'un aynı yıl yayımladığı "*Anatomî*" kitabı, Kepler'in 1609 ve 1618 yılları arasında gezegenlerin hareketlerini uzay ve zamanda tanımlayan matematiksel

³⁴ Renfrew ve Bahn, 2013: 9.

³⁵ Hodder, 2018a: 78.

³⁶ Ökse, 2019: 71.

³⁷ Dolukhanov, 1998: 30.

³⁸ Çevik, 2005: 76.

³⁹ Gökçe, 2006: 5.

⁴⁰ Esin, 2004: 22.

kuralları, Galileo'nun 1610'dan sonra geliştirdiği teleskopla gök cisimlerini incelemesi ve Aristo fiziğini yanlışlayıp Copernicus'u destekleyen çalışmaları, Descartes'in "Yöntem Üzerine Nutuk" isimli "mantıklı düşünmenin kuralları" şeklinde bilinen ünlü felsefe eseri, Bacon'un 1620'de "tümevarımsal" yöntem ile deneye ve gözleme dayalı bilgi üretmeyi amaçlayan ünlü "Novum Organum" adlı yayını, Newton'un 1686'daki "Tabiat Felsefesinin Matematiksel İlkeleri" isimli eseri ve nihayetinde Galileo'nun yön verdiği oluşumu sonuçlandırarak yeryüzü ve göklerdeki bütün maddesel hareketleri anlatan yasaları oldukça önemlidir⁴¹. Bu gelişim ve doğrultuda günümüzün modern bilimlerini ve daha önceki dönemlerin bilgi üretim süreçlerinden, teknik ilerlemeler konusunda yapılan çalışmalardan ayıran, en önemli yerin bu kuramların varlığı olduğunu etkili bir şekilde ortaya atarlardan birisi de Alexandre Koyre'dir⁴². Teorinin işleviyle ilgili benzer ifadeleri "Bilimsel Devrimlerin Yapısı" adlı eserinde, A. Koyre'a hocam dediği, Thomas Kuhn'da da görürüz⁴³. Kuhn'a göre bu teoriyi de içine alacak bir biçimde paradigma olgusu, bilimlerin birikimsel olarak gelişme kaydetmesini sağlayan ana bir unsurdur. Şayet böyle bir paradigma olmasaydı bilgi üretim çabasının deneysel kısır döngüden sıyrılıp ilerlemeci bir kanala akmasının imkanı yoktur⁴⁴. Kuhn'dan sonra gelen P. K. Feyerabend "Yönteme Karşı Hayır" isimli yapıtında, bilimin, ileri seviyede doğrulanmış kuramlarla uyuşmayan hipotezler ile bizi iyice kökleşmiş olgularla uyuşmayan hipotezler geliştirmeye sevk eden karşı-tümevarım yoluyla ilerleyeceğini, tek tipleşmenin bilimin eleştirel gücünü zayıflattığından, kuramların bilimin gelişiminde olgulardan ayrı düşünülmemeyeceğini belirterek, "İncil'i, Gılgamış Destanı'nı, İliada'yı, Edessia'yı dünyevi bakış açısının belli bir döneme ait bilimsel kozmolojileri geliştirmede ve en başından sona doğru yenilemede kullanılabilecek tümüyle gelişmiş alternatif kozmolojiler" olarak değerlendirir⁴⁵. Farabi, kuramı tanımlarken; milletlerin ve şehir halkının bu hayatta dünya mutluluğunu elde etmesini sağlayan insani bir değer olduğunu ve sorunların araştırılmasında yöntemlerinin hepsinin birer sanat olduğunu söyler⁴⁶. Arkeolojide son zamanlarda ortaya çıkan yeni fikir ve çalışmaların, özellikle materyal kültüre bağlı olan yaklaşımlar, bir hayli farklı metot ve yöntemleri bir araya getirme çabasında olduğu gözlenmektedir. Genel ve bilinen tipolojik yaklaşım ve tanımlamaların dışında, materyal kültürden daha kapsamlı ve detaylı veri alabilmek amacıyla uygulanan yöntemler geçmiş hakkında daha bütüncül bir resim oluşturmak amacındadır⁴⁷. Son yıllarda, özellikle sosyal bilimlerde giderek yaygınlaşan disiplinler arası çalışmalar dikkat çekmektedir. Bilhassa bilim dünyasında anabilim dallarının çeşitlenerek artması ve yeni alt bilim kollarının ortaya çıkışı, nitelikli disiplinler arası çalışmaların belirmesinde etkili bir faktör olagelmıştır. Bu tür bilim dalları amaç, kapsam ve yöntem açısından önemli kesişme noktalarına sahiptirler⁴⁸.

⁴¹ Karasar, 2016: 4.

⁴² Koyre, 2000.

⁴³ Kuhn, 1995.

⁴⁴ Karadaş - Demir, 2013: 135.

⁴⁵ Feyerabend, 1999: 44-45, 49, 60.

⁴⁶ Farabi, 2018: 1, 3.

⁴⁷ Baysal, 2015: 11-12.

⁴⁸ Can - Işıklı, 2013: 171.

Arkeolojinin Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi

Batı dünyasının arkeoloji bilimi hakkındaki bilgileri, uzun yıllar Tevrat'ın, İncil'in ve antik Roma tarihçilerinin aktardıkları ifadelerle sınırlı kalmıştır⁴⁹. Arkeolojinin şaşırtıcı bulgular ve unutulmuş toplumlar için yapılan kontrolsüz araştırmalardan, bugün yapıldığı gibi geçmişin ciddi olarak izini sürmeye nasıl evrildiğine baktığımızda;⁵⁰ Geleneksel Arkeoloji olarak adlandırılan ilk arkeolojik çalışmaların, geçmişte olanları kavrama ve yorumlayabilme yetisinden çok, geçmişe ait değerli eşyaların biriktirilmesi şeklinde başladığını görmekteyiz. Zaman içerisinde bilimsel yapıya kavuşan arkeoloji, her daim çeşitli kuram ve görüşlerin etkisi altında kalarak şekillenmiştir⁵¹. Avrupa, Aydınlanma Çağı ve özellikle 17. yüzyılda kültürel kimliğini, o yıllarda geçmişin en görkemli kültürü olarak bilinen Hellen kültürüne bağlamış, kendi kökünü geçmişin görkemiyle özdeşleştirmiştir. Hatta 18. yüzyıldan itibaren batılı araştırmacılar, kendi kültürleriyle alakası bulunmayan coğrafyalara da gitmeye başlamış ve onlarla ilgilenmişlerdir⁵².

Levant'ta "*Kutsal Kitap Arkeolojisi*" tuhaf bir şekilde ancak 19. yüzyılın son üçte birinde başlamıştır. Elleri kutsal kitap ile gezen ve övgücü bir tarafgirlikten kurtulmakta zorlanan dönemin arkeologları, kutsal yazılarda anılan olayların izlerine rastlamak umuduyla kazıp durdular. Eriha kazısı bu duruma iyi bir örnektir. Arkeologlar, olanak dışılığı kabul edilene dek, Eriha'nın ünlü surunda Yeşu'nun saldırısının izlerini gördüklerini sanmışlardı. III. Napolyon daha 1860 yılında Ernest Renan'ı bir "Fenike misyonu" için Beyrut'a göndermişti. Renan, bu özel görev sırasında kıyıdaki sitelerin çoğunu (Um el-Amed, Byblos, Sayda, Amrit) incelemiş olsa da Suriye'de arkeoloji ancak Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransız mandası döneminde Ugarit ve Mari'de büyük kazı şantiyeleri açılmasıyla gelişmiştir⁵³.

Amerikalı arkeolog T. Jefferson'ın 18. yüzyılın sonunda, Virginia'da başlattığı araştırmalar; amaç, yöntem ve kazı tekniklerinin tarihçesi yönüyle arkeoloji dünyasındaki ilk bilimsel kazı olarak kabul edilir⁵⁴. Mezopotamya'da ilk düzenli kazılar, 1840'lı yıllarda Kuzey Mezopotamya'da (Asur'da) çalışan Musul'daki Fransız Konsül Paul Emile Botta tarafından gerçekleştirildi. Ardından İngiliz Austen Henry Layard, Ninova'da kendi kazılarına başladı. Çivi yazısını ilk kez 1850'li yıllarda eski Pers çivi yazısını (geniş ölçüde) doğru tanımlayan Alman Georg August Grotefend'in çalışmalarına dayanan İrlandalı rahip Edward Hincks deşifre etmeyi başardı. Bu başarı genellikle bir İngiliz subayı olan Henry Rawlinson'a atfedilir⁵⁵. Bu yıllarda İngilizler'in Nimrud'daki çalışmaları, Layard'ın 1851'de hastalanıp ülkesine dönmesi üzerine, 1852'de Bağdat'taki İngiliz Konsoloslugu görevini yürüten, ünlü dil bilimci Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895) ve Hormuzd Rassam (1826-1910) tarafından yürütüldü. Rassam'dan sonra Nimrud kazılarına aslında bir jeolog olan Sir William Kennett Loftus (1821-1858) 1855 yılına değin devam etti.

⁴⁹ Gökçek, 2015: 17.

⁵⁰ Fagan, 2019: 10.

⁵¹ Gölbaş, 2016: 303.

⁵² Özdoğan, 2011c: 192-193.

⁵³ Bordreuil - Chatonnet, vd., 2015: 10.

⁵⁴ Özbaşaran, 2002: 164.

⁵⁵ Jursa, 2017: 13-14.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde Birinci Dünya Savaşı'na değin süren bu ilk kazılar, modern arkeoloji yöntemlerinden yoksun, daha çok birer müze ajanı olarak hareket eden kişi ve kurullarca gerçekleştirilmiş olduğundan bilimsel olmaktan uzaktı⁵⁶.

19. yüzyılda arkeolojinin dikkatini çeken bir başka konu da, Avrupa müzelerinde sergilenebilecek sanat eserlerini keşfetmekti⁵⁷. Böylelikle arkeoloji, kendi mirası ile Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Yakın Doğu mirası içerisinde, kültürel varlıkları kullanmayı amaçlayarak maddi bağ kurması için Avrupa'ya yeni, modern bir yöntem sundu⁵⁸ ve ilerleyen süreçte arkeolojinin bir bilim disiplini olma yoluna 19. yüzyıl ile birlikte girdiğini ve gelişiminin 19. ve 20. yüzyıl araştırmacılığının büyük zaferlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz⁵⁹. Böylelikle arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılan eserlerin teşhir edilmesi de düşünülmüş, aynı zamanda arkeoloji kadar geçmiş olan müzecilik de gelişimini tamamlamaya başlamıştır⁶⁰. 19. yüzyılda doğa bilimlerinde görülen gelişmelerle birlikte Batı Avrupa'da geçmişin eskiliği, değişkenliği anlaşılmasına başlanır ve jeolojinin yasaları arkeolojide öğrenilmeye başlanılır⁶¹.

İlk olarak tabakaların veya katmanların üst üste binerek oluşturduğu dizilim ilkesi 17. yüzyılda Danimarka'lı bir doktor ve doğa bilimcisi olan Nicolaus Stenonis (1683-1686) tarafından ortaya atılmıştır. Stenonis, ırmak taşkınları sonucunda çökeltilerin biriktiklerini ve her bir yeni taşkın sonrasında yeni çökeltiler oluştuğunu gözlemleyerek, tabakalaşmanın "üst düşüm ilkesi" adını verdiğimiz kural ile üstteki çökel tabakaların her zaman altta kalan tabakalardan daha genç olduğu ortaya atmıştır⁶². Yine Danimarkalı Christian J. Thomsen Kopenhag Ulusal Müzesi'ndeki Kuzey Eski Çağ Koleksiyonundaki mevcut eserleri düzenlerken, taş, tunç ve demir eserlerin farklı devir ve zaman dilimlerine ait olduğunu görür. 1836 yılında "Kuzeyin Eski Çağı El Kitabı"nda araç ve silahların hangi malzemeden yapıldığına dayandırılan "Üç Çağ Sistemi"ni (Taş, Tunç, Demir) ortaya koyar⁶³. Daha sonra Georges Cuvier'in "tabaka" kavramı yanına William Smith'in toprak altında daha altta bulunan maddelerin daha eski olduklarını öne sürdüğü "üst üste geliş ilkesi" konunca, biçimlenme evresindeki arkeoloji, önemli bir yol kat etmiş oldu⁶⁴. Biri Fransız, diğeri İngiliz iki jeolog neredeyse eş zamanlı olarak bu teknolojik gelişimi zaman dizimsel bir düzlemde ele almışlardı. Oxford'ta hukuk öğrenimi görmüş olan ancak daha sonraları jeoloji profesörü olan Sir Charles Lyell'in, Cuvier ve aralarında Constant Prevost'un da bulunduğu, Paris'e yaptığı bir gezi sırasında, katmanlaşmanın jeolojideki yavaş değişimler sonucu olduğu farkına varmıştı. Lyell, fikirlerini üç

⁵⁶ Sözelimi Layard kazılarında, saptadığı kabartmalar boyunca uzanan tüneller açarak ilerliyor ve bulduklarını yerlerinden söküp, kabartmasız bölümlerini keserek, geri kalanları, Osmanlı Hükümetinin izniyle, ülkesine yolluyordu (Sevin, 1999: 18-20).

⁵⁷ Roaf, 1996: 14.

⁵⁸ Shaw, 2004: 60.

⁵⁹ Fagan, 2019: 17.

⁶⁰ Kalkan, 2015: 15.

⁶¹ Yetilmezsoy, 2006: 11.

⁶² Ünlüsoy, 2018: 161.

⁶³ Fagan, 2019: 91-93.

⁶⁴ Maisels, 1999: 2-3; Huot - Thalmah, vd., 2000: 25-26.

ciltlik dev eseri "*Principles of Geology*"de açıklamıştı. Eserin ilk cildi 1830 yılı Haziran ayında çıkmış ve büyük heyecan uyandırmıştı. İkinci ve üçüncü cild 1832 ve 1833'te çıktı⁶⁵. Jeoarkeolojinin öncü isimlerinden de biri olan Sir Charles Lyell (1797-1875), arkeolojik problemlere jeolojik bilgi ve yöntemleriyle yaklaşarak, Fransa'da Buzul Dönemi birikintileri içinde işlenmiş çakmak taşı aletlerin bulunduğu Abbeville çevresindeki araştırmalarından sonra 1863 yılında yayımladığı "*Geological Evidence of the Antiquity of Man*" isimli kitabı, ekoloji ile arkeoloji yakınlığını ve jeolojinin arkeolojide önemli rol oynayacağını belirten önemli bir yayındır⁶⁶. 1835 ve 1865 yılları arasında stratigrafik gözlemler Thomsen'in olası sıralamasını onayladı ve bunun İskandinavya'nın dışında da geçerli olduğunu gösterdi ve ardından doğa bilimci geleneğin beşeri gelenekle harmanlanmaya başlamasıyla bütün Avrupa'da gittikçe benimsendi⁶⁷.

Bir başka önemli adım da Darwin'in "*Türlerin Kökeni*" çalışmasıydı⁶⁸. Darwin'in canlıların evrimini anlatan çalışmaları, Lineus'un bitkileri tasnif edip, kendi içindeki gelişimini ortaya koyması şeklindeki gelişmeler, arkeolojinin düşünsel alt yapısının oluşumuna önemli katkı sağlamıştır⁶⁹. Thomsen'den daha önce, özellikle de jeologlar tarihöncesi dönem buluntu ve sorunlarıyla uğraşmışlardı. Daha önce tanımlandığı ismi ile *Greognosie* dalı, daha Goethe'nin yaşadığı 18. yüzyılda akademik bir disiplin olarak biçimlenmişti. Jeologlar, özünde üst üste yer alan tabakalarda, en alttakinin en eski, üsttekilerin ise daha yeni olduğu kabul ettikleri bir tabakalanma geliştirmişlerdi. 1865 yılında "*Üç Çağ Sistemi*" daha ayrıntılı bir biçim alarak İngiliz John Lubbock tarafından Taş Çağının Eski ve Yeni Taş Çağı evrelerine ayrılmasıyla ifade edilmeye başlandı⁷⁰. Ancak günümüzde "*Üç Çağ Sistemi*"nin uygulanma değeri sınırlıdır. Terminoloji öyle yerleşmiştir ki değişiklikten ve düzeltmeden geçmiş olsa da hala kullanılmaktadır⁷¹. J. J. A. Worsae'nin arkeolojiye yayılım kuramı ile birlikte kazandırdığı tipoloji yöntemi, hocası C. J. Thomsen'in Üç Çağ Sistemi'ne dayanmıştır. Sven Nilsson, Thomsen'in Üç Çağ Sistemi'ni Lund Müzesi koleksiyonlarına uygularken, bu devirlerin tanımına ekonomik gelişmişlik süreçlerini de katmıştır⁷². Childe tarafından üç çağ sistemi teorisi terk edilerek neolitik devrim ve kent devrimi ikilisinden oluşan "iki devrim" kavramı kullanılmıştır⁷³. Childe bu teoride, o dönemdeki arkeolojik bilgilere göre bu devrimin ancak Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük akarsu civarlarında oluştuğundan sonra, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın diğer yerlerine yayıldığını ileri sürmüştü. Childe'a göre Üç Çağ sisteminin büyük kusurları vardı. Ona göre bu sistem jeolojik kayıtlardaki ana ayrımlara karşılık gelen aynı küresel anlamla donatılmıştır. Arkeolojik zamanlardaki ana ayrımlara bile Mezozoik, Senozoik, Eosen ve Pleistosen gibi jeolojik dönem ve evreler gibi kullanışlı bir biçimde aynı kesin değerler verilemez. Ve bu,

⁶⁵ Lyell, 1830, 1832, 1833; Ronan, 2003: 472.

⁶⁶ Lyell, 1863; Kayan, 2018: 20-21.

⁶⁷ Childe, 2019: 32.

⁶⁸ Darwin, 2019; Duru, 2017: 21.

⁶⁹ Özdoğan, 2011a: 10.

⁷⁰ Schmidt, 2007: 32-33.

⁷¹ Kuhrt, 2009: 12; Renfrew - Bahn, 2017: 28.

⁷² Esin, 2004: 24.

⁷³ Childe, 2019: 91; Huot - Thalmah, vd., 2000: 25-26.

bunlardan herhangi birine bağlanmış bütün toplumların hayali tek-çizgisel bir sosyal eş evrimde oldukları anlamına gelmeyeceği gibi bu toplumların her yerde çağdaş olduğu anlamına da gelmez. Bu nedenle çağ sözcüğünün evre sözcüğü ile değiştirmenin daha makul olacağını söyler⁷⁴.

Edward B. Taylor 1881'de, antropolojik keşiflere dayanarak, insanlık tarihini "yabanılık", "barbarlık" ve "uygarlık" dönemlerine ayırıyordu. Bu sınıflandırma o an için, maddi kültürün teknik ilerlemesine dayalı, ancak toplumsal yönelimleri tam ifade edemeyen arkeolojik sınıflandırma türüne göre daha genel görünüyordu. Gordon Childe gibi bazı arkeologlar ise, Taylor'ın ve ondan çok daha gelişkin bir şeklini bulduğumuz L. H. Morgan'ın antropolojik sınıflandırmasını arkeolojiye uyarlamaya çalışmışlardır⁷⁵. 1962 yılında Elman R. Service tarafından geliştirilerek günümüzde genel kabul gören, insanlık tarihindeki kültürel gelişimin evrelerine ilişkin bir diğer ayırım; *takım* (band), *kavim* (tribe), *beylik* (chiefdom) ve *devlettir*⁷⁶. Bu konudaki diğer büyük bir atılım Robert J. Braidwood tarafından sağlanmış, Braidwood, "Neolitik" adlanmasına karşı çıkarak, teknoloji merkezli bu kavramın yerine, beslenme ve yaşam alanındaki değişimi yansıtan "*İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi*" adlandırmasını önermiştir. Braidwood doğa bilimlerinden de istifade ederek, bugün "*Doğal Yaşam Bölgesi*" olarak adlandırdığımız kuramı ortaya atmıştı. Buna göre çiftçilik yalnızca yukarıda sıralanan tahıl ve hayvanların yabanıl atalarının doğal ortamlarında birlikte bulunabildiği, sulama gibi gelişkin bir teknolojiye gerek kalmadan tarımın yapılabileceği bir bölgede oluşturulabilirdi. Bu bölgenin tanımı doğuda Zagros, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos ve Lübnan Dağları ile belirlenen ve ağzı güneye dönük bir hilale benzediği için "*Bereketli Hilal*"⁷⁷ olarak bilinen yerin biraz gerisinde bulunan dağların etek ve eşiklerince uzanan, daha sulak ve bereketli bir coğrafi kuşağı barındırmaktaydı⁷⁸. Braidwood'lar Ön Asya arkeolojisine, onların deyimiyle Güneybatı Asya arkeolojisine disiplinler arası, soruna yönelik arkeoloji gibi daha birçok yeni kavram ve yöntem kazandırmışlardır⁷⁹.

J. Jacobs'un tarımın ve hayvancılık faaliyetlerinin keşfine kentleşmenin neden olduğu "*Yeni Obsidyen*" kuramı doğrultusunda tarımdan önce kentlerin var olduğuna ilişkin görüşleri ise bir dogma olarak nitelendirilmiştir⁸⁰. Fakat son dönemlerde Neolitik kültürlerin, eskiden ağırlıklı olarak kullanılan "Neolitik paket" in seçici özellikleri, tarımsal ürünlerin ve alet teknolojilerinin yerine, yaşam alanlarını ve yaşam biçimlerini, ritüel alanları ve kamusal merkezler, sembolizm, çiftçilik, insan genetiği ve dillerin yayılımı şeklinde dönemlere ve bölgeye göre değişebilen kriterlerle yeniden tanımlanması gerekmiştir. Yakın Doğu'da ilk olarak, Doğu Akdeniz'in kıyı bölgesinde, yerleşimlerinin etrafındaki çeşitli ve zengin besin kaynaklarını belirgin olarak kontrol edebilen Epi-Paleolitik Natuf toplulukları için kullanılan "yerleşik avcı toplayıcılar" kavramı ise sonraları genel kabul görmüştür. Tüm bunlar göz

⁷⁴ Childe, 2019: 91.

⁷⁵ Polatlar, 1996: 5-6.

⁷⁶ Frangipane, 2002: 20.

⁷⁷ Breasted, 1916: 100.

⁷⁸ Özdoğan, 2008: 13.

⁷⁹ Esin, 2004: 22.

⁸⁰ Jacobs, 1970; Çevik, 2005: 12.

önüne alındığında Neolitik terimi, kesin bir ifade olmaktan çok alışlageldiği için kullanılmaktadır⁸¹.

19. yüzyıl önemli siyasal altüst oluşların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur⁸². Bu değişim bir anlamda 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmekte olan antropolojik/pozitivist/evrimci arkeoloji anlayışının yeniden romantik dönemin etnik tarihçilik anlayışı lehine terk edilmesidir. Etnik paradigmanın arkeolojik çalışmaların amaç ve niteliğini belirlediği bu dönem arkeolojisinin temel varsayımını Kossinna'nın yerleşim arkeolojisi kuramında ortaya koyduğu etnik temelli yayılım teorisi oluşturmaktadır⁸³. Arkeolojik kültürün etnik yorumunun Anglo-Sakson arkeolojisinde de epeyce yaygın bir gelenek olduğu kabul edilirken, bu geleneği, Kossinna'nın insan ürünlerini gruplama biçimiyle ilişkili birçok fikrini benimsemiş olan ve Birinci Dünya Savaşı'nın jeopolitik sonuçlarından az sonra Doğu Avrupa sahnesine çıkan Gordon Childe'in taşıması hiçbir biçimde şaşırtıcı olmamıştır. Doğrudan bir ırksal, dilsel veya kabilesel bir kültür yorumunu reddetmekle birlikte Childe, kültürlerin bazı bakımlardan toplumları temsil ettiğini kabul etmektedir. Temelde buna benzeyen görüşler çok sonraları Clarke tarafından, "*arkeolojik kültür, büyük ihtimalle, bir dil sisteminin ve nüfusun, bu insanlar kendilerini biliyor olsunlar ya da olmasınlar, ürünü olmuştur*" şeklinde ifade edilmiştir⁸⁴.

1870 ve sonrasında, Yakın Doğu'da yürütülen Alman kazılarında mimarlar görev almaya başlamış; böylelikle kazılarda sadece sanat değeri yüksek eserler gün ışığına çıkartılmakla kalmamış, aynı zamanda söz konusu eserlerin içinde bulunduğu mimariye de özen gösterilmeye ve belgelenmesine önem verilmiştir⁸⁵. Babil'de 1899 yılında kazıya başlayan Robert Koldewey ve birkaç yıl sonra Asur'u da kazmaya başlayan asistanı Walter Andrae, özenli mimari kazı yöntemini geliştirerek höyük derinliklerini ölçmek için stratigrafik sondajı düzenli olarak kullanmaya başladı. Andrae ve Koldewey, bir Mezopotamya şehrini katman katman parçalarına ayırarak, kazma işinin

⁸¹ Sagona - Zimansky, 2015: 34-35.

⁸² Hodder bu değişikliği, "*büyük kırılmalarla değişime yol açan ufak tefek günlük işlerin; insanların çöp atma, ölülerini gömme, evlerini inşa etme yemeklerini tabaktan yeme biçimlerinde yaşanan değişikliğin geniş ölçekli bireyselleşmeye yol açtığı*" şeklinde tanımlar (Hodder, 2006: 236-237).

⁸³ Özdemir, 2013: 9-10. Gustav Kossinna, 1911'de yayımladığı *Die Herkunft der Germanen. Zur methode der Siedlungsarchäologie* (Germanlerin Kökeni) isimli çalışmasında, arkeolojiyi en ulusal bilim olarak belirtmiş ve eski Germanlerin arkeolojik araştırmaya "en ziyade mazhar" bir millet olduğunu öne sürmüştür (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 66). Kökenleri 19. yy.'ın sonlarında atılan ve Alman G. Kossina gibi, etnik kökenlerle kültür ve materyal arasında bağlantı kurma çabasında olanların 20. yy. arkeolojisini derinden etkiledikleri görülmüştür. Dünyayı ikinci kez savaşa sürükleyecek olan böyle bir fikrin nedenlerinden birisini oluşturan bu yaklaşım gerek Birinci Dünya Savaşı, gerekse sonrasında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkartılan arkeolojik buluntuların, özellikle de seramik ve metal bulgularının, yorumlanmasında çok etkili bir yöntem olmuştur. 20. yy. arkeolojisinde seramik tipolojisinin bu kadar ön planda tutulması, bazen diğer buluntuların kimi zaman dikkate dahi alınmamasında Kossina'nın öne sürdüğü ve zamanla "Kossina Kanunları" olarak bilinen bu teorinin arka planında bir ırkı çanak-çömlekle özdeşleştirme gayretleri yatmakta olup bu teori 1920'ler ve sonrasında Almanya'da Naziler tarafından güçlü bir biçimde benimsenmiştir. A. Hitler'in "Sadık Heinrich" olarak seslendiği H. Himmler'in gözetiminde Alman hükümeti prehistorik araştırmalarına ağırlık vererek, bu görüş dahilinde 1933-1935 yılları arasında Alman üniversitelerinde sekiz yeni prehistorya kürsüsü açılmıştır (Tekin, 2015: 99).

⁸⁴ Dolukhanov, 1998: 48-49.

⁸⁵ Tekin, 2017: 57-58.

tahribat olduğunu fark ederek, daha alt katmanlara inmek için kaldırdıkları her bir katmandaki yapıları tek tek kaydetmişlerdi⁸⁶. Böylece tabanın altında ne olduğunu öğrenmek için metrelerce tünel kazmak tarihe karıştı. Aşağı tabakadaki daha eskiden kalma yapıyı açığa çıkarmak için duvarları kaldırmadan önce her bir yapı işaretlendi, temizlendi ve planlandı. Mimari ve yapıt biçimlerinin zaman dizinsel sırasına ilginin artması sayesinde Mezopotamya arkeolojisinde stratigrafik sondaj hızla popüler bir yöntem haline geldi. İngiliz arkeolog W. M. Flinders Petrie, çok uzak olmayan bir bölgede, Mısır ve Filistin'de zaman dizinsel sıralamaları belirlemek için seramik tipolojilerinin kullanımına öncülük etti. Bu yöntemler sayesinde arkeologlar çıkan malzemeyi zaman aralığına göre, yazılı yapıtların varlığına gerek duymadan düzenlemeye başladılar⁸⁷. Çömlek serilemesinin ilk klasik formülasyonlarından birisi 1890'larda yine İngiliz arkeolog W.M. Flinders Petrie tarafından mezarları tarihlendirmek için hanedanlar öncesi Mısır seramiklerini incelerken geliştirilmiştir. Arkeolojide serileme, insan yapısı nesnelere en erkenden en geçe doğru varsayılan imalat tarihine göre bir grup şeklinde dizilimi anlamını taşır. Sıralamada kilit olan üsluptur; üslup, insan yapısı bir nesneyi tanımlayan görsel, bileşimsel ve teknolojik özelliklerin birleşimidir. Nesnelere biçim, süsleme, kullanılan maddeler ve tekniklerin ayrıntıları ve bunların görülme sıklıkları gibi ortak üslup özelliklerine göre gruplanır. Böyle herhangi bir insan yapısı nesne türü için, zaman içinde değiştiklerinden ötürü üslupsal bir gelişim dizisi ortaya atılabilir⁸⁸.

54

OANNES
2 (1)

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Almanlar ve İngilizler çalışmalarını Kuzey Suriye içlerine kadar genişletmişlerdi. Almanlar zaten Anadolu'da Hititlerin başkenti olan Hattuşa'da (Boğazköy) kazıları sürdürmekteydiler. Savaş esnasında pek çok arkeolojik etkinlik yasaklandı. Sadece Almanlar 1917 yılına kadar Babil'de kaldılar. 1918 Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ile birlikte, Suriye'ye Fransız, Irak'a da İngiliz mandası gelmesi, koşulları değiştirdi ve arkeologlar işlerine kaldıkları yerden devam ettiler. 1919-39 yıllarında, iki dünya savaşı arasındaki dönem "Doğu Arkeolojisinin Altın Çağı" olarak tanımlanır. İlerleyen arkeolojik teknikler ve bilgi birikimi, arkeolojinin bir bilim olarak büyük ilerleme kaydetmesini sağlamıştır⁸⁹. Tevrat'ta Erek denilen Warka⁹⁰ ve Babil kazıları ile birlikte Almanlar 1930'larda⁹¹ Irak'ta bilimsel bir arkeolojinin öncüleri olmuştur⁹². İkinci dünya savaşından hemen sonra

⁸⁶ Fagan, 2019: 200.

⁸⁷ Pollock, 2017: 31, 33.

⁸⁸ Gates, 2017: 38.

⁸⁹ Köroğlu, 2011: 31.

⁹⁰ Childe, 2006: 32.

⁹¹ Childe, 2010: 15.

⁹² Bottero - Steve, 2013: 81. 1991 İkinci Körfez Savaşından sonra Irak'ta neredeyse hiçbir bilimsel kazı yapılmadı. Bunun yerine o zamandan bu yana, özellikle 2003 yılındaki Üçüncü Körfez Savaşından sonra, bölgedeki devlet düzeninin tümüyle çökmesiyle birlikte arkeolojik buluntu yerleri yağmacılar tarafından sistemli şekilde ve büyük çapta ele geçirildi. Buluntular, sanat eserleri piyasası tarafından Batı Avrupa'ya, Japonya'ya ve ABD'ye satılarak, özel koleksiyoncuların ya da kültür ulusal varlıkları korumaya ilişkin uluslararası etik gelenekleri dikkate almayan az sayıdaki müzelerin eline düştü. Bu tür yağmaların neden olduğu hasar çok büyüktür. Sağlam kalan parçaların piyasaya sürülmesi ve kazılar sırasında çok sayıda eserin parçalanması bir yana, buluntulara ait arkeolojik bağlamın da yeniden yapılanması

Amerikalı kimyager William F. Libby 1946'da günümüzden 60.000 yıl öncesine uzanma imkânı veren karbon-14 yöntemini buldu⁹³. Libby'nin kendisine 1950'de Nobel'i kazandıran radyoaktif karbon tarihlendirme yöntemini buluşu, tarihöncesi kültürlerin görelî tarihlendirilmelerinin yanında kesin olarak yani mutlak tarihlendirme/mutlak kronolojilerine olanak sağlamıştır⁹⁴.

Süreçsel ve Art Süreçsel Arkeolojinin Doğuşu

Özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da olmak üzere 1950'lerden itibaren arkeoloji, görüldüğü kadarıyla kendi kendine yeterli kültürel-tarihsel ortodoksiden teorik yenilikler arayışlarına doğru kaydı⁹⁵. Bu doğrultuda 1958 yılında Willey ve Phillips, yeni bir arkeoloji anlayışının ilk ipuçlarını "*Method and Theory in American Archaeology*" adlı kitabında yer vermişlerdir⁹⁶. Özellikle 1960'larda Amerika'da ortaya çıkan ve "Yeni Arkeoloji" (İngilizce New Archaeology) olarak tanımlanan bir akım Avrupa kıtasını da hızla etkisi altına almaya başlamış; başta İngiltere olmak üzere diğer batılı ülkelere mensup araştırmacılar, özellikle genç kuşak, bu akımın etkisinde farklı sorgulama yöntemleri geliştirmiştir. Başlarda "Alman Ekolü" bu yaklaşıma mesafeli durmuş, hatta görmezden gelmiş olmasına karşın son zamanlarda onlar da bu tartışmanın parçası olmaya başlamıştır⁹⁷.

Yeni arkeolojinin uygulanabilirliğini kabul edenler, arkeolojiyi geçmişteki kültürlerin bilimi ya da geçmişte var olan toplumlar hakkında genellemeler yapabilen bir disiplin olarak tanımlarlar ve geçmişteki insanların yapıtları doğrultusunda, insanın ne olduğu hakkında mantıksal çıkarımlarda bulunurken, belirli parçalardan genele giderler. Başka bir ifadeyle, tümevarımsal yöntemler veya belirli gözlem ve deneylerle, daha genel varsayımlar ve kuramlara gitme yöntemini kullanırlar⁹⁸. Yeni Arkeoloji, kendisinden eski bütün arkeolojiyi çizgisel, betimsel, kurgusal ve yetersiz olarak adlandırmış ve artık bunu durdurup, yeniden başlama zamanının geldiğini söylemiştir⁹⁹.

Süreçsel (yeni) arkeoloji ile birlikte, araştırma yöntemleri, eser bulmak için kazı yapma sürecinden, sorulara yanıt bulmak için kazı yapma sürecine dönüşmüştür. Kuzey Amerika'da Lewis Binford'un, Birleşik Krallıkta David Clarke'ın başını çektiği "*New Archaeology*" anlayışı ile eserden çok o eseri yapan insanı, insanın kültürünü ve kültürün farklılıklarını incelemeye yönelmiş ve bunların belirleyicilerin sorgulanması gereğine dikkat çekmiştir¹⁰⁰.

olanaksızdır; bu nedenle buluntular değerlendirilememekte ya da sınırlı şekilde değerlendirilebilmektedir (Jursa, 2017: 16-17).

⁹³ Braudel, 2013: 39; Fagan, 2019: 268-270.

⁹⁴ Esin, 2004: 24.

⁹⁵ Trigger, 2014: 1.

⁹⁶ Willey - Phillips, 1958; Duru, 2017: 25.

⁹⁷ Tekin, 2015: 90. Kültür tarihi ve normatif arkeolojiye duyulan tepki, süreçsel arkeologları antropolojiye döndürmüştür. Sonuçta Yeni Arkeoloji'nin Avrupa'da değil de Amerika'da etkili olmasının temel sebebi olarak, Avrupa'da arkeolojinin entelektüel ve yönetsel olarak (üniversitelerde) antropoloji yerine tarihle yakın bir ilişki içinde olması gösterilebilir (Hodder - Hutson, 2010: 38).

⁹⁸ Yetilmezsoy, 2006: 14.

⁹⁹ Hodder - Hutson, 2010: 200-201.

¹⁰⁰ Duru, 2013: 196.

1968 yılında Lewis Binford ve Sally Binford'un büyük bir ilgi yaratan "*New Perspectives Archaeology*" adlı yayınlarında süreçsel arkeolojinin vurgusunu taşıyan bir yörüngede etno arkeoloji disiplinine de yer verilmiştir. Geleneksel arkeolojiden ayrı olarak, etno arkeolojinin işlevi, sosyal antropoloji ile kültürel antropolojiyi, arkeolojik çalışmaların organik bir tamamlayıcısı olarak, bir araya getirip bütünleştirmektir¹⁰¹. Anglo-Amerikan odaklı Yeni Arkeoloji, başta Almanya'da olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde eleştirilere maruz kalmış, özellikle Almanya'da Amerikan-İngiliz uydurması olarak görülmüştür¹⁰².

1980'li yıllarda süreçsel arkeolojinin bilimsel hedeflerine karşı çıkmaya başlandı. Eleştiri getiren ilk grup bilim felsefecileriydi: Bilim felsefecileri, bilim felsefesinin 1950'li yılların pozitivizmi olarak görülen noktadan "pozitivizm sonrası" bir çağa geçtiğini belirtiyor, süreçsel arkeolojinin de aynı şeyi yapması gerektiğini düşünüyorlardı. Onların ardı sıra, bu bilimsel yöntem eleştirilerinden de cesaret alan bir grup belirdi; bu gruptakiler önce kendilerini "yapısalcı", daha yakın zamanlarda da "art süreçsel" (post-processual) arkeologlar olarak adlandırdılar. Süreçsel arkeolojinin devrinin kapandığını ya da en azından sonunun gelmekte olduğunu öne süren bu kimseler yorumcu ya da yorumsamacı (hermeneutic)¹⁰³ bir yaklaşımı savundular¹⁰⁴. Süreçsel arkeolojinin art süreçsel arkeolojiye dönüşmesiyle birlikte ise kazı alanındaki çukurdaki çöplerin bile evrensel tanımlamalara kafa tutabileceğini görmekteyiz¹⁰⁵.

Süreçsel arkeolojinin bir dizi yetersizliğinin fark edilmesiyle başlayan art süreçsel arkeoloji, farklı yaklaşımların desteklendiği bir yöntem ve arkeoloji kuramını yeniden inşa etme çizgisine gelir. Bu 1985'ten itibaren Hodder tarafından yorum bilimsel (post-süreçsel) arkeoloji olarak tanımlanmıştır. 1990'larda yorumlamalı arkeoloji içindeki en önemli kuramsal sıçrama, maddesel kültür için bir metafor olarak kullanılan "metin"den uzaklaşıp, uygulamaya ve "cisimleşme"ye doğru yapılan geçiştir. Hodder, maddi kültürün yalnızca sosyo-politik organizasyonun bir yansıması olmadığını, aynı zamanda toplumsal ilişkileri gizleyecek, tersine çevirecek ve tahrif edecek aktif bir element olduğuna dair çok güçlü belgeler sağlayarak etno arkeolojiyi, maddi kültürün her zaman doğrudan toplumsal organizasyonu yansıttığı şeklindeki

¹⁰¹ Maisels, 1999: 5.

¹⁰² Erdoğan, 2014: 10.

¹⁰³ Felsefi hermeneutik, dünyayla ilgili bütün kavrayışımız ve dolayısıyla bu kavrayışın içinde kendisini ifşa ettiği farklı bütün formlar için temel önemini ortaya koyarak, tam kapsamıyla hermeneutik boyutu açığa çıkarmayı, görevi olarak kabul eder, insanlar arası iletişimden toplumun manipülasyonuna; toplumdaki bireyin kişisel tecrübesinden, bireyin toplumla karşı karşıya gelme tarzına; dini, sanatı ve felsefeyi inşa ettiği şekliyle gelenekten özgürleştirici refleksiyonla, geleneği menteşelerinden çıkararak bilinci sorgular (Gadamer, 2002: 1).

¹⁰⁴ Renfrew, 2001: 239. Batı biliminde baskın olan pozitivizm, kendini pozitivist olarak görmeyen tarihçilerin ve felsefecilerin görüşlerini bile etkiledi. Bugün hala, Amerika ve Avrupa'da toplumun tarih algısı bu görüşe dayanmaktadır. Buna göre tarihcilere düşen görev, geçmişin gün yüzüne çıkarmak, hakikatleri bulmak veya en azından bu hakikatlere olabildiğince yaklaşmaktır (Trouillot, 2015: 31, 33).

¹⁰⁵ Gamble, 2014: 48-105.

süreçselci arkeologların can alıcı varsayımını reddetmek için kullandı ve arkeolojide yapısalcı bir yaklaşımın önde gelen savunucusu haline geldi¹⁰⁶.

Sonuç

Teknolojik gelişmelerin günümüzde birbirini yakalayamadığı bir hızda devam etmesi, arkeoloji gibi sosyal bilimlerin de değişen şartlarda bakış açılarını yenileyerek yeni kuram ve kavramların oluşumunu sağlamaktadır. Ancak çağdaş ideolojiler, bilim uzmanları ve ulus-devletler henüz insanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş geliştiremedi ve insanlar binlerce yıldır hayatın anlamını tartışageldi. Bu tartışma sonsuza kadar sürecek değildir¹⁰⁷. Arkeoloji bugün, sırf arkeolojik alanları bulmak ve tarihlendirmek yerine, uzun dönemli, yavaş ilerleyen projelerin sürdürülebilirlik gibi meselelerle uğraştığı uluslararası bir girişim haline gelmiştir¹⁰⁸. M. Özdoğan'ın; "*eminim 20 yıl sonra post-processual diye bir şey kalmayacak, yalnızca onun olumlu etkileri kalacak*" şeklindeki ifadesi doğrultusunda¹⁰⁹ son birkaç yıldır post-süreçsel arkeolojinin sessiz çöküşüne tanıklık etmekteyiz. Bu yeni model Watts ve Hodder tarafından "*İlişkisel Arkeoloji*", Olsen, Shanks, Webmoor ve Witmore gibi araştırmacılar tarafından ise "*Simetrik Arkeoloji*" olarak tanımlanmıştır¹¹⁰. Bu son çalışmalarda arkeolojide birbiriyle ilişkili ama birbirinden farklı yollar izlenerek "şeylere dönüş" konusunda yaygın bir fikir birliğine varılmıştır. Daha önce temsile odaklanan ve nesneyi öznedenden, maddeyi akıldan ayıran ve uzun süre devam eden bilimsel geleneğin aksine, geçen birkaç yıl içinde arkeoloji ve antropoloji ile beşeri ve sosyal bilimlerde, temsile odaklanmadan "şeylere dönüş"e bu geçiş, çok sayıda yazar tarafından ifade edilmiştir¹¹¹. Arkeolojinin uzmanlık alanı olarak konumuna ilişkin bu yaklaşımlar, birbirinden fazlasıyla farklılaşabilse de, hepsi ortak bir şeyi paylaşmaktadır: alanın belirleyici özelliğinin insan elinden çıkan kültürel ürünler çalışması olduğu görüşüdür¹¹².

Son olarak, yüksek seviyede "bilimsel" gözüken, yıllardır yazılıp çizilen birçok "keskin ifadenin" aslında oldukça sezgisel, romantik ve keyfi kanılara/kanıtlara dayandığını, Batı'nın kültür tarihi ve arkeoloji disiplinde, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısında, sanki bir "yapının" öyle olmasını istediği için, belirgin anlatım şemalarının hakikat kabul edildiğini, bu epistemenin de terminolojisi modernize edilerek günümüze değin döngüsel bir şekilde tekrar edildiğini de görmezden gelmememiz gerekmektedir¹¹³.

¹⁰⁶ Hodder, 2010; Hodder, 2018a; Renfrew - Bahn, 2013: 229-230; Trigger, 2014: 420, 428, 430, 439.

¹⁰⁷ Harari, 2018: 17, 127.

¹⁰⁸ Fagan, 2019: 404.

¹⁰⁹ Özdoğan, 2001: 145.

¹¹⁰ Çilingiroğlu, 2017: 55.

¹¹¹ Hodder, 2018a: 36-37.

¹¹² Preucel, 2019: 4.

¹¹³ Kortanoğlu, 2018: 5. Mellaart hayatını kaybettikten sonra evinde incelemeler yaptığını belirten Zangger, Çatalhöyük'teki duvar resimlerinin bir kısmının arkeolog tarafından üretildiğini, bunun en büyük kanıtının ise Mellaart'ın evinde bulunan şist üzerinde kazanmış eskiz çizimleri olduğunu iddia etti. Mellaart, Çatalhöyük duvar resimleri üzerine yaptığı araştırmalarını ilk olarak 1962 yılında *Archaeology* adlı dergide yayımladı. Mellaart'ın bu ve takip eden yıllarda yaptığı diğer birçok yayınında duvar resimlerinin yalnızca çizim ve

1970'lerde I. Wallerstein'in ortaya attığı ve sosyal bilimlerde taze bir nefes olarak ortaya çıkan "modern dünya sistemi" yaklaşımı, az gelişmişliğin nedenlerini modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak, değişmez kültürel nedenler yerine Batı'nın ticari faaliyetlerinin dünyada yaygınlaşmasında arıyordu. Wallerstein'a göre 16. yüzyıldan sonra Batı dışındaki bölgeler, Batı ticaretinin gereksinmelerine tabi kılınmış ve toplumsal dönüşümleri, kurumları bu gereksinimler doğrultusunda biçimlenmişlerdir¹¹⁴. 1980'lerden beri arkeoloji alanında gelişen eleştirel tartışmalar, tarafsız olduğu iddia edilen arkeolojik anlatıların, her zaman, birilerinin, şimdiki zaman üzerine dönen iktidar mücadelelerinde üstünlüğü elinde bulunduranların işine yaradığını ortaya koydu. Oysa arkeoloji yalnızca, özgül sosyo-politik süreçlerle yoğrulduğu ve bu süreçlerin taşıyıcısı olan kurumların himayesinde geliştiği için değil; ürettiği nesne ve bilgilerle günümüz dünyasında etkide bulunduğu için de "kurtulması mümkün olmayan politik bir boyuta sahiptir"¹¹⁵. Arkeolojinin bugün gündeme getirilmesi gereken en önemli sorunsalı -ki kendi geleceği de bu sorunun içinde yatmaktadır- bilimsel bilginin toplumsal olarak tüketilebilir bir tarafının henüz olmadığıdır¹¹⁶.

tasvirlerinin yer aldığını, fotoğrafların ise bulunmadığını belirten Zangger, Mellaart'ı sahtecilikle suçladı (<http://aktuelarkeoloji.com.tr/sansasyonel-haberler-basina-sunulan-hikayeler-ve-arkeoloji>. Erişim Tarihi 24/01/2019).

¹¹⁴ İslamoğlu, 2010: 28-299.

¹¹⁵ Boren, 2019: 7-8.

¹¹⁶ Erdur, 2013: xxxvii.

KAYNAKÇA

- AKSOY, B., 2015. "Semptom ve Hastalığı Birbirinden Ayrabilmek -ya da Türk Arkeolojisinin Suni Bir Sorunu Olarak- "Alman Ekolü", (*Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner*), Ege Yayınları, İstanbul, ss. 1-11.
- AKURGAL, E., 2002. Bir Arkeoloğun Anıları. (2. Baskı). Tüba Yayınları, Ankara.
- ALP, S., 2001. Hitit Çağında Anadolu. Tübitak Yayınları, Ankara.
- ARSEBÜK, G., 2014. Geçmişe Doğru Bir Bakış (Fosil İnsanın Gündelik Yaşamından Bazı Kesitler). Ege Yayınları, İstanbul.
- BAYSAL, A., 2015. "Arkeolojide İletişim Ağı (Network) ve Sosyal Organizasyon", (Tematik Arkeoloji Serisi 2), TAS 2. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 11-29.
- BOARDMAN, J., 2005. Yunan Sanatı. (Çev. Y. İlseven), Homer Yayınları, İstanbul.
- BORDREUIL, P. - CHATONNET, F. B. - MICHEL, C., 2015. Tarihin Başlangıçları. (Çev. L. Başaran), Alfa Yayınları, İstanbul.
- BOREN, A., 2019. "Arkeolojinin Politikası ve Etiği". *Arkeoloji Tarihin ve Kültürün Yapılandırılması. (Der. A. Boren)*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 7-14.
- BOTTERO, J. - STEVE, M. J., 2013. Evvel Zaman İçinde Mezopotamya. (6. baskı), (Çev. A. Tatlier). YKY Yayınları, İstanbul.
- BRAIDWOOD, R. J., 1995. Tarih Öncesi İnsan. (Çev. B. Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BRAUDEL, F., 2013. Bellek ve Akdeniz Tarih Öncesi ve Antik Çağ. (2. baskı), (Çev. A. Berktaş). Metis Yayınları, İstanbul.
- BREASTED, J. H., 1916. Ancient Times a History Of The Early World. Ginn and Company Pro Prietors, Boston.
- BREISACH, E., 2009. Tarih Yazımı. (Çev. H. Kocaoluk). YKY Yayınları, İstanbul.
- CAN, B. - IŞIKLI, M., 2013. "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bilimlerinin Kurumsal ve Kuramsal Birlikteliği Üzerine". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt:6 Sayı: 25*. ss. 170-177.
- CANDAN, A. S., 2015. "Tarih Derslerinde Kavram Öğretimi". (*Tarih Öğretim Yöntemleri, Ed. M. Demirel*). (2. baskı). Pegem Yayınları, Ankara, ss. 55-71.
- CARR, E. H., 2011. Tarih Nedir? (14. baskı), (Çev. M. G. Grtürk). İletişim Yayınları, İstanbul.
- CHILDE, G., 2006. Kendini Yaratan İnsan. (8. baskı), (Çev. F. Ofluoğlu). Varlık Yayınları, İstanbul.
- CHILDE, G., 2009. Tarihte Neler Oldu. (5. baskı), (Çev. A. Şenel ve M. Tunçay). Kırmızı Yayınları, İstanbul.

- CHILDE, G., 2010. Doğunun Prehistoryası. (3. baskı), (Çev. Ş. A. Kansu). TTK Yayınları, Ankara.
- CHILDE, G., 2019. Geçmiş Bir Araya Getirmek. Arkeolojik Verilerin Yorumlanması. (Çev. C. C. Aydın). Alfa Yayınları, İstanbul.
- ÇAYKARA, E., 2003. Arkeolojinin Delikanlısı, "Muhibbe Darga Kitabı". (2. baskı). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- ÇEVİK, Ö., 2005. Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÇİLİNGİROĞLU, Ç., 2015. "Kültür Tarihçiliği Kısacasında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?", (*Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner*). Ege Yayınları, İstanbul. ss. 13-23.
- ÇİLİNGİROĞLU, Ç., 2017. "Arkeolojide İlişkisel ve Simetrik Yönelimler", (*Arkeolojik Şeyler, Yay. Haz. G. Duru, K. Eren, E. Koparal*), TAG 2 Türkiye Serisi. Ege Yayınları, İstanbul ss. 51-65.
- DARWIN, C., 2019. Türlerin Kökeni.(Çev. B. Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul.
- DİKKAYA, F., 2013. "Epistemolojik Bir Sorun Olarak Kazıbilim", (*Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru*). Ege Yayınları, İstanbul, ss.183-192.
- DOĞAN, İ. B., 2015. "Türkiye Arkeolojisi Antropolojiyle Barışır mı? Antropolojik Yaklaşımların Arkeolojiye Katkısı Üzerine Düşünceler", (*Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner*). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 83-94.
- DOLUKHANOV, P., 1998. Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı. (1. baskı), (Çev. S. Aydın). İmge Yayınları, Ankara.
- DURING, B. S., 2016. Küçük Asya'nın Tarih Öncesi. (1. baskı), (Çev. A. Keskin).: Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- DURU, G. 2013., "Anadolu Arkeolojisi'nde Metrik ve Normatif Yaklaşımlar", (*Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru*), (2. baskı). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 193-198.
- DURU, G. 2017., "Geçmiş Geleceğin Çıkmazında", (*Arkeolojik Şeyler, Yay. Haz. G. Duru, K. Eren, E. Koparal*), TAG 2 Türkiye Serisi. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 17-39.
- DURU, G. - ÖZBAŞARAN, M., 2014. "Mekan, Bağlam ve Arkeolog". (*Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi TAS 1, Yay. Haz. Ö. Çevik-B. Erdoğan*). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 123-136.
- EDER, C., 2009. "Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi". (Çev. A. Türker). Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt XXIV, Sayı I, Temmuz 2009. ss. 195-239.
- ELİAS, N., 2000. Zaman Üzerine. (Çev. V. Ataman). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

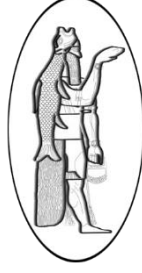
- EMİROĞLU, K. - AYDIN, S., 2003. Antropoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ERDOĞU, B., 2014. "Türkiye Arkeolojisi'nde Yerleşim Sistemleri: Sorun ve Yöntemler". (*Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi TAS 1, Yay. Haz. Ö. Çevik-B. Erdoğan*). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 5-17.
- ERDUR, O., 2013. "Türkiye'de Arkeolojinin Koşul ve Olasılıkları Üzerine Yeniden". (*Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru*), (2. baskı). Ege Yayınları, İstanbul, ss. XXXVII.
- ESİN, U. 2004. "Arkeolojik Terminolojide Bazı Sorunlar". TÜBA-AR VII 2004. ss. 21-30.
- FAGAN, B. 2019. Arkeolojinin Kısa Tarihi. (Çev. A. Yılmaz). Alfa Yayınları, İstanbul.
- FARABI. 2018., Mutluluğun Kazanılması. (Çev. A. Arslan). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, M. 2014. Bilginin Arkeolojisi. (2. Basım), (Çev. V. Urhan). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FRANGIPANE, M., 2002. Yakındoğu'da Devletin Doğuşu. (Çev. Z. Z. İlkelen). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- FEYERABEND, P. K., 1999. Yönteme Karşı. (Çev. E. Başer). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GADAMER, H. G., 2002. "Hermeneutik Refleksiyonun Kapsamı ve Fonksiyonu". (Retorik, Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş, Çev. H. Arslan). Paradigma Yayınları, İstanbul.
- GAMBLE, C., 2014. Arkeolojinin Temelleri. (1. baskı), (Çev. D. Kayıhan). Aktüel Arkeoloji Yayınları, İstanbul.
- GATES, C., 2017. Antik Kentler. (2. baskı), (Çev. B. Cezar). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- GÖKÇE, O., 2006. İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- GÖKÇEK, L. G., 2015. Asurlular. Bilgin Yayınları, Ankara.
- GÖLBAŞ, A., 2016. "Türk Arkeolojisinin Kuramı". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 46, Ekim 2016. ss. 302-316.
- GÜN, Ö., 2014. "Araştırma ve Sorgulama Yöntemleri". (*Öğretim İlke ve Yöntemleri, Ed. F. Güneş*), (1. baskı). Pegem Yayınları, Ankara, ss. 155-187.
- HARARI, Y. N., 2018. 21. Yüzyıl İçin 21 Ders. (3. baskı), (Çev. S. Sıral). Kolektif Yayınları, İstanbul.
- HEIDEGGER, M., 1996. Aristoteles / Augustinus / Heidegger Zaman Kavramı. (Çev. S. Babür). İmge Yayınları, Ankara.
- HEIDEGGER, M., 2004. Varlık ve Zaman. (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınevi, İstanbul.

- HOBBSAWM, E. J., 2001. Tarih Üzerine. (2. baskı), (Çev. O. Akınhay). Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- HODDER, I., 2006. Çatalhöyük Leoparın Öyküsü. (1. baskı), (Çev. D. Şendil). YKY Yayınları, İstanbul.
- HODDER, I. - HUTSON, S., 2010. Geçmiş Okumak/Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar. (3. baskı), (Çev. B. Toprak-E. Rona). Phoenix Yayınları, Ankara.
- HODDER, I., 2018a. Dolanıklık. (Çev. B. C. Yılmazyigit). Alfa Yayınları, İstanbul.
- HODDER, I., 2018b. "Çatayhöyük'te Din İncelemesi: Disiplinlerarası Bir Deney". (Çev. D. Şendil). *Uygurluğun Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği*. (Ed. J. Fred ve I. Hodder). Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 13-51.
- HUOT, J. L. - THALMAH, J. P. - VALBELLE, D., 2000. Kentlerin Doğuşu. (Çev. A. B. Girgin). İmge Yayınları, Ankara.
- <http://aktuelarkeoloji.com.tr/sansasyonel-haberler-basina-sunulan-hikayeler-ve-arkeoloji>. (Erişim Tarihi 24/01/2019).
- İSLAMOĞLU, H., 2010. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü. (2. baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.
- JACOBS, J., 1970. The Economy of Cities. Vintage, New York.
- JURSA, M., 2017. Babilliler. (Çev. F. G. Gerhold). Alfa Yayınları, İstanbul.
- KALAYCI, T. 2018. "Arkeolojide Mekansal Teknolojiler: Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri". *Arkeolojide Temel Yöntemler* (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 69-107.
- KALKAN, E., 2015. Uruk Yayılım Kuramları. İstanbul: Ege Yayınları.
- KANSIZOĞLU, H. B., 2014. "Güncel Öğretim Teknikleri". (*Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ed. F. Güneş), (1. baskı). Pegem Yayınları, Ankara, ss. 325-371.
- KARADAŞ, Y. - DEMİR, T., 2013. "Günümüz Türkiye'sinde Akademisyen Arkeologların Sosyal Profili ve Teorik Yönelimleri Üzerine Bir Anket Çalışması". TÜBA-AR 16/2013. ss. 133-143.
- KARASAR, N., 2016. Bilimsel İrade Algı Çerçevesi İle Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler. (31. Basım). Nobel Yayınları, Ankara.
- KAYAN, İ., 2018. "Jeoarkeoloji ve Paleocoğrafya Araştırmalarının Arkeolojideki Yeri". *Arkeolojide Temel Yöntemler* (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 17-67.
- KEMİKSİZ, Ö., 2014. "Araştırma ve Sorgulama Yöntemleri". (*Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Ed. F. Güneş), (1. baskı). Pegem Yayınları, Ankara, ss. 155-187.

- KOPARAL, E., 2018. "Arkeolojide Yüzey Araştırmaları: Yöntem, Tarihçe ve Uygulama". *Arkeolojide Temel Yöntemler (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 109-158.
- KORTANOĞLU, R. E., 2018. Varlık ve Tapınak. Eski Yunan Tapınağının Kavramsal İnşası Üzerine Arkitektonik Bir Deneme. Bilgin Yayınları, Ankara.
- KOYRE, A., 2000. Bilim Tarihi Yazıları. Tübitak Yayınları, Ankara.
- KÖROĞLU, K., 2011. Eski Mezopotamya Tarihi. (6. baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUHN, T. S., 1995. Bilimsel Devrimlerin Yapısı. (Çev. N. Kuyaş). Alan Yayıncılık, İstanbul.
- KUHRT, A., 2009. Eski Çağ'da Yakın Doğu. (Çev. D. Şendil). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- LYELL, CH., (1830, 1832, 1833). Principles of Geology, Being an Attempt to Explain the Former Changes of the Earth's Surface, Vol. I-III (London 1830, 1832, 1833).
- LYELL, CH., (1863). *Geological Evidences of the Antiquity of Man* (London 1863).
- MAISELS, C. K., 1999. Uygarlığın Doğuşu. (Çev. A. Şenel). İmge Yayınları, Ankara.
- MATTHEWS, R., 2001. "MS 21. Yüzyılda Disiplinler arası Arkeoloji". (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 225-236.
- ONURKAN, S., 2000. "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi". Anadolu Uygarlıkları 2. Cilt. Görsel Yayınlar. ss. 418-432.
- ÖKSE, A. T., 2007. "Atatürk ve Türkiye'de Arkeolojinin Gelişmesi", Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılına Armağan Kitabı. Kocaeli Üniversitesi Yayınları. ss. 181-192.
- ÖKSE, A. T., 2019. "İşlev Analizlerinde Göstergelerin Yorumlanması: Gre Virike Örneği". TAS 3. (Yay. Haz. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru, Z. Aktüre). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 71-88.
- ÖZBAŞARAN, M. 2002. "Değişen Geçmiş". Atlas Sayı:113. ss. 164-173.
- ÖZDEMİR, A., 2013. "Hayali Geçmiş: Arkeoloji ve Milliyetçilik, 1923-1945 Türkiye Deneyimi", (*Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru*), (2. baskı). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 7-26.
- ÖZDOĞAN, M., 2001. "Bir İdeoloji Olarak Arkeoloji", (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 138-150.
- ÖZDOĞAN, M., 2006. Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- ÖZDOĞAN, M., 2008. "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", (12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem).: YKY Yayınları, İstanbul, ss. 9-20.
- ÖZDOĞAN, M., 2011a. "Yazısız Zamanlar". Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası. 2011/01 (Ed. N. Karul). ss. 8-11.
- ÖZDOĞAN, M., 2011b. "Arkeolojinin Yöntemleri". Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası. 2011/01 (Ed. N. Karul). ss. 20-24.
- ÖZDOĞAN, M., 2011c. Arkeolojik Kazılar Bilimsel Çalışma mı? Toprak Hafriyatı mı? Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- POINCARE, H., 1997. Bilimin Değeri. (4. baskı) (Çev. F. Yücel). Meb Yayınları, İstanbul.
- POLATLAR, M. K., 1996. İnsanlığın Atılım Çağları. Ceylan Yayıncılık, İstanbul.
- POLLOCK, S., 2017. Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet. (Çev. B. Esen). Sümer Yayınları, İstanbul.
- PREUCCEL, R. W., 2019. "Arkeolojik Göstergibilim". *Arkeoloji ve Göstergibilim. TAS 3. (Yay. Haz. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru, Z. Aktüre)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 3-20.
- RENFREW, C., 2001. "Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi? Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru". (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 238-255.
- RENFREW, C. - BAHN, P., 2013. Arkeoloji Anahtar Kavramlar. (Çev. S. Somuncuoğlu). İletişim Yayınları, İstanbul.
- RENFREW, C. - BAHN, P., 2017. Arkeoloji Kuramlar Yöntemler ve Uygulama. (7. edisyon, Türkçe 1. basım), (Çev. G. Ergin). Homer Yayınları, İstanbul.
- ROAF, M., 1996. Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. (Çev. Z. Kılıç), Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi. İletişim Yayınları, İstanbul.
- RONAN, C. A., 2003. Bilim Tarihi. Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi. (3. baskı). (Çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun). Tübitak Yayınları, Ankara.
- SARLO, B., 2012. Geçmiş Zaman. Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma. (Çev. P. B. Charum ve D. Ekinci). Metis Yayınları, İstanbul.
- SCHMIDT, K., 2007. Göbekli Tepe. (Çev. R. Aslan). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SEVİN, V., 1999. Yeni Assur Sanatı I Mimarlık. (2. baskı). TTK Yayınları, Ankara.
- SAGONA, A - ZIMANSKY, P., 2015. Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri. (Çev. N. Başgelen, S. İ. Belik, M. Payne, H. Taşkiran). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- SHAW, M. K. W., 2004. Osmanlı Müzeciliği. (Çev. E. Soğancılar). İletişim Yayınları, İstanbul.
- ŞİMŞEK, A. - PAMUK, A., 2011. "Tarih Yazıcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine Kısa Bir Bakış". *Tarih Nasıl Öğretilir?* (Ed. M. Safran). Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, ss. 21-26.
- TEBER, S., 1995. Doğanın İnsanlaşması. (3. baskı). Sorun Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, H., 2015. "Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları". *Apad 1. Bilgin Yayınları*, Ankara, ss. 89-112.
- TEKİN, H., 2017. Tarih Öncesinde Mezopotamya, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- TOSH, J., 1997. Tarihin Peşinde. (Çev. Ö. Arıkan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TRIGGER, B. G., 2014. Arkeolojik Düşünce Tarihi. (Çev. F. Aydın). Eski Yeni Yayınları, Ankara.
- TROUILLOT, M. R., 2015. Geçmiş Susturmak Tarihin Üretilmesi ve İktidar. (Çev. S. O. Zeybek). İthaki Kuram Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2002. Hititler Devrinde Anadolu I. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNLÜSOY, S., 2018. "Stratigrafik Yöntem". Arkeolojide Temel Yöntemler" (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 159-180.
- WASON, P. K., 2018. "Çatayhöyük'ün Neolitik Kozmosu". (Çev. D. Şendil). *Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği*. (Ed. J. Fred ve I. Hodder). Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 359-400.
- WILLEY, G. R. – P. PHILLIPS, P., 1958. Method and Theory in American Archaeology (Chicago and London 1958).
- YAKAR, J., 2007. Anadolu'nun Etno-arkeolojisi. (Çev. S. H. Riegel). Homer Yayınları, İstanbul.
- YAKAR, J., 2014. Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları. Cilt 1, Homer Yayınları, İstanbul.
- YETİLMEZSOY, D. B., 2006. Tarihöncesi Figürinlerin Yorumlanmasında Düşünsel ve Kuramsal Yaklaşımlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZOROĞLU, L. K., 2013. "Arkeolojinin Doğuşu ve Kuramsal Gelişimi Konusunda Bir Deneme". *Jeofizik Bülteni Arkeoloji Jeofiziği Sayı: 72*. ss. 66-69.

ESKİ ÇAĞ'DA DÖRT "EŞKIYA" HALK FOUR "BANDIT" PUBLICS IN ANCIENT AGE

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Science and Literature, Department Of
History

mfazil@osmaniye.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1315-5736

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.01.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **04.03.2020**
Sayfa-Pages : **67 – 82**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: HİMMETOĞLU, Muhammed Fazıl, "Eski Çağ'da Dört "Eşkiya" Halk", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 67 - 82.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020
67 – 82
Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİ ÇAĞ'DA DÖRT “EŞKIYA” HALK FOUR “BANDIT” PUBLICS IN ANCIENT AGE

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU

Öz

Eşkiyalık konusu son yıllarda tarihçilerin üzerinde çalıştığı önemli bir sosyal olgudur. Fakat bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar, yakın dönem tarih alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada Eski Çağ dünyasındaki eşkiyalık olgusu dört Eski Çağ halkı üzerinden incelenmiştir. Bu halklar konar-göçer hayat tarzını tercih etmiş Habbatum, Habiru, Shasu ve Kaşkalar'dır. Daha çok yerleşik unsurlar tarafından bu halklara “eşkiya”, “hırsız”, “çapulcu” ve “düşman” gibi sıfatlar takılmıştır. Bu çalışmada, yerleşik halklar ve göçebeler arasındaki çatışmaların bir sonucu olarak eşkiyalık olgusunun Eski Çağ'da da karşımıza çıkabileceği görülecektir.

Abstract

The subject of banditry is an important social phenomenon that historians have been working on in recent years. However, studies on this subject are concentrated in recent history. In this study, the phenomenon of banditry in the Ancient World was examined over the four the Ancient People. These peoples are Habbatum, Habiru, Shasu and Kaškian who preferred the nomadic lifestyle. Ephitet such as “bandit”, “thief”, “marauder” and “enemy” were attached to these peoples by mostly settled elements. In this study, it will be seen that banditry phenomenon can be encountered as a result of conflicts between settled peoples and nomads also in the Ancient Age.

Anahtar Kelimeler: Eşkiyalık, Habbatum, Habiru, Shasu, Kaška.

Keywords: Banditry, Habbatum, Habiru, Shasu, Kaška.

Giriş

Gasp, haraç, mal ve adam kaçırma gibi suçları işleyen birey veya topluluklar eşkiya, haydut ve kanunsuz olarak nitelendirilmişlerdir. Fakat bu nitelendirmeler siyasi yapılar ve bu olaylara maruz kalanlar tarafından yapılmaktadır. Bu gayet tabii bir durumdur. Zira bu faaliyetlerin meşru sayılacak bir tarafı yoktur. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus hiç kimsenin bu gibi faaliyetleri yapmak için doğmadığıdır.

Tarih platformunda eşkıyalık faaliyetlerinin sınıf çatışmalarının, ekonomik ve siyasi krizlerin yükseldiği yer ve zamanlarda kendini göstermektedir. Günümüzde katil, düşman, barbar, soysuz ve öteki olarak görülen eşkıyalar antik dünyada da hemen hemen aynı sıfatlarla tanınmaktadır. Örnek olarak M.Ö. 14. Asırda Hititlerin Kaşkaları düşman ve haydut olarak değerlendirmeleri gösterilebilir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi Kaşkalar maddesinde verilecektir. Daha eskilerden bir örnek olarak Asur Koloni Çağında Habbatumlarla ilgili eşkıyalık verileri ticaretle uğraşan sınıflar tarafından kayıtlara geçmiştir. Kısacası toprak sahipleri, devletler ve tüccarlar başka bir ifade ile zengin sınıf servetlerini tehdit olarak gördükleri toplumlari tarihe düşman ve eşkıya olarak kaydetmişlerdir.

Tarih insanlığın tercih hafızasıdır. Kimi toplumlar avcılık ve hayvancılıkla mobilize bir hayatı tercih ederken kimileri ise yerleşik hayata geçerek kendine has bir endüstri ile hayatını idame ettirme kararı almıştır. Bu nedenle göçebe yaşayanlar geri, yerleşik hayata geçen toplumlar ilerici toplumlar değildir. İki grup da aynı anda yaşayabilmişlerdir. Örnek vermek gerekirse M. Ö. XVI ile XV. Asırlarda Halep Krallığına bağlı Alalakh krallığındaki bir siyasi tasfiye sürecinde şehirden kaçan kral ve maiyeti şehrin dışındaki göçebe Habirular'a sığındıkları bilinmektedir.¹

Yerleşik toplumlar siyasi yapılar kurmuş, sınırlar çizmiş ve ordular kurarak bu sınırları muhafaza ederek yerleşik hayatın getirdiği refahı muhafaza etmeye çaba göstermişlerdir. Eric Hobsbawm sosyal eşkıyalığın şehirli ve köylü-kırsal kesim arasındaki sınıf mücadelesi sonucu ortaya çıkan bir olgu olduğunu ileri sürmüştür. Fakat antik dönemde köy kültürünün bir nevi şehir kültürüne tekabül ettiği ve bazı köylerin civar yerleşkelerle siyasi bağlar kurarak uygar toplumu temsil ettiği görülmektedir. Diğer taraftan yine antik dönemde şehir ve köy hayatının dışında başka bir hayat kendini göstermektedir. Bu tarz yukarıda da bahsedildiği gibi bazen yerleşik bazen mobilize olan bir hayat kültürünü yansıtmaktadır. Hayvancılık ve avcılıkla geçinen bu göçebelerin manevra kabiliyetleri siyasi sınırların çizildiği yerlerde sınırlandırılmıştır. Burada iki hayat tarzının çakıştığı görülmektedir. Bu çakışmanın çatışmaya dönüşmesi de kaçınılmaz olmuştur. İşte burada çoban halklar eşkıya durumuna düşmektedir. Bu halkların yaptıkları eylemler için sosyal eşkıyalık faaliyetleri demek çok erken olabilir. Zira Hobsbawm sosyal eşkıyalığı sanayi devrimi ile ortaya çıkan bir olgu olarak görmektedir. Fakat bu eski çağdaki eşkıyalık faaliyetlerinin hangi sosyal zemine oturduğu konusu artık tartışılmaya açılması gereken bir konudur.

Yerleşik toplumların şehirlerine ve topraklarına özgürce giremeyen bu halklar, gezginlik yapıyor, şehir yakınlarına gelip ticaretle de uğraşıyorlardı. Buna örnek olarak Kaşkalar gösterilebilir ki Kaşka bahsinde bu konuya değinilecektir. Yerleşik hayata geçmek isteseler bile kültür farklarından dolayı yerleşikler tarafından kabul edilmiyorlardı. Kendi başlarına yerleşmek isteseler bile özellikle Ön Asya'da M. Ö. 2. Binden itibaren nüfusun giderek artması nedeniyle daralan tarım arazileri zaten başka toplumlarca önceden ele geçirilmişti. Anadolu'da Asur Koloni Çağında Kaniş başta olmak üzere birçok siyasi yapı mevcuttu. M.Ö. 18. Asırdan itibaren Hititler Orta Anadolu'nun

¹ Milano, 2017: 29

hâkimi oldular, Mezopotamya'da Akkadlar, Suriye'deki (Halep Krallığı gibi) yerli krallıkların yanında ilerleyen Mısır'dan gelen Kıpti nüfuzu buralarda yaşayan göçebe unsurları sıkıştırmıştı.

Çalışmanın içeriğine geçmeden önce çalışma için faydalanılan bazı eserler tanıtılacaktır. İlk eser bir kitap çalışmasıdır. Yayının künyesi Eric Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, Çeviri: Necati Doğru, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995. Kitapta eşkıyalık kavramı ve sosyal eşkıyalık tarifi üzerine saptamalar yapılmıştır. Bir başka kitap Klaas R. Veenhot, Jesper Eidem, *Mesopotamia, The Old Assyrian Period*, Academic Press Friborug, Vandenhoeck And Ruprecht, Göttingen 2008. Kitapta Antik Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Fakat kitapta konuyla ilgili en önemli husus göçer ve silahlı bir toplum olan Habbatumlardan bahsedilmesidir. Habbatumlara ilgili bir başka yayın Dercksen, J. G, Donbaz, Veysel, "Merchants In Distress An Old Assyrian Text Mentioning Habbatu", Jaarbericht "Ex Oriente Lux" 35-36, 2000 s. 103-110 künyeli makaledir.

Ön Asya'da Sümerliler ve Sami siyasal yapılar çevresinde yaşamış olan Habirular çalışmanın bir diğer konusudur. Onlar da göçebe bir hayat tarzına sahiptirler. Bu nedenle Habiru halkının bir kısmı hayat şekli yer yer eşkıyalık faaliyetinde de buldukları görülmektedir. Bu halk ile ilgili akademik literatüre bakılacak olursa karşımıza çıkacak yayınlardan biri Nadav Naaman'ın *Habiru And Hebrew: The Transfer Of A Social Term To The Literary Sphere* adlı makalesidir. 1986 yılında yayınlanmış olan makale Journal Of Near Eastern Studies'de yayınlanmıştır. Makale Habiru halkının Mari kaynaklarında ve Amarna Mektuplarında hangi mahiyetle geçtiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Habiru halkının hayat tarzından bahsederken Habiru kelimesi ile Hebrew (İbrani, İbranice) kelimesi arasında bir ilişki aramaktadır. Bir başka makale, Stuart A. West'in *The Habiru And The Hebrews From A Social Class To An Ethnic Group* adlı makalesidir. Bu makalede de Habiru, Hebrew, Abram ve Abraham terimleri arasında ilişki aranırken Habiru halkının etnik bir grupken nasıl oldu da sosyal bir sınıfı temsil eder hale geldiğinden bahsedilmektedir. Bir başka makale Brian R. Doak'ın "Some Worthless And Reckless Fellows": *Landlessness And Parasocial Leadership Injudges* adlı makalesidir. Burada Habiru halkının tarihi kaynaklarda nasıl geçtiği ve onların Habbatumlara ilişkilerinden bahsedilmiştir. Habbatumlar ve Habirular'ın dışında göçebe nedeniyle yer yer eşkıya olarak nitelendirilmiş Shasular karşımıza çıkmaktadır. Bu halk ile ilgili Othmar Keel, "Shasu-Habiru", BAR Biblical Archaeological Review, 34: 06, Nov/Dec 2008, s. 51-55 künyeli makale oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Haydutlukla suçlanıp düşman olarak nitelenen bir başka yarı yerleşik yarı göçer eski çağ halkı Kaşkalar'dır. Hitit-Kaşka çekişmesinin ana nedenlerinden biri yaylak alanların Hitit siyasi sınırlarının içinde kalmasıdır.

Kaşkalarla ilgili birçok yayın bulunmaktadır. Bu çalışmaya katkısı olan yayınlardan en önemlisi, Nebahat İlgi Gerçek tarafından kaleme alınan *The Kaška And The Northern Frontier Of Hatti* adlı doktora tezidir. Tez 2012'de University of Michigan'a sunulmuştur. Tezde Hitit-Kaşka ilişkileri üzerine durulmakla birlikte Kaška halkının hayat şekli de bahsedilmektedir. Konuyla ilgili bir diğer yayın Serkan Demirel'in yazmış olduğu *Hitit-Kaşka*

İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular adlı makaledir. Bu makalede Hitit kaynaklarındaki Kaşka toplumunu ötekileştirici ifadeler üzerinde durulmuş ve Hititlerin Kaşkılara yönelik politik ve sosyolojik tutumları değerlendirilmiştir.

Habbatumlar

M.Ö. 2. Binin başından itibaren Asurlu tüccarların Anadolu'ya yaptıkları ticaretle ülkeler arası bir ticaret hattı doğmuş oldu.² Asur ve Kaniş arasında yapılan bu uzun mesafeli seyahat eşek kervanlarıyla yapılıyordu.³ Bu kervanlar Kaniş'e gelene kadar Hahhum, Urşu, Mama, Unapse, Şalahşuwa gibi duraklara uğruyordu. Yol oldukça uzun, tehlikeli ve zordu. Bu nedenle kervanlar birkaç tüccarın oluşturduğu büyük gruplardan oluşmaktaydı.⁴ Bu kervan guruplarını korumak adına Anadolu krallıkları ile Asurlu tüccarlar arasında eşkiya ve haydutlara karşı bir güven anlaşması yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre;

"Anadolu'da bir Asurlu tüccar öldürülür ve malları gasp edilirse maktul Asurlu için yakınları kan parası alacak çalınan malın bedeli ne ise yakınlarına ödenecektir".⁵

Bu madde özelde Habbatumlar için değil bütün olası eşkiyalık faaliyetlerine karşı konmuştur. Bu sayede Asur Koloni Çağında Anadolu'ya gelen tüccarların malları Anadolu'daki siyasi yapılar tarafından sigorta altına alınmaktadır.

Kaniş Anadolu'ya ulaşan Asurlu tüccarların merkezi durumunda olsa da şehrin civarında kayda değer eşkiyalık vakası pek yoktu.⁶ Bunun sebebi sadece alınan güvenlik önlemleri değildi. Çünkü bölgede bu eylemi yapabilecek mobilize bir halk ve insan topluluğu da yoktu. Zaten Kaniş kayıtlarında Anadolu'nun orta kısmında yaşayan avcı, hayvancı ve göçer bir hayat yaşayan bir halkın adına rastlanmamıştır. Anlaşıldığına göre yapılan eşkiyalık faaliyetleri daha küçük grup ve çeteler tarafından yapılan adi hırsızlıklardı. Bununla birlikte Asur kayıtlarında ciddi eşkiyalık olaylarına da yer verilmemiştir. Krallıklar arasındaki karakolların bu tür faaliyetlerin yaygınlaşmasına engel olduğu düşünülmektedir. Fakat Kuzey Mezopotamya coğrafyasında hareketli bir yaşam tarzına sahip *Habbatumlar* dikkat çekmektedir. Onların eşkiyalık haydutluk gibi faaliyetler içinde buldukları birçok belgede geçmektedir.⁷ Bu belgelere göre Habbatumların iki mesleği var gibidir. Bunlardan ilki kiralık asker olmak diğeri ise eşkiyalık yapmaktır.

Habbatumlar Arap çöllerinde yaşayan silahlı göçer unsurlardır.⁸ Habbatumlar'ın bu hayat tarzları bölgelerinde sosyal, ekonomik ve siyasi dengeleri sürekli değiştirdiği düşünülmektedir. Çünkü Habbatumlar dönemin

² Günbattı, 2017a: 31

³ Veenhof, 2013a: 40

⁴ Veenhof, 2011b: 58

⁵ Günbattı, 2011b: 71

⁶ Özgüç, 2005: 24

⁷ Veenhof, Eidem, 2008: 308

⁸ Burney, 2004

siyasi kuvvetleri tarafından kiralanıp paralı asker olarak kullanılmışlardır.⁹ Apum krallığına ait belgelerde Habbatumlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Benim Efendim Till-Abnu'ya De ki: Böylece Söyler Hizmetçin Ewri:

*Buriya ile Habbatum birlikleri Numha ülkesine bir baskın düzenledi. Bize sıkıntı çıkardılar. Efendim bilir mi ki benim güveneceğim bir gücüm yok. Lütfen efendim bana emir versin".*¹⁰

Ewri adlı şahıs Apum yakınlarında Habbatumlar'ın durumlarını gözlemleyip rapor etmektedir. Bir başka mektubunda şöyle haber vermektedir:

"De ki: Dostun Ewri Söyler:

*Habbatum birlikleri hakkında bir dedikodu duydum. Buna göre Habbatumlar 6.000 kişilik bir kuvvetle Şuprum kasabasında kalıyorlar".*¹¹

Bir başka tablette ise:

"Mutiya'nın Babasına De ki: Evladın Derki:

*Aynı gün bu mektubu gönderiyorum. 10.000 kişilik Habbatum ordusu Hazi[p-Teşşup] ile Şur'um kasabasında geceledi".*¹²

Yukarıdaki belgelerde de geçtiği gibi 6 bin ila 10 bin arasında bir güce tekabül eden Habbatumlar dönemin siyasi yapıları için ciddi bir güç kaynağı olduğu açıktır.¹³

Aşağıdaki tablette de her an takip edilen Habbatumlar hakkında şu bilgi verilmektedir:

"Mutiya'ya De ki: Oğlun Kanişanu Der ki:

*Habbatumlarla ilgili aynı gün şu haberi veriyorum. Hazi[p-Teşşup] onları kumanda ediyor ve onlar Anamas'ta gecelediler".*¹⁴

Bu üç mektup incelendiğinde Habbatumlar'ın her hareketi bölgedeki diğer siyasi yapılarca takip edildiği anlaşılmaktadır. Hemen yukarıdaki belgede onların Hazi[p-Teşşup] komutasında olduğu geçmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere onlar bölgedeki siyasi çekişmelerde tamamlayıcı kuvvet olarak kullanılmıştır.¹⁵ Fakat her zaman kazanan taraf olmamışlardır.

"Efendime De ki: Hizmetçin Ahi Maraş Der ki:

*Yakun -Aşar bir zafer kazandı. Sizi efendimi bu sözlerle müjdelerim. Habbatum birlikleri yenildi".*¹⁶

Yukarıdaki belgede Habbatumların yenildiği yazmaktadır. Böylece Apum ve çevresinin güvenli hale geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Habbatumların yenilmesi

⁹ Erol, 2017: 28

¹⁰ Veenhof, Eidem, 2008: 308, Belge No: YTLR 18

¹¹ Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR 171

¹² Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR: 12

¹³ Derksen, Donbaz, 2000: 108

¹⁴ Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR:15

¹⁵ Durand, 2009: 101

¹⁶ Veenhof, Eidem, 2008: 310

¹⁷ Veenhof, Eidem, 2008: 310

aslında onları tutanların yenildiği anlamına gelmektedir. Çünkü onların siyasi bir merkeze bağlılıkları yoktu. Onların kendilerine ait toprakları yoktu. Bu yüzden yenilgi aldıklarında geri dönecek bir vatanları da yoktu. Paralı asker yapmadıkları dönemlerde diğer mesleklerini icra ediyorlardı. Vatanları ve belli bir adreslerinin olmayışı onların yakalanmalarını da önlüyordu. Onlar, emir almadıkları vakitlerde Anadolu-Mezopotamya arası ticaret yollarını tutarak, Mezopotamya'da Akad ve Sümer topraklarında eşkıyalık yapmışlardı.¹⁸ Aşağıdaki belge bu cümlelerin kanıtlarından sadece biridir.

"Tanrılara ve Şehre deki: Takmurlu tüccarlar şöyle der: Bilirsiniz ki yollar zorluklarla dolu. Bölgedeki isyan yüzünden ha-ba-tù (habbâtus,) kervanları ve dağı kontrol ediyor".¹⁹

Yukarıdaki mektupta yolların tehlikelerle dolu olduğu kervanların Habbatum (eşkîya) birliklerince soyulduğu yazmaktadır. Metnin devamında ise tüccarların Şap şehrinde bekledikleri dile getirilmektedir.²⁰

M.Ö. 1750 tarihine tekabül eden bu mektupta bu eşkıyalık ihbarı geçmektedir. Bu dönemde Yamkhad Kralları Kuzey Suriye'de egemenliklerini arttırmakta, Asurlular güç kaybetmekte ve Habbatumlar ticaret yollarını ve vadileri tutmaktadır.²¹ Bu üç hadise bir arada değerlendirildiğinde Anadolu Koloni Çağı'nın neden bittiği daha iyi anlaşılabilir. Tabi buna Orta Anadolu'da Hititlerin yükselişini de ekleyebiliriz.

Habbatumların hayat şekli yerleşik kültür ile çakışma ve çatışmalarına ortam sağlamaktadır. Onlar başıboş gruplar olarak Mezopotamya'da hareket etmişlerdir.

Habbatumlar Hammurabi (M. Ö. 1792-1750) döneminde de aynı şekilde yaşamışlardır.²² En erken Mari kaynaklarında adları geçen Habbatumlar, Mari kralları tarafından da paralı asker olarak kullanılmışlardır. Onların birçok insan yakaladığı eşkıyalık yaptıkları bilinmektedir.²³ Asur krallığının gerilediği dönemlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Habbatum kelimesi bir etnik yapıya tekabül etmemektedir. Kendilerine ait bir dilleri de yoktur. Habbatumlar Mezopotamyalı ve Suriyeli halklardan oluşan göçebelere. Onların adı, kırsalda yaşayan, hareketli, kiralık, soygun, soyguncu, eşkıya, çalmak gibi anlamlara gelebilmektedir.²⁴ Hammurabi Kanunları Madde 22:

Akk.:

"şum-ma a-wi-lum "hu-ub-tam" ih-bu-ut-ma it-ta-aş-ba-at a-wi-lum şu-u id-da-ak".²⁵

Tercümesi:

¹⁸ Davies, 2003: 64

¹⁹ Derksen, Donbaz, 2000: 103, Belge No: Kt 98/k118

²⁰ Günbatti, 2012c: 108

²¹ Veenhof, 2017c: 69-70

²² Eidem, 2001a: 24

²³ Veenhof, Eidem, 2008: 332

²⁴ Veenhof, Eidem, 2008: 310

²⁵ Harper, 1904: 18

"Eğer bir adam hırsızlık yaparsa ve yakalanırsa o adam öldürülecektir".

Akadca kısımda tırnak içine alınmış hu-ub-tam kelimesi hırsızlık olarak çevrilmektedir. Hırsızlık eylemini yapan kişi ise Akadca'da habbatum Sümerce'de ise "SA.GAZ" olarak geçmektedir.²⁶ Bu kelime Sümerce'de profesyonel haydut ve saldırgan anlamlarına geliyordu.²⁷ Burada ciddi bir anlam kargaşası var gibi görünmektedir. Habbatumlar haydut sürüsü mü yoksa profesyonel paralı askerler mi? Cevap olarak her ikisi de verilebilir. Çünkü onlar patronaj sistemi ile gümüş karşılığı emir altına girip savaştıkları artık su götürmez bir gerçektir.²⁸ Bunun yanında da isimlerinin hırsız, göçer ve haydut gibi anlamlara gelmesi yaptıkları eşkiyalık faaliyetlerinden ileri gelmektedir. Onların kaderlerini paylaşan bir başka Mezopotamya halkı Habirulardır.²⁹

Habirular

Habirular'ın keşfedildiği ilk belge Amarna Mektuplarıdır. Bazı Sümerce logoramlarda Habiru adı Habbatumlarla (SA.GAZ) birlikte yazılmıştır. Fakat Habiruların en belirgin özellikleri Kenan coğrafyasında isyanların ve sorunların kaynağı olarak görülmeleridir.³⁰ Habiru kelimesi standartlaşmış bir isim olsa da çivi yazısının doğası gereği bu ad bazı kayıtlarda *abiru*, *apiru*, ve *hapiru* olarak da geçmektedir.³¹ Habirular M.Ö. 16. asırda SA.GAZ olarak anılmakla beraber onları göçebe olduğu bilinmektedir. Bu ortak özellikler nedeniyle Habbatumlarla bir tutulmaktaydılar. Bunun nedeni onların sadece göçebe bir hayat tarzını tercih etmelerinden dolayı değil aynı zamanda hırsız, haydut olarak anılıp, aşağılayıcı ifadelerle tarihe kaydedilmeleridir.³² Amarna Çağında da Habirular haydut ve paralı asker olarak bilinmektedir.³³ Özellikle Antik Mısır'da otoritenin zayıfladığı dönemlerde eşkiyalık yapan bir grup oldukları yazmaktadır.³⁴ Onlar Mezopotamya'da da işgalci ve katil olarak görülürken Antik Mısır'da serseri göçebe olarak anılmışlardır.³⁵ Yerli siyasi güçleri tedirgin eden Habiru halkı Boğazköy kayıtlarına da SA.GAZ (soyguncu, haydut, habbatum) olarak geçmişlerdir.³⁶ Büyük ihtimalle göçebe hayat tarzları onları eşkiyalığa ve paralı askerlik yapmaya itmiştir. Fakat buradan bütün Habiruların aşiretler halinde eşkiyalık faaliyetinde buldukları anlamı çıkarılmamalıdır. Onların sahip olduğu göçebe hayat tarzında hayvancılık ve çobanlık gibi meşru meslekler yer almaktadır. Fakat buna rağmen şehirli unsurlar bu göçebelere öteki olarak görüp onlara hırsız demekten geri durmamışlardır. Son yapılan tartışmalar ve çalışmalarda Habiruların Habbatumlardan ayrı bir sosyal yapı olduğu görülmekle birlikte *Habiru*,

²⁶ Aydın, 2017: 159

²⁷ Rovira, 2016: 23

²⁸ Eidem, 2001a: 19

²⁹ Eidem, 2001a: 21

³⁰ Naaman, 1987: 271

³¹ Doak, 2011: 2

³² Kline, 1956: 8-9

³³ Schaefer, 1998: 42

³⁴ West: 103

³⁵ Badiny, 2008: 21

³⁶ Çoban, 2011: 98

İbrahim ve *Hebrew* (İbrani, Arami) kelimeleri arasında bir ilişki var mı sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Zamanla araştırmaların ortaya koyduğu gerçek Habiruların erken devirlerde Habbatımlar'dan ayrı göçebe bir halk olduğudur.³⁷ Bu göçebe halk aslında kabileler halinde geniş ailelerden oluşan bazen köylere yerleşip çiftçilik yapıp ve yerleşik düzene adapte olabilen dimorfik (iki şekilli) bir yapıya sahiptirler.³⁸ Bu halkın bir kısmı yerleşmiş ve yerel otoriteye hizmet etmiş bir kısmı ise bağımsız bir şekilde hareket ederek eşkiyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³⁹ Bu Habiru halkının ismi daha sonra Arami olarak kayıtlara geçtiği ileri sürülmekle beraber bu ismi onlara Sümerlilerin verdiği düşünülmektedir.⁴⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi Habiru ve İbrani (=Hebrew ing.) kelimeleri arasında bağlantı kurmaya çalışan bilim insanları olmuştur. Onları bu bağlantıya iten neden Yahudi tarihinin Tevrat dışında bir gerçeklik ile yazma gayretidir. Buna göre Davut peygamberin iktidara gelmesinde çevresindeki eşkiya (Habiru) gruplarıyla ilişkisi olduğunu öne süren birçok çalışma yapılmıştır.⁴¹ Bu hadise Tevrat'ın Hâkimler bölümünde anlatılmaktadır.⁴² Bu tarihsel ifadeye göre asırlardır yurtsuz kalmış Habirular, Musa peygamberle Mısır'dan çıkmış ve Davut Peygamberle yerleşik bir devlet kurmuş ve de sosyal bir sınıftan bir millete doğru evrilmişlerdir. Bu bilgiler ışığında sonuç olarak eşkiya Habirular medeniyet kuran Yahudilere dönüşmüşlerdir. Bu sonuç birçok yönden ispatlanmaya muhtaçtır. İbrahim peygamberle ilgili olarak onun göçer bir hayat tarzına sahip olması Fırat'ı aşip Mezopotamya'dan çıkıp Kenan bölgesine gelmesi Habiru-İbrahim ilişkisi için bir delil olarak ileri sürülmektedir.⁴³ Habirular ile İbraniler arasında ilişki olsun olmasın İbrahim peygamberin hayatı gerçekten yukarıda izah edilen Habiru halkının yerleşik hayata adapte olabilen kısmına uymaktadır. Zira Habirular şehirlere yakın yerlerde konaklayıp o şehirlerle ticari ve siyasi ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki Mezopotamya'dan Mısır'a kadar birçok Semitik göçebe kabile vardır. Diğer taraftan Habiru ismi Kenan'dan daha geniş bir coğrafyaya gönderme yapmaktadır. Bununla birlikte İbranilerin M.Ö. 1375'te Kenan'da buldukları Boğazköy ve Amarna kayıtlarında geçmektedir.⁴⁴ Habirular ise değinildiği gibi çok daha geniş bir alanda varlık sürdüren hem göçebe hem de yerleşik olarak bölünmüş bir halktır. Habiruların göçebeleri ise Habbatımlar kadar organize birliklere sahip değillerdir.⁴⁵ Göçebe Habiruların kitlesel olmasa bile bir kısmı Habbatımlar gibi paralı askerlik veya eşkiyalık işlerine girdiği görülmüştür.⁴⁶ Bilinen o ki Habiru halkının bir kısmı hizmetçi köle olmuş bir kısmı köylü hayata adapte olmuş, bir kısmı ise göçebe yaşamış yağmacılık ve paralı askerlik yapmıştır.⁴⁷

³⁷ Gordon, 1920: 88

³⁸ Naaman, 1987: 273

³⁹ Kline, 1956: 22

⁴⁰ Çoban, 2011: 92

⁴¹ Doak, 2011: 6

⁴² Guichard, 2009: 30

⁴³ West: 101

⁴⁴ Smith, 1916: 85-86

⁴⁵ Eidem, 2001a: 21

⁴⁶ Bottero, 1981: 101

⁴⁷ Keel, 2008: 52

Shasular

Geç Bronz Çağı Mısır kaynaklarında göçebe bir halk olarak *Shasuların* adı geçmektedir. Onlar, Levant bölgesinin batı tarafında Kenan coğrafyasında yaşamışlardır.⁴⁸ Çoban hayatı yaşayan bu Sami göçerler Habiru ve Habbatımlar gibi paralı askerlik yaptıkları gibi eşkıyalık faaliyetleriyle de meşgul olmuşlardır.⁴⁹ Onların adlarına Mısır kaynaklarında rastlamamızın nedeni Mısır firavunlarının onlarla yer yer mücadele etmeleri yer yer de iş birliği içinde olmalarıdır. Özellikle I. Seti zamanında Suriye'ye giden yolları tutmak isteyen Mısır kuvvetleri Kenan'a kadar ulaşmışlardır. Burada Gazze'ye gelen I. Seti'nin (M.Ö. 1313-1292) ordusu tam donanımlı olduğu halde ok ve yayları dahi olmayan Shasu kabilelerinden oluşan birlikleri yenmiştir. Onun bu zaferleri Karnak'taki Hipostil'deki rölyeflerde tasvir edilmiş ve yazıtlarda anlatılmıştır.⁵⁰ Yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

*"Yılın birinde Firavun kılıcıyla düşman Shasuları yıkıp geçti. Onları Sali Kalesinden Kenan'a kadar sürdü".*⁵¹

Yukarıdaki ifadede Shasular için Mısırlılar düşman sıfatını kullanmıştır. Shasu veya Shaso kelimeleri gerek eski Mısır dilinde gerekse Sami dillerinde fiil olarak gezmek anlamına gelmektedir. Onlar için bir diğer sıfat olan *beduin* yani bedevi kelimesi de kullanılmıştır. Fakat dikkat çekici olan sıfatlandırma hırsız şeklinde olanıdır. Amarna Mektuplarında Habirular için kullanılan SA.GAZ adlandırması bu Sami göçebeler için de kullanılmıştır.⁵² Shasular için başka bir sıfatlandırma da isyancılarıdır. Firavunun Shasuları işaret ettiği *"isyancıları mağlup ettim"* ifadesi dikkat çekicidir.⁵³ Anlaşıldığı kadarıyla göçebe çoban Shasular yerleşik bir otorite karşısında isyancı, düşman ve eşkıya konumuna düşmüşlerdir. Onların eşkıyalık ve yağma işleri ile meşgul olmaları yaşam tarzının bir getirisi olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Levant ve Mezopotamya coğrafyaları birçok Semitik gezgin toplumla doludur. Bu toplumlar kültürel ve lisani olarak birbirlerine çok benzemektedirler. Yağmacılıkları, eşkıyalıkları benzediği gibi kiralık askerlik yapmaları da benzemektedir. Shasular Mısır politikası değiştikçe diğer Sami göçerler gibi diğer meslekleriyle anılmışlardır. II. Ramses'in Suriye politikasında Hititlerle karşı karşıya gelmesi Shasu halkının statüsünü de değiştirecektir. Onlar artık kuzey düşmanlarına karşı Mısır ordusunun kiralık askerleri olacaklardır.⁵⁴

Kaşkalar

Kaşkalar yukarıdaki göçer halklar gibi Semitik bir halk değildir. Mezopotamya ve Levant çöllerinde de yaşamamışlardır. Onlar Anadolu'nun kuzeyinde daha soğuk bir iklimin göçer halklarıdır. Habirular gibi yer yer şehir ve köy hayatına adapte olabilen bu çoban halk, dönemin ve bölgenin sosyolojik ve coğrafi koşulları nedeniyle mobilize klanlar şeklinde bir sosyal

⁴⁸ Keel, 2008: 53

⁴⁹ Hopkins, 1993: 200

⁵⁰ Spalinger, 1979: 30

⁵¹ Spalinger, 1979: 30

⁵² Kitchen, 1972: 323

⁵³ Smith, 1916: 86

⁵⁴ Hopkins, 1993: 210

hayat sürmüştür.⁵⁵ Nasıl ki Habbatımlar, Habirular ve Shasular ile ilgili bilgiler kendilerine en yakın yazım kültürüne sahip medeniyetlerden alınmışsa Kaşkalarla ilgili bilgiler de kendilerine komşu olan Hitit kaynaklarından elde edilmiştir. Boğazköy arşivinde, Maşat ve Ortaköy yazıtlarında Hititler Kaşkalarla ilgili birçok veriyi depolamışlardır.⁵⁶ Yukarıdaki diğer göçerler gibi Kaşkalar da yakınındaki yerleşik toplum tarafından düşman, yağmacı ve hırsız olarak görülmüştür. Kaşkalar Anadolu'nun ne kadar yerlisidir, Hititlerle beraber mi yoksa onlardan sonra mı gelmişlerdir? Hatta bir yerden gelmişlerse de nereden gelmişlerdir? Bu sorular hala gizemini koruyan sorulardır. Anadolu'nun en eski belgeleri olan Asur ticaret koloni çağından kalma tabletlerde ve Anitta'ya ait kaynaklarda Kaşkalarla ilgili hiçbir bilgi yoktur.⁵⁷ Hititlerin orta ve son zamanlarında Anadolu'da etkin olan bu halktan Kültepe belgelerinde bir bilginin olmayışı onların M.Ö. 18. Asırdan sonra Anadolu'ya geldikleri fikrini desteklemektedir.

Kuşşara, Kaniş gibi merkezlerden sonra Anitta'nın lanetine rağmen Hattuşa yükselişe geçmiş ve Anadolu'nun ilk merkezi imparatorluğu resmen burada kurulmuştur.⁵⁸ Bu imparatorluk Hitit İmparatorluğudur. İnişli çıkışlı bir tarihi serüvene sahip bu devletin en büyük sorunu bu kuzeyli Kaşkalar olmuştur. Hitit kaynakları onlardan bahsederken, domuz çobanları, leş yiyen hayvanlar, düşmanlar ve yağmacılar gibi aşağılayıcı ifadeler kullanmışlardır.⁵⁹

Hititler diğer düşmanlarla savaşmış, diplomasi kurmuş ve onlarla anlaşmaya varabilmiştir. Fakat Kaşkalarla sadece savaşmak durumunda kalmışlardır. Çünkü Kaşkalarla yapılan anlaşmalar sadece o savaşa katılmış Kaşka kabilesini bağlamıştır. Diğer Kaşka kabileleri yağma akınlarına ve istilalara devam etmişlerdir. Anlaşma yapan kabilelerle olan anlaşmalar da kısa sürmüştür.⁶⁰ Habirular gibi kabileler halinde yaşamaları onları tek vücut bir diplomatik muhatap olmaktan alıkoymuştur.

Hititler Kaşkaların yağma akınlarıyla mücadele edebilmek için bazı teknikler geliştirmişlerdir. Buna örnek olarak, "Sınır bölgelerinde toprak çalı çırpıyla tesfiye ediliyor, gece kaçak olarak geçmiş olan eşkıyaların izleri düz zemin üzerinde kolayca sürülüyor ve nereden geldikleri ve nereye gittikleri kolayca belirleniyordu".⁶¹ Fakat yapılan mücadelede Hititler için teknik veya askeri olsun pek de ciddi bir başarı sağlamadığı ortadadır. Zira Kaşkalar akınlarını devam ettirmişler Hititlerin tapınaklarında dahi değerli eşya ne varsa alıp götürmüşlerdir.

"Nerik ülkesinde, Hurşama'da, Kaştama Ülkesinde, Şerişa Ülkesinde, Kamma Ülkesinde... Kaşkalar siz tanrıların sahip olduğu tapınakları yıktılar ve tanrı heykellerini talan ettiler. Gümüş ve altını, sunu kaplarını, gümüş, altın ve

⁵⁵ Matthews, Glatz, 2009: 55

⁵⁶ Ünal, 2003: 48

⁵⁷ Memiş, 2010: 53

⁵⁸ Van Den Hout, 2013: 24

⁵⁹ Ünal, 2003: 48

⁶⁰ Memiş, 2010: 56

⁶¹ Ünal, 2003: 52

bakır kâseleri, tunç aletlerinizi ve giysilerinizi çaldılar ve aralarında paylaştılar".⁶²

Bu özellikleriyle Habbatuları andırmaktadırlar. Kaşkaların Hititlerin kutsal mekânlarına karşı saldırıları o kadar şiddetli bir hale gelmişlerdir ki kutsal Nerik şehrini dahi istila etmişler ve uzun bir süre ellerinde bulundurmışlardır. Şehir ancak III. Hattuşili zamanında tekrar Hitit kontrolüne geçecektir.⁶³

Kaşkalar Nerik'i uzun bir süre ellerinde bulundurmışlardır. Buradan anlaşılacağı gibi Kaşkalar yerleşik hayata uyabilen pastoral bir halktır. Bununla beraber Hitit kabileleri ile Kaşka kabilelerinin bazı yer ve zamanlarda birlikte yaşayabildiği de uzmanlar tarafından dile getirilmiştir. Örnek olarak Tiliura şehri önemli bir merkezdir. Kaşka ülkesi ile Hitit ülkesi arasında bir sınır kenti olan bu şehri Kaşkaların yağma akınları sürekli rahatsız etmiştir. Bu nedenle seyrekleşen kent nüfusu kuvvetlendirmek için bir emir yayınlanmış ve birçok Hitit kabilesi bu buyruğa boyun eğerek burada yaşamak zorunda kalmışlardır.⁶⁴ Bu şehir gibi birkaç sınır yerleşkesinde Hititler ve Kaşkalar aynı topraklarda hayvanlarını otlatacak kadar yakın yaşamak zorunda kalmışlardır. Öyle ki bazı kayıtlarda Hititli çobanların sürüleri ile Kaşgalı çobanların sürülerinin birbirine karıştığı dahi geçmektedir.⁶⁵ Bu yakın ilişkiden çekinen Hititli yöneticiler bazı yasal önlemler almıştır. III. Hattuşili Tiliura halkına verdiği buyrukte hiçbir Kaşkalının şehre herhangi bir suretle girmesini yasaklamıştır.⁶⁶

Kaşkalarından mustarip olan Hititler onları aşağılamakla birlikte onlar hakkında sosyoekonomik bilgiler de kaydetmişlerdir. Onları domuz çobanları ve dokumacılar olarak nitelemişlerdir. Bu bilgi onların yukarıda da zikredildiği gibi göçer bir halk olduklarını ve buna uygun bir ekonomik yapıya sahip olduklarını göstermektedir.⁶⁷ Kendilerine ait bir ekonomiye sahip olmalarına rağmen eşkiyalık faaliyetlerini oldukça yüksek bir hararetle uygulamalarının ardında kendilerine ait yaşam alanlarının kendilerine yetmediği sonucu çıkabilir. Hayatta kalmak için buldukları coğrafyada daha fazla emek sarf etmek zorunda olan bu halk Hitit şehirlerindeki hazır gıda ve maden ürünlerinin cazibesine kapılması doğal bir durumdur. Dolayısıyla Hititler Kaşkalara sıradan bir düşman muamelesi yapmamakta onların faaliyetlerini eşkiyalık olarak görmektedir. Özellikle Maşat yazıtlarındaki suçlayıcı hitap bu fikri uyandırmaktadır.⁶⁸ Kaşkaların adam kaçırmaları, sığır çalmaları, baskınlarını vadilerde yapıp kaçmaları, geniş çaplı savaş ve mücadele yerine Hitit kentlerini bir ekmek teknesi olarak görmeleri bu fikri uyandırmalarındaki temel davranışlarıdır.⁶⁹ Hitit-Kaşka mücadelesinin Hitit Devleti yıkılana kadar devam ettiği düşünülmektedir. Ege Göçleri ile birlikte Kaşkalar Hitit Devletinin yıkılışında önemli rol oynamışlardır.⁷⁰ Hititlerin yıkılmasıyla Anadolu karanlık

⁶² Brandau, Schickert, 2015: 136

⁶³ Goetze, 1951: 20

⁶⁴ Bozgun, 2017: 34

⁶⁵ Demirel, 2013: 196

⁶⁶ Bozgun, 2017: 37

⁶⁷ Gerçek, 2018: 9

⁶⁸ Gerçek, 2012b: 85

⁶⁹ Hoffner, 2009: 91

⁷⁰ Memiş, 2010: 61

bir döneme girmiş ve Kaşkalar için de söylenecek bir söz kalmamıştır. Belki de Hititleri yok etmekle kendilerini de yok etmişlerdir. Diğer taraftan yukarıda izah edilen göçer halkların çevrelerindeki siyasi yapılar için ücretli askerlik yaptığından bahsedilmişti. Fakat Hitit ordusunda Kaşkaların görev aldıklarına dair bir veri mevcut değildir.

Sonuç

Bu çalışmada, M.Ö. ikinci binde Ön Asya'da yaşamış göçer halklardan dördü ele alınmıştır. Bu halklar, göçer hayat tarzını benimsedikleri için kendilerini anlatan veriler başkaları tarafından kaleme alınmış ve günümüze ulaşmıştır. Onlar yerleşikler için eşkiya sürüsü ve barbarlardır.

Noah Harrari'nin ifadesiyle buğdayın ehlileşmesi yerleşik hayata geçmede ana etken olarak görülmektedir. Buradan hareketle buğdayın ehlileşmesi insanın da evcilleşmesi anlamına gelmektedir. İnsan yaşam standardını oluştururken değer noktası her zaman doğa olmuştur. Yerleşik hayat doğanın öğrettiği bir olgudur. Göçerlik meselesi de bu meyanda pek farklı bir tercih değildir. 21. Asırda dahi Habiruların, Habbatumların ve Shasuların yaşadığı Arap coğrafyasında göçer-bedevisel hayat, Anadolu'da Toroslarda Yörük hayatı devam etmektedir. Bu nedenle göçerlik bir gerilik değil tercih meselesidir. Yerleşik hayatı tercih eden insan gurupları doğada olmayan sınırlar icat etmiştir. Göçerler ise hayvanlarını otlatmak ve yedirmek için yerleşiklerin icat ettikleri sınırları delmiştir. Bu sınırlar yerleşikler ve göçerler için bir çakışma ve çatışma alanı haline gelmiştir. Eski Çağda eşkiyalık ve yağmacılık köken olarak göçer yaşam tarzının birer yan etkisi gibi görünmektedir. Göçebe hayatın getirdiği ekonomik koşullar kırılğan bir yapıya sahiptir. Çünkü sadece hayvansal ürünlerle hayata tutunmaya çalışan göçebelerin yiyeceklerini biriktirecek depolarının olmaması yanı başlarındaki yerleşik toplumlarının ambarlarının dolu olması onları yer yer şehirlere baskın yapmaya itmiştir. Diğer taraftan göçebeler arpadan ve üzümde elde edilmiş içeceklerle ulaşmakta zorluk çekerken yerleşik hayata sahip toplumlarda bu ürünler bolca bulunmaktadır. Bu iki mesele bile göçebelerin yerleşik toplumlara karşı eşkiyalık faaliyetleri yürütmesine yetecek nedenlerdir. Yerleşik toplumlar bu göçebeleri kendilerince haklı gerekçelerle eşkiya olarak nitelendirmişlerdir. Diğer taraftan yerleşik toplumların oluşturdukları siyasi düzenler sınırlarında göçerlerden daha büyük bir tehlike ile karşılaştıklarında işler değişmektedir. Bu daha büyük tehlike başka bir devlettir. Başka bir devletin sınır tacizi ve yağma tehdidi karşısında yerel iktidarlar göçerlerden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Ne de olsa göçerler hareketli ve silahlı gruplardır. O ana kadar yağmacı, eşkiya ve barbar olarak gördükleri göçer birliklerini parayla kiralayıp daha büyük tehlide karşı kullanmışlardır. Çevredeki siyasi yapılar başka bir tehdit yokken Habbatumları, Habiruları ve Shasuları yağmacı, eşkiya görmüşlerdir. Fakat bahsedilen başka devlet tehdidinde, ilk sarıldıkları müttefik kuvvet bu halklar olmuştur. Bunu Kaşkalar için söyleyemiyoruz. Kaşkalar Hititler için yağmacı bir düşman olarak görülmüş fakat hiçbir zaman müttefik hüviyetine girememiştir. Bunda Hititler'in Kaşkalarla birlikte buldukları cepheden başka bir devletin tacizine maruz kalmamalarının etkisi olabilir. Hititler genelde askeri seferlerini batıya güneye ve kısmen de

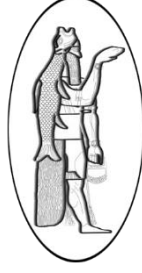
sadece Kaşkalar için Kuzey'e yapmışlardır. Eğer doğudan hem Hititleri hem Kaşkaları tehdit eden başka bir siyasi yapı ortaya çıksaydı Kaşkaların Hitit ordusunda görev alma ihtimali gündeme gelebilirdi.

KAYNAKÇA

- AYDIN, N., 2017. *Hammurabi Yasaları*, İstanbul: Alfa Tarih.
- BADINY, Jós F., 2008. *The Scythian*, "Study Notes On The Historical Jesus Based On The Works Of Professor Badiny", Jós Ferenc, And Other Esteemed Scholars: 21-42.
- BOTTÉRO, J., 1981. "Les Habiru, les nomades et les sédentaires, Nomads And Sedentary Peoples", Editor: Jorge Silva Castillo, Colegio de Mexico: 89-107.
- BOZGUN, Ş., 2017. "CTH 89: Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I)", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 11/1: 29-74.
- BRANDAU, Birgit; Schickert, H., 2015. *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çeviren: Nazife Mertoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- BURNEY, C. F., 2004. *The Book of Judges: With Introduction And Notes*, Oregon: Wipf & Stock Publisher, Eugene.
- BÜLBÜL, C., 2019. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1575/17086.pdf>, 02.11.2019: 29-49
- ÇOBAN, H., 2011. "Arami Göçleri", *TÜBAR-XXIX*: 91-103.
- DAVIES, David P., 2003. *The Taking Of Joppa*, Submitted for the degree of MPhil in Archaeology, , Durham: University of Durham.
- DEMİREL, S.,2013. Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular, *Gazi Akademik Barış*, C. 6, S:12: 193-203.
- DERCKSEN, J. G. Ve Donbaz, V., 2000. "Merchants In Distress An Old Assyrian Text Mentioning Habbatu", *Jaarbericht "Ex Oriente Lux"* 35-36: 103-110.
- DOAK, Brian R., 2011. "Some Worthless And Reckless Fellows": Landlessness And Parasocial Leadership In Judges", *Journal Of Hebrew Scriptures*, Vol. 11, A: 2: 1-29.
- DURAND, J.-M., 2009. *La Fondation D'une Lignée Royale Syrienne*, Le jeune héros, Ed.: Jean-Marie Durand, Thomas Römer et Michael Langlois, Paris: Orbis Biblicus et Orientalis.
- EIDEM, J., 2001. *Jørgen Læssøe, The Shemshara Archives 1 The Letters*, Selskab: Det Kongelige Danske Videnskaberne.
- EIDEM, J., 2011. *The Royal Archives From Tell Leilan*, Leiden.
- EROL, H., 2017. "Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyen Ve Anadolu'daki Diğer İsyenlerle İlgili Kayıtlar", *Archivum Anatolicum*, 11/2: 23-38.
- GERÇEK, N. İ., 2018. "Hittite Geographers: Geographical Perceptions and Practices in Hittite Anatolia", *Journal of Ancient Near Eastern History*, 26, Ankara: 1-22.

- GERÇEK, N. İ., 2012. *The Kaška And The Northern Frontier of Hatti*, A Dissertation Submitted In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies), Michigan: University of Michigan.
- GOETZE, A., 1951. "The Problem of Chronology and Early Hittite History", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 122: 18-25.
- GORDON, Alex. R., 1920. "Israel's Settlement in Canaan by C. F. Burney Review", *The Harvard Theological Review*, Vol. 13, No: 1 :87-89.
- GUICHARD, M., 2009. "L'ascension du jeune héros à la royauté", *Le Jeune Héros*, édité par Jean-Marie Durand, Thomas Römer et Michael Langlois, *Orbis Biblicus et Orientalis*, Paris: 29-93.
- GÜNBATTI, C., 2012. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- GÜNBATTI, C., 2017. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- GÜNBATTI, C., 2011. "Eski Anadolu'da Yapılan İlk Antlaşmalar", *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 70-72
- HARPER, Robert F., 1904. *The Code Of Hammurabi King Of Babylon*, Chicago: The University Of Chicago Press Callaghan Company.
- HOFFNER, Harry A., 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, Edited: Gary M. Beckman, Atlanta.
- HOPKINS, David C., 1993. "Pastoralists in Late Bronze Age Palestine: Which Way Did They Go?", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 56, No. 4, *Nomadic Pastoralism: Past and Present*: 200-211.
- KEEL, O., 2008. "Shasu-Habiru", *BAR Biblical Archaeological Review*, 34: 06, Nov/Dec. :51-55.
- KITCHEN, K. A., 1972. "Les Bédouins Shosou des documents égyptiens by Raphael Giveon", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol.: 58: 322-323.
- KLINE, Meredith G., 1956. "The Ha-Bi-Ru -Kin Or Foe Of Israel?", *Westminster Theological Journal* Vol.: 19: 1-24.
- MATTHEWS, Roger Ve Glatz, C., 2009. "The Historical Geography Of North-Central Anatolia In The Hittite Period: Texts And Archaeology In Concert", *Anatolian Studies*, Vol. 59, Ankara: 51-72.
- MEMİŞ, E., 2010. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 10. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları.
- NAAMAN, N., 1986. "Habiru And Hebrew: The Transfer Of A Social Term To The Literary Sphere", *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 45, No: 4: 271-288.
- ÖZGÜÇ, T., 2005. *Kültepe Kaniş/Neşa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ROVIRA, L., 2016. "Hapirum y munnabtum Identidades "en fuga" a partir de las fuentes de Mari", *Historiae*, Vol. 13: 21-32.
- SCHAELEER, Ray R. J., 1998. *Bandits, Nomads And The Formation Of Highland Polities: Hinterland Activity In Palastine In The Late Bronze And Early Iron Age*, A Thesis Doctor Of Philosophy, University Of Stirling, Scotland.
- SMITH, JJ. Ve Powis, M., 1916. "Some Problems in the Early History of Hebrew Religion", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 32, No. 2, Chicago: 81-97.
- SPALINGER, Anthony J., 1979. "The Northern Wars of Seti I: An Integrative Study", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol.: 16: 29-47.
- ÜNAL, A., 2003. *Hititler Devrinde Anadolu*, Kitap 2, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- VAN DEN HOUT, Theo P. J., 2013. "Hitit Krallığı Ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi, Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu", Editörler, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Tapı Kredi Yayınları, İstanbul: 22-47.
- VEENHOF, Klaas R., 2017. "Old Assyrian History", *A Companion To Assyria*, Editör: Eckart Frahm, Wiley Blackwell, Yale University, New Haven: 60-79.
- VEENHOF, Klaas R., 2013. "The Archives Of Old Assyrian Traders: Their Nature, Functions And Use", *The Archives Of Old Assyrian Traders*: 27-61.
- VEENHOF, Klaas R., 2011. "Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı", *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 56- 62.
- WEST, Stuart A., "The Habiru And The Hebrews From A Social Class To An Ethnic Group", *DOR le DOR*, Editor: Louis Katzoff, Jerusalem: 101-107.

ASURLU TÜCCARLARIN ANADOLU'DAKİ KUMAŞ TİCARETLERİNE
GENEL BİR BAKIŞ
*AN OVERVIEW OF ASSYRIAN MERCHANTS IN FABRIC TRADE IN
THE ANATOLIA*

Gül ULUTAŞ

Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim
Dalı
PhD Candidate, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Science, Department of History

glkhvc-16@hotmail.com
ORCID ID:0000-0001-9044-1608

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart–March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **25.05.2019**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **06.03.2020**
Sayfa-Pages : **83 – 98**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ULUTAŞ, Gül, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 83 – 98.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/1, Mart-March 2020

83 – 98

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ASURLU TÜCCARLARIN ANADOLU'DAKİ KUMAŞ TİCARETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ AN OVERVIEW OF ASSYRIAN MERCHANTS IN FABRIC TRADE IN THE ANATOLIA

Gül ULUTAŞ

Öz

Asur Ticaret Kolonileri Çağı adını verdiğimiz dönem (M.Ö.1974-1719), Asurlu tüccarların Anadolu'da ticaretle uğraştıkları yaklaşık 250 yıllık zamanı kapsamaktadır. Söz konusu dönemde, Asurlutüccarların, ticari faaliyetlerini Anadolu içlerine kadar yayarak, gelişmiş bir ticaret ağı kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Tüccarların ticaretini yaptıkları kalay, süs eşyaları, kumaşlar ve dokuma ürünleri gibi malzemeler, bu ticari faaliyetin temelini oluşturuyordu. Bu malzemelerin büyük bir çoğunluğunu kumaşların oluşturduğunu görmekteyiz. Tüccarların Asur'dan ve Babil'den kumaş getirerek, Anadolu'da ticaretini yaptıkları bilinmektedir. Tüccarlar sadece ithal edilen kumaşların değil, Anadolu yerli üretimi olan kumaşların da ticaretlerini yapıyorlardı. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Asur'dan ithal edilen kumaşlar daha fazla talep görmekteydi. Metinlerde ticareti yapılan kumaşların; kalitelerine, çeşitlerine, renklerine, ağırlıklarına ve fiyatlarına sıklıkla yer verilmektedir. Ticareti yapılan bütün kumaşların fiyatları, tür ve kalitesine göre çeşitlilik göstermekteydi. Belgelerde daha çok gümüş üzerinden değerlendirilen kumaşların bazen de, bakır ve kalay üzerinden satışa sunuldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Asur, Anadolu, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Ticaret ve Kumaş.

Abstract

The period we call the Age of Assyrian Trade Colonies (1974-1719 B.C.) covers approximately 250 years of time when the Assyrian Merchants engaged in trade in Anatolia. In this period, it is understood that Assyrian traders have established an advanced trade network by spreading their commercial activities to Anatolia. Materials such as tin, ornaments, fabrics, and woven products traded by traders were the basis of this commercial activities. It is seen that the majority of these products are made up of fabrics. It is known that traders have been trading in Anatolia by bringing fabric from Assyria and Babylon. These traders were trading not only the imported fabrics but also the fabrics of Anatolian domestic production. However, as understood from the historical documents, fabrics imported from Assyria were in greater demand. Qualities, varieties, colors, weight and prices of the fabrics traded in the text are often given. The prices of all traded fabrics varied according to their type and quality. It is seen that the fabrics, which are mostly charged of silver, are some time soffered for sale through copper and tin.

Keywords: Assyrian, Anatolia, Assyrian Trade Colonies, Trade and Fabric.

Giriş

Anadolu'daki doğal kaynakların zenginliği ve ulaşımın kolaylığı çok eski devirlerden beri pek çok devletin ilgisini çekmiştir. Daha Neolitik Çağ'dan beri bir ticaret geleneği Anadolu'da bulunmaktaydı. M.Ö. 2. binyıla geldiğimizde de, Anadolu'da bu sefer Asurlu tüccarların aktif rol oynadıklarını görüyoruz. Bu döneme “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” ya da “Koloni Çağı” denilmektedir ve yaklaşık olarak M.Ö. 1927 yılından itibaren 200 yılı aşkın bir süre devam etmiştir.¹ Yerli Anadolu halkıyla takas esasına dayanan ticaret ilişkileri kurmak üzere, Orta Anadolu'nun güney ve güney doğusuna gelmiş olan Asurlu tüccarlar, eski Anadolu'nun kültürel ve ekonomik hayatına yeni boyutlar eklemiştir ve ilk kez bu kadar kapsamlı ticaret merkezleri kurmuşlardır. Genel olarak Asurlu tüccarların ticari faaliyetlerine bakıldığında, Asur'dan ve Babil'den kumaş, İran veya Afganistan'dan ise kalay temin ederek bunları Asur'a getirdikleri ve daha sonra tüccarların bu malzemeleri Anadolu'ya altın, gümüş ve kıymetli taşlar karşılığında pazarladıkları görülmektedir.²

Ticaretin gerçekleştiği bu dönemde Anadolu'da Puruṣhattum, Hahhum, Kuṣṣara gibi büyük şehirlerde *rubā'um* adı verilen büyük mahalli krallıklar yer almaktaydı.³ Asurlu tüccarlar da ticaretlerini Anadolu'da yapabilmek için yerel krallarla anlaşmalar yapıyorlardı. Bu anlaşmaların temelinde iki taraf da kendi haklarını koruyacak şekilde şartlar öne sürüyordu ve anlaşmalar çoğunlukla hukuki ve ekonomik alanlarda yapıyordu.

Asurlu tüccarlarla Anadolu'daki kralların münasebetlerinde dokuma ürünlerinin rolüne baktığımız zaman, kralın istediği kumaşı istediği fiyatta alamadığını görüyoruz. Kt o/k 6 no'lu belgenin ilgili satırlarında⁴ şu ifadeler yer almaktadır:

“¹⁴⁻¹⁸Giyinmen (için) [.....] *kutānūm*-kumaşından, [.....] *raqqatum*-elbisesinden ve *kusītum*-elbisesinden, gözüne kestirdiğini(!) zorla alıp götürmeyeceksin (ve) düşük fiyata alamayacaksın. ¹⁹⁻²⁰*kutānūm*-kumaşlarını, (ancak) *nishātum*-vergini (ödedikten) sonra alabilirsin. ²⁰⁻²²[*makūhumve*] *kutānūm*-kumaşlarından (öncelikli satın alma hakkı olarak ancak) Γ4'1*makūhum*-kumaşı (ve) 2 *kutānūm*-kumaşı alabilirsin.”

Görüldüğü üzere kral, istediği kumaşı, zorla ya da düşük fiyata alamamaktadır. Sadece öncelikli satın alma hakkına sahip olduklarını alabilmektedir.

Metnin devamında ise şu ifadeler bulunmaktadır:

“⁵⁷⁻⁵⁹Eğer senin şehrinde veya ülkende kumaşları kayıp biri varsa, sen (kumaşları) arayacak ve (onları sahibine) iade edeceksin. ⁵⁹⁻⁶¹Eğer (kayıpları) bulamaz isen, kayıpların sahibi yemin edecek ve sen kayıpları tam olarak ödeyeceksin.”

¹Çayır, 2015: 40.

²Gökçek, 2000: 184.

³Bilgiç, 1948: 493.

⁴Günbattı, 2005: 761-766.

Buradaki ifadeye göre de, kralın ülke sınırları içinde kaybolan kumaş yükünü araması ve bunu sahibine teslim etmesi gerektiği, eğer yükü bulamazsa, yükün sahibinin yemininden sonra, kralın kayıp malı kendisine tahsis etmesi istenmektedir. Yine aynı şekilde metnin devamındaki bir başka ifade de şunlara yer verilmiştir:

“⁶⁹⁻⁷⁰Her 10 *parakannum*-kumaşından 1 *parakannum*-kumaşını sen *nishatum*-vergin (olarak) alacaksın. ⁷⁰⁻⁷²Eğer kumaş (*nishatum*-vergisi ödenmeden!) şehir kapısından içeri alınırsa, kumaş belirlenmiş fiyatta olacak.”

Burada da, kumaşlardan *nishatum*⁵vergisinin alınması gerektiği, aksi takdirde kumaşların belirlenmiş başka bir fiyatta olacağı ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere, Anadolu yerli beylerinin Asurlu tüccarların ticaretine izin vermekle birlikte onların getirdikleri ticari eşyalardan çeşitli isimler altında vergi ve ödemeler aldıkları anlaşılmaktadır. Bu vergi veya ödemeler Asurlu tüccarlar için büyük bir yük oluşturuyordu ve ticaretten elde ettikleri karları önemli ölçüde düşürüyordu. İşte bu yüzden tüccarlar, bu ödemeleri yapmamak için mallarını şehre kaçak yollarla sokmaya çalışmışlardır. Bu süreç ise, gümrüğe girmemek veya mahalli idarelerden gümrük izni almadan malı şehre sokmak ve *harrānsuki/anim* olarak adlandırılan, muhtemelen güçlüklerle aşılabilir tali yolları takip etmek şeklinde kendini göstermektedir.⁶ Krallar da tüccarların bu kaçakçılık faaliyetlerine karşı çeşitli önlemler almışlardır. Çeşitli yerlere korumalar koymak, kaçakçılık yapanları hapse atmak, tüccarlardan kaçakçılık yapmayacaklarına dair yemin almak bu önlemlerden bazılarıdır.⁷

Dokuma ve kumaş endüstrisinde kadınların büyük ölçüde yer aldıkları bilinmektedir. Kadınlar sadece kumaşları üretmiyorlardı. Üretilen bu malların Anadolu'ya sağlam bir şekilde ulaştırması için sarılması, paketlenmesi gibi pek çok görev de kadınlara düşmekteydi. Ne kadar kaliteli ve fazla kumaş üretilirse, o kadar para kazanıyorlardı. Bu parayla da, yeniden kumaş üretebilmek için malzeme alıyorlar, yatırım yapıyorlar ve geçimlerini sağlıyorlardı. BIN IV, 96 no'lu belgede, bayan *Waqurtum Buzāzu*'ya şöyle yazmaktadır:

15) *a-ḫi a-ta TÚG.ḪI.A* 16) *a-na KÙ.BABBAR ta-er-ma* 17) *KÙ.BABBAR ku-nu-uk-ma* 18) *šé-bi-lam*

“Lütfen kumaşları paraya çevir, mühürle ve bana gönder.”⁸

Bu ifadeye göre, Asurlu kadınların, üretimde olduğu gibi Anadolu'daki ticarete de aktif bir rol aldıkları görülmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Ticareti Yapılan Kumaşlar

Üretilen kumaşlara gelince, bunların kalitesini, çeşidini ve renklerini belirleyen pek çok terim metinlerde sıklıkla yer almaktadır.⁹ Bu özellikler

⁵CAD, [N Part 2], s.269.

⁶Bayram, 1998: 285-289.

⁷Gökçek, 2017: 39-44.

⁸Günbattı, 1994: 194.

⁹Michel-Veenhof, 2010: 210-271.

değiştikçe kumaşların fiyatları da çeşitlilik gösteriyordu. Bazı kumaşlar en düşük fiyat olarak 3,5 *şeşel* olarak gösterilirken, en kaliteli ise 6,5 *şeşel* olarak fiyatlandırılmıştır. Bu fiyattan daha yüksek olan kumaş türleri de vardır ancak, bunların sayısı çok az olduğu gibi, bu tür kumaşlar oldukça kaliteli olarak nitelendirilmektedirler.

Anlaşıldığı kadarıyla dönemin insanları temiz, süslü ve renkli kıyafetleri daha çok tercih ediyorlardı. Metinlerde *warqum/erqum*(sarı)¹⁰, *pelütum* (açık kırmızı)¹¹, *şurum* (siyah)¹², *paşium* (beyaz)¹³ gibi çeşitli renklerle tanımlanan pek çok kumaşın ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca kumaşların kalitesine göre de sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü metinlerde *ša (lubuš) šarruttim* (kraliyet kalitesi)¹⁴ ile *maşium* (düşük kalite)¹⁵ arasında değişen pek çok tamlama yer almaktadır. Kumaşın değeri, ince veya kaba dokunmuş olmasının yanında, kullanılan yün miktarı ile de yakından ilgiliydi.¹⁶

Aynı zamanda kumaşlar belirli bir şehir ya da bölgelere ait olmasıyla da adlandırılabilirdi. Bu yapılar daha çok *ša* bağlacı + bölge adı olarak yapılmaktadır. Akad cinsi kumaş bu durumun en iyi örneklerinden biridir. Bu şehirde üretilen kumaş, şehrin kendi ismi esas alınarak *ša akkidē* (akkadüm), “Akad cinsi kumaş” olarak geçmektedir ve Akad'dan ithal edilmekteydi. Konu ile ilgili bir mektupta “ülkelerinde isyan olduğu için Akadlılar şehre gelemediklerinden”, dolayısıyla bir zamanlar bu kumaşın çok fazla bulunmadığından bahsedilmektedir.¹⁷ Suze şehrinin kumaşları da metinlerde sıklıkla yer almaktadır. Bu şehrin tam olarak nerede olduğu bilinmemekle birlikte, daha çok Anadolu menşeyli iyi cins elbise üretilen bir yer olduğu düşünülmektedir.¹⁸ AKT 2, 24 no'lu metinde:

¹⁰*lu lubušam sú-sé-e-a-am* ¹¹*lu^{tūg} ku-ta-na-am* SİG₃ ¹²*ša-ma-ma lá-bi₄-ša-šu*

“İster Suze elbisesini, ister iyi *kutānum* kumaşını satın alınız ve onu giydiriniz.”

ifadesi yer almaktadır.¹⁹

Mama şehrinin de dokumada oldukça faal rol oynadığı görülmektedir. Özellikle *pirikannum* ve *kusitum* gibi yünlü kumaşların bu şehirde üretildiğine dair kayıtlar mevcuttur. TC 3, 65 no'lu yün ve *pirikannum* kumaşının satışından bahsedilen belgede, *ša-áp-tám ša Ma-ma na-ri-in-tám* “yumuşak

¹⁰CAD, *a*, s.300.

¹¹CAD, *p*, s.319.

¹²CAD, *š*, S.367.

¹³CAD, *p*, s.328.

¹⁴Albayrak, 2006: 63-65.

¹⁵Gökçek, 1998: 73.

¹⁶Öz, 2014: 83.

¹⁷Veenhof, 2011: 57.

¹⁸Bayram, 1994: 222-223.

¹⁹Bilgiç-Bayram, 1995: 46-48.

Mama yünü” ifadesi yer alırken,²⁰ Kt n/k 576 no'lu metnin ilgili satırlarında, *ku-sí-a-tim ša Ma-am-ma* “Mama'nın *kusitum* kumaşı” denilmektedir.²¹

Kumaş üretimi ve ticareti oldukça aktif bir şekilde yapıldığından, yün üretimi de büyük bir öneme sahipti. Yün genellikle metinlerde, Asurlu kadınların yünlü kumaş ürettikleri bir ham madde olarak geçmekte ve *šipātum*, *šaptum*, *šupātum* yazılışlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da yün ticaretinin temel amacı ise, Asur'da yünün yeteri kadar bulunmamasından dolayı yün talebinin fazla olmasıydı. BIN VI, 7 ve RA 59, 25 no'lu metinlerde, *šaptum ina alim waqrat* “yün şehirde pahalıdır” denilmektedir. BIN IV, 9, 3-6'da Lamassī, Pūšu-kīn'in kendisine iki kişi ile yün gönderdiğini yazdığını hatırlattıktan sonra, o kimselerin kendisine bir şey vermediklerini söylemektedir. Yine aynı metnin devamında “keseyi gönderdiğin zaman (içine) yün (de) koy” yazmaktadır. Garelli RA 59, 25, 13-16'da:

inumī KŪ.BABBAR 1 mana tašakkananni ina qirab SĠG.ĤI.A šuknam

“(benim tasarrufum olarak) 1 mana gümüş koyduğun zaman (içine) yün (de) koy”

denilmektedir.²² Anlaşıldığı kadarıyla Asur'da büyük çapta bir dokuma sanayisi vardı ve bu durumda ortaya yün ihtiyacını çıkarmıştı. Ortaya çıkan bu yün ihtiyacı da, komşu bölgelerden karşılanmaya çalışılıyordu. Özellikle Asur'dan Kaniş'e gelen, işlek bir yol üzerinde bulunan ve Elbistan civarında aranan, başta Luhuzatia olmak üzere Mama, Balihum, Hahhum ve Timelkiya yün piyasasının çok canlı olduğu şehirlerdi.

a. Asur'dan Anadolu'ya İhraç Edilen Kumaşlar

Asur'dan Anadolu'ya ihraç edilen mallar arasında 40 kadar çeşidi bilinen kumaş (*šubātum*) ve elbiseler (*lubuštum*) başta gelmektedir.²³ Anadolu'ya getirilen kumaş ve dokuma ürünlerinin sadece Asur'dan değil, Asur'a komşu olan diğer bölgelerden de getirildiği bilinmektedir ve bunların ticareti Asur'dan yönetilmekteydi. Asur'dan Anadolu'ya gelen başlıca kumaşlar:

1. Abarnium: Metinlerde *a-bar-ni-a-am iš-tù a-lim^{ki} ú-šé-lá-am* “(Asur) şehrinde 1 *abarnium* kumaşı yollayacağım.” şeklinde geçmesinden bu kumaşın Asur'dan Anadolu'ya ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *abarnium* kumaşının Asurlu kadınlar tarafından üretildiği görülmektedir. Elbise kumaşı olarak görülen bu kaliteli ve pahalı kumaş, hem Asur'da hem de kervanlarla Anadolu'ya getirilerek Anadolu'da satılmaktadır. TC 1 19, 12'de de *2 šitrē ša abarnīē* “*abarnium* kumaşından iki peçe(?)” şeklinde geçmesinden hareketle bu kumaşın giysi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁴ Veenhof da bu kumaşı Asurlu erkeklerin kendileri için kıyafet dikmekte kullandıklarını söylemektedir.²⁵

²⁰Gökçek, 2004: 313.

²¹Bilgiç-Bayram, 1995: 52-53.

²²Günbattı, 1994: 194.

²³Günbattı, 2012: 56.

²⁴Cebesoy, 1995: 173.

²⁵Veenhof, 1972: 158.

Abarnūm kumaşının fiyatının ise, metinlerde çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. TC 3/2, 134'de kervan hesabından fiyatı 10 *şeqel* gümüş olarak geçerken, Anadolu'da satış fiyatı 45 *şeqel* gümüş olarak belirtilmektedir. BIN 4, 4'de ise 22 ½ *şeqel* olarak gösterilmektedir.²⁶ CCT 1, 34 no'lu belgede ise *abarnūm* kumaşının 1 parçasının 20 *şeqel* gümüş olduğundan bahsedilmektedir.²⁷

2. Burā'um: Asur'dan nakledilen bu kumaş türü, daha çok tüccarların kıyafeti için kullanılmakla birlikte, adının muhtemelen bir coğrafi isimden türemiş olabileceği de düşünülmektedir.²⁸

Tek kalitede ve pahalı olduğu düşünülen bu kumaşın fiyatının BIN 4, 160, 12-13'de geçen:

1 TUG *bu-ra-am* SIG₅ DIRIG *ú-lá-bi₄-šu* ¹³⁾1/3 *ma-na* ½ GÍN KÜ.BABBAR *iš-ti* ¹⁴⁾*Nu-ur-ki-li* İR *ša kà-ri-im*

“karum'un kölesi Nurkili'ye çok iyi kalitede *burā'um* giydirdiğimden dolayı, o bana 20 1/2 *şeqel* gümüş borçludur.”²⁹

ifadesinden yaklaşık değeri öğrenilmektedir.

3. İşrum: Yünlü bir kemer veya özel hazırlanmış bir atkı olarak tanımlanmaktadır.³⁰ VAT 9237, 13f'de *iš-ra-am a qà-ab-li-a* ¹⁴⁾*ša-m(-ma)* “belim için bir *işrum* satın al.” denilirken, ICK 88, 16 'da ise *I_{sub}ātiš-ra-am ki-ša-am* ifadesi yer almaktadır. Buradan da anladığımız kadiyla *işrum* bir giyim eşyası ya da çanta olarak da tanımlanabilir.³¹Venhoof ise *işrum* kumaşının “yünlü kuşak” ya da “boyuna sarılan atkı” gibi anlamlara geldiğini de söylemektedir.³²

BIN 4 180, II. 6 ff'de “16 *işrum* için Talhatlılara 20 ½ mana, 2 *şeqel* bakır ödedim.” ifadesi yer almaktadır. Bu metne göre *işrum* için oldukça önemli miktarda bakırın ödendiği ileri sürülmektedir.³³

4. Kitūm/Kitātum: Genellikle hasır, yaygı, paspas anlamlarında kullanılan ve Eski Babil'de üretilen *kitūm*; keten veya kumaş olarak bilinmektedir.³⁴ CCT 3, 25, 27'de ise *ki-ta-am ú iš-ra-am*, “bir *kitūm* ve bir kemer” ifadesi yer almaktadır. Bununla beraber 28. satırda da Tanrı Amurrum'a sunulan “adak” olarak geçmektedir.³⁵ Dolayısıyla bu kumaşın bazı yerlerde hasır, paspas şeklinde tanımlanması ve aynı zamanda da Tanrı Amurrum'a adak olarak sunulması bu kumaşın çeşitli kalitelerinin mevcut olabileceğini düşündürmektedir.

5. Kusitum: “bağlamak” anlamına gelen³⁶*kusitum*, tanrılar ve krallar tarafından giyilen oldukça değerli bir kumaştır. EL 145,9'da TUG *ku-si-<a>*-

²⁶Şahin, 1997: 316.

²⁷Gökçek, 1998: 71.

²⁸CAD, *p*, s.328-329.

²⁹Cebesoy, 1995: 184.

³⁰CAD, *(t,j)*, s.161.

³¹Lewy, 1956: 34.

³²Veenhof, 1972: 177.

³³Lewy, 1956: 34.

³⁴CAD, *k*, s.463.

³⁵Veenhof, 1972: 151.

³⁶CAD, *k*, s.585-586.

tum yazılışıyla karşımıza çıkmaktadır.³⁷ EL 145; BIN 4,23; 201; 6,141 ve CCT 5,34 no'lu metinlerdeki listeler *kusitum* kumaşının Asur'dan ithal edildiğini göstermektedir. Başka bir metindeki *kusiātum ša Akkidē* "Akad cinsi *kusitum* giyecekleri" ifadesi yine bu durumu ispat etmektedir.³⁸

Kaliteli kumaşlar arasında yer alan *kusitum* kumaşına BIN 4, 189, 13-14'te parça başına 10 *šeql*; TC 1, 81, 36'da 7 ½ *šeql*; CCT 1, 35, 15'de 7 *šeql* fiyat verilmektedir.³⁹ AKT 2, 10 no'lu metinde ise kral tarafından sipariş edildiği anlaşılan *kusitumun* fiyatı ½ mana 5 *šeql* gümüş olarak ifade edilmektedir.⁴⁰ Normal ya da iyi kalitelere ürettiği ve farklı niteliklere sahip olduğu için bu kumaşın fiyatında çeşitlilik görülmektedir.

6. Kutānum: Kolaylıkla elbiseye dönüştürülebilen, yünlü ve kaliteli bir kumaş türü olduğu bilinmektedir. Kt n/k 1099 no'lu metinde "kralın giyeceği 10 adet *kutānum* kumaşı" denilmektedir.⁴¹ Aynı zamanda yerli beylere de hediye olarak verilen bu kumaş için AKT 2, 23 no'lu metinde:

DUMU *ru-ba-im ša a-na-kam šī-ta-lá-ma šu!-ma da-mi-[q!]* *šé-šī-a-šu-ma 1 tūgku-ta-nam* SİG₅ *lá-bi-ša-šu!*

"Kralın oradaki oğlunu sorunuz ve eğer iyi ise ona çıkartınız ve 1 adet *kutānum* elbisesini kendisine giydiriniz."

denilmektedir.⁴² Fakat *kutānum*'un bir giysi türünden çok kumaş ismi olarak anıldığı görülmektedir. Veenhof'a göre de, standart ölçülerde yapılan *kutānum*, yünlü bir kumaşa verilen isimdir.⁴³

Kutānum kumaşının Asur'dan Anadolu'ya ihraç edildiği bilinmektedir. Fakat Bilgiç'e göre, bu kumaş Anadolu'da dokunup satılmaktadır.⁴⁴ Venhoof ise, *kutānum* kumaşının Asurlu kadınlar tarafından dokunup ihraç edildiğini iddia etmektedir.⁴⁵

Çoğu zaman metinlerde "kral kalitesi" denilen bir kalitede olduğu ifade edilen bu kumaşın, AKT 2, 11 no'lu metine göre, bir *kutānum* kumaşı 2 mana, yani yaklaşık 1 kilo ağılıkta olduğu ya da 1 kumaşın 2 mana olabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁶ CCT 3, 22. 15-16 no'lu metinde 5 *šeql* gümüş olarak geçerken, ATHE 30, 10. 17-18 no'lu metinde 9 *šeql* gümüş, BIN 4 61. 27-28'de 30 *šeql* gümüş, BIN 4, 160. 19'da 30 mana bakır ve CCT 2, 11. 65-66'da 1 parçası 40 mana bakır olarak geçmektedir.⁴⁷

7. Lubušum: Eski Babil'de ve Eski Asurca'da *lubušum* kelimesi pek çok anlama gelmektedir. Fakat genel olarak giysi, elbise anlamları ile karşılaşılmaktadır.⁴⁸ *Lubušum*'un kıyafet anlamına gelen *labāšum*'dan türemiş

³⁷Cebesoy, 1995: 174.

³⁸Veenhof, 1972: 159.

³⁹Veenhof, 1972: 159.

⁴⁰Bilgiç-Bayram, 1995: 16-17.

⁴¹Şahin, 1997: 317.

⁴²Bilgiç-Bayram, 1995: 45.

⁴³Veenhof, 2011: 57.

⁴⁴Bilgiç, 1953: 47.

⁴⁵Veenhof, 1972: 145.

⁴⁶Bilgiç-Bayram, 1995: 17-18.

⁴⁷Gökçek, 1998: 71-76.

⁴⁸CAD, l, s.236.

olabileceği düşünülmektedir.⁴⁹ CCT 5, 33b, 9ff no'lu metinde, *ku-ta-nam*¹⁰*a-li-tab-ši-šu*¹¹ *a-dī-šum* “ona giymesi için *kutānum* verdim”, RHA 18, 37, 15f no'lu metinde 2 TÜG SIG₅*a-ša-sú ù šu-a-ti*¹⁶*ú-la-bi-iš*, “kendisine ve eşine iyi nitelikte iki elbise verdim”, TC 1, 19, 16ff no'lu metinde ise 2 [*š*]*u-ri-in dam-qí-in a-na*¹⁷*li-tab-ši-a*, “giyinmem için kaliteli iki *šurum* kıyafeti” ifadeleri yer almaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla *lubušum* kelimesi, *labāšum* şeklinde fiil haliyle kullanıldığında giymek, giyinmek gibi anlamlara gelmektedir.

Bu kumaşın fiyatına baktığımız zaman ise, ATHE 47. 20-23'de çocuk elbiseleri için kullanılmak üzere yollanan *lubušum* cinsi kumaşlar kalitesiz cinsten olmalı ki 0,5 *šeql*, 2/3 *šeql* ya da 1 *šeql* gümüş değerinden satılmaktadır. ATHE 66. 10. 22-24 no'lu metinde 1 parça *lubušum* için 150 mana bakır ödenmiştir,⁵¹ CCT 4: 49a, 5 ve CCT 4: 37'de 20 *šeql*, RHA 17, 37'de bir top *lubušum*'dan yapılan elbisenin fiyatı en az 10 ½ gümüş olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²

8. Nahlaptum: Manto, pelerin türünde bir giysi çeşidi olduğu düşünülmektedir.⁵³ Aynı zamanda pek çok tekstil ürününde de olduğu gibi iyi, orta derecede, yumuşak, sert gibi kaliteleri mevcuttur. *Nahlaptum*'un fiyatı için ICK 2, 83, r.6'da 10 *šeql* gümüş verildiği yazılmaktadır.⁵⁴

9. Namaššūhum: Kelimenin anlamı tam olarak bilinmemekle beraber çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bilgiç, *namaššūhum*'un, Protohitit kökenli bir kelime olmasını savunmasına rağmen,⁵⁵ Veenhof ise, bu kumaşın Asur'dan ithal edildiğini beyan etmektedir.⁵⁶ Kt n/k 1099'da “5 adet şehrin (Asur)un iyi cins *namaššūhu* kumaşı” ifadesi geçmektedir ki, bu ifade *namaššūhum*'un Asur ürünü olduğunu göstermektedir.⁵⁷ CCT 5, 44a, 3'de ise, 10 *namaššūhum*'un da içinde bulunduğu oldukça fazla miktarlardaki çok iyi kaliteli kumaşlar için parça başına 25 *šeql* gümüş ödendiği söylenmektedir.⁵⁸ Bahsedilen bu fiyat ise, *namaššūhum* kumaşının oldukça pahalı bir ürün olduğunu göstermektedir.

10. Nibrārum: Bu kelime ile ilgili sözlüklerde herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, *bararum* “parıltı, parlamak” kelimesinden türemiş olabileceği düşünülmektedir.⁵⁹ LB 1268, 13'de, 1 torba yükü 3 *burā'um*, 2 *ni-ib-ra-ru ša a-bi-im*, 1 *dızabu* ve 1 *pirikannum wa-dī-um*'un teşkil ettiği belirtilmektedir. *Ša a-bi-im* kelimesi eğer yol üzerinde bir istasyonu ifade ediyorsa, bu kumaşın da yol üzerinde satın alınmış olabileceği düşünülebilir.⁶⁰ Fakat incelenme imkânı bulunmuş bütün metinlerde *nibrārum*'un Asur'dan

⁴⁹Michel-Veenhof, 2010: 228.

⁵⁰Veenhof, 1972: 96.

⁵¹Gökçek, 1998: 77.

⁵²Gökçek, 2002: 87.

⁵³Veenhof, 1972: 178.

⁵⁴Cebesoy, 1995: 187.

⁵⁵Bilgiç, 1953: 65.

⁵⁶Veenhof, 1972: 167.

⁵⁷Şahin, 1997: 319.

⁵⁸Cebesoy, 1995: 179.

⁵⁹Veenhof, 1972: 173.

⁶⁰Cebesoy, 1995: 183.

ithal edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Lamassi BIN 4, 10'da Asur'dan Anadolu'ya bir *nibrārum* naklettiğini yazmaktadır.⁶¹

Çok kaliteli olmadığı düşünülen *nibrārum* kumaşının fiyatı konusunda bazı bilgiler yer almaktadır. Prag I, 686 metnindeki ifadeye göre:

¹⁹⁾... *ni-ib-ra-ra-am*²⁰⁾*lu ša Šu-bi-ri-im lu ša a-limk*²¹⁾*lu ku-si-tám ša A-ki-dí-e*²²⁾*10 GÍN.TA! ù 12 GÍN.TA šu-qú-ul-ma*²³⁾*a-na li-tab-ší-a šé-bi₄-lam*²⁴⁾*AN.NA ša DUMU A-ta-a*²⁵⁾*ù20 TÚG ra-qá-tim*²⁶⁾*işé-er / ANŞE i-dí-ma*²⁷⁾*a-na a-li-ki-im*²⁸⁾*pí-qí-id-ma lu-ub-lu-nim*

“...ya Subartu cinsi ya da Asur cinsi bir *nibrārum* kumaşı veya Akad cinsi bir *kusitum* kumaşı (için) 10 veya 12 *šeql* (gümüş) öde ve elbisem için bana gönder. Ataya'nın oğlunun kalayını ve 20 (parça) ince kumaşı eşeğe yükleyip kervana teslim et ki buraya getirsin”.⁶²

Buradaki metne göre *nibrārum* kumaşının fiyatı 10 veya 12 *šeql* gümüş şeklinde geçmektedir.

11. Raqqutum: Anadolu'ya, Asur'dan ihraç edilen ve pahalı ürünler arasında yer alan bu kumaşın ticareti yapılmakla beraber, aynı zamanda dönemin ileri gelenlerine hediye olarak sunulduğu da bilinmektedir. Bunun dışında bir metinde “harcama (masraf) olarak” ya da “ayrılış hediyesi” şeklinde kullanıldığı görülmektedir. TC 1, 39, 7'de de *ebrum* “giriş vergisi” olarak veya içeriye girişte kar etmek için hediye olarak sunulduğuyla karşılaşılmakta ve hediye olarak kullanıldığında da bu kumaşı birkaç kez *lubūsum* kelimesi ile beraber geçtiği görülmektedir.⁶³ Bu durum da *raqqutum* kumaşının elbise olarak kullanılabilirdiğini göstermektedir.

İnce, zarif ve pahalı olduğu düşünülen *raqqutum* kumaşının çeşitli kaliteleri mevcut olduğundan dolayı, fiyatında da bazı çeşitlilikler söz konusudur. *Raqqutum* kumaşının Asur'dan satın alış fiyatı TC 1, 70, 20 ve EL 133, 7 metinlerinde 5 ve 7 *šeql* gümüş olarak geçmektedir. EL 155, 1'de 1 *šurum* ve 1 *raqqutum* satın almak için 10 *šeql*den bahsedilmektedir. TC 1, 47, 3'de 3 *raqqutum*, 2 *šilipkā'um*, 4 *takuštā'um* ve 12 *lubūsum* için satın alma fiyatı olarak toplam 110 *šeql* veya parça başına yaklaşık olarak 5 ½ *šeql* ifadesi geçmektedir. CCT 3, 45 B, 4 de bazı iyi kalitedeki kumaşlarla beraber 1 *raqqutum*'un yaklaşık 22 ½ *šeql*le satıldığı görülmektedir.⁶⁴ *Raqqutum*'un satın alma ve satış fiyatları arasındaki bu farklılık bize bu kumaşın ticaretinin ne kadar karlı olabileceğini göstermektedir.

12. Şubātum ša akkidīē: Çoğu zaman TÚG determanatifi ile geçerken, bazen de H.I.A eklenmiş şekliyle geçmektedir. Başka kumaşların yanında bahsedildiğinde de TÚG determanatifi yer almadan, *ša akkidīē* şeklinde geçtiği görülmektedir. ATHE 46, 7'de, *kusiātum ša akkidīē* “Akad kumaşından yapılmış *kusitum* giysileri” nden veya Akadlılar tarafından giyilen ya da yapılan *kusitum* giysilerinden bahsedilmektedir.⁶⁵

⁶¹Veenhof, 1972: 173.

⁶²Erol, 2012: 7.

⁶³Cebesoy, 1995: 170.

⁶⁴Veenhof, 1972: 152.

⁶⁵Cebesoy, 1995: 173.

CCT 2, 24 no'lu metinde 1 GÜ 12 1/3 mana kalay içerisinde 4 parça *şubātum ša akkidīē* cinsi kumaşına kalay üzerinden 8 mana 8 2/3 GİN 15 ŠE miktarında fiyat verilmiştir. Bu duruma göre, 1 parça *şubātum ša akkidīē* kumaşının fiyatı 122 *šeql* kalaydır.⁶⁶

13. Suziam/Suze: Kt n/k 572 no'lu metinde:

¹⁰lu *lu-bu-ša-am Sū-ze-e-a-am* ¹¹lu^{TÜG} *ku-ta-na-am SİG₃* ¹²Ša-ma-ma lá-ni₄-ša-šu

“ister *suze* elbisesini, ister iyi *kutānum* kumaşını satın alınız ve onu giydiriniz.”

ifadesi yer almaktadır.⁶⁷ Burada geçen isim, Hititçe metinlerde Šūša telaffuzuyla kaydedildiği için Elam'ın başkenti Sus ile ilişkilendirilmektedir.⁶⁸ Fakat Bayram, Eski Asurca ve Hititçe metinlerde geçen yer adlarında “z/s/š” değişmesi olabileceğini, bu kelimelerin sonunda vokal farklılıklarının da bulunabileceğini iddia etmektedir. Dolayısıyla, Suze'nin daha çok Anadolu menşeli iyi cins bir elbise üretilen yer olduğu söylenmektedir.⁶⁹

14. Šilipkā'um/šulupkā'um: Genellikle TÜG determanatifi ile beraber geçmesinden dolayı elbise veya kumaş anlamında kullanıldığı görülmektedir. Asur'dan ihraç edilen bu kumaşın, Šukupka şehrinde dokunmuş olabileceği düşünülmektedir. Asur'daki alış fiyatı hakkında bilgi bulunan tek metin ise TC 1, 47'dir. Burada 3 *raqqutum*, 2 *šilipkā'um*, 4 *takuštā'um* ve 12 *lubūšum* ile birlikte toplam fiyatın 1 mana gümüş olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'daki satış fiyatı CCT 3, 45 b, 6'da yaklaşık olarak 22 ½ *šeql*, BIN 4, 228, 7'de ise 33 *šeql* olarak gösterilirken, Garelli'ye göre ise, bu kumaşın fiyatı 50 mana işlenmiş bakırdır.⁷⁰ Buradaki fiyat ifadelerine göre, kumaşın kârı oldukça yüksek olmalıdır.

15. Šitrum: Metinlerde bazen *ši-it-ri-e ša sa-áp-ti-ni*, *ši-it-ri-e ša Abarnē*, *ši-it-ri-e ša Za-al-pá* şeklinde, Abarna ve Zalpa gibi Anadolu şehirleri ile beraber geçmekte, bazen de *ši-it-ru-um ša A-ki-die* şeklinde, Akad kumaşları olarak geçmektedir.⁷¹ Bu yüzden de *šitrum* kumaşının, yerli dillere has bir kelime mi olduğu, yoksa Asurca mı olduğu belli değildir. Veenhof, bu kumaşın bir örtü veya giysinin bir parçası (peçe, kuşak) ya da kumaşları paketlemede kullanılan yünlü bir kumaştan yapılmış bir bağ (şerit) olabileceğini belirtmiştir.⁷²

Dokunmasına oldukça özen gösterilen *šitrum* kumaşının çeşitli niteliklerde olduğu bilinmektedir. Kumaşın fiyatı ise, CCT 1, 50'de, *šitri ša Zalpa* 20 *šeql* veya parça başına 3 ½ *šeql* olarak geçmektedir ki, bu fiyat bir kumaş için oldukça düşüktür.⁷³

16. Šurum: Bu kumaşın paket ve sargı için, özellikle de kalay sarımı için kullanıldığı bilinmektedir. Kt 88/k 193 no'lu metinde:

⁶⁶Gökçek, 1998: 78.

⁶⁷Bilgiç-Bayram, 1995:46-48.

⁶⁸Bilgiç-Bayram, 1995: 48.

⁶⁹Bayram, 1994: 222-223.

⁷⁰Veenhof, 1972: 165.

⁷¹Bilgiç, 1953: 73.

⁷²Veenhof, 1972: 175.

⁷³Cebesoy, 1995: 186.

qí-bi-ma 2 GÜ 1- ma-na AN.NA ku-nu-ku-ni 4 TÚG šu-ru-tum š ali-wi-tim
20 TÚG *ku-ta-nu*

“Mührünüz(ü taşıyan) 2 talent 10 mina kalay, sargı için 4 *šuruttu* kumaşı, 20 *kutānu*-kumaşı”

ifadesi yer almaktadır.⁷⁴ Fakat *šurum*'un düşük değerine rağmen, kraliçeye hediye olarak verildiği ve Tanrı İstar için ise adak olarak sunulduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu kumaşın daha kaliteli olanları elbise yapımında kullanılmaktadır.⁷⁵ Bu özelliklerinden dolayı çeşitli kalitelerinin mevcut olduğu ve farklı amaçlar için kullanıldığı söylenebilir.

Siyah renkte bir kumaşı anlattığı düşünülen *šurum* kumaşının fiyatı AKT 1, 82 no'lu metninde şöyle geçmektedir:

(K.10) *a-na AN.NA^{ki} -a(Ay.11) 7 GÍN.TA a-n[a] (12) ku-ta-nim 1/3 [GÍN.TA]*
(13) *a-na šu-ru-tim [x x] (14) 12 GÍN.TA lá ta-[áš]-ta-[par]*

“Kalayın için 7'şer *šeql*, *kutānūm* kumaşı için 1/3'er [*šeql*], *šurum* kumaşı için [.....] 12'şer *šeql* üzerinden (parayı) henüz gön[der]medin!”

17. Takušta(um): Kültepe metinlerinde *ta-ku-uš-ta-am?*, [*t/a-ku-uš?* -*ta-e-kà* ve TÚG *taku-uš-ta-e* şeklinde örneklerini çoğaltabileceğimiz yazılışlara sahip olan bu kelimenin, yer adlarından biri olarak kabul edilen ve kumaş üretilen bir şehir olarak tanındığı bilinmektedir.⁷⁶ Oldukça talep gören *takušta'um* kumaş fiyatının, CCT 5, 46. 6-8 no'lu metinde parça başına 12 *šeql* olduğu görülmektedir.⁷⁷

b. Anadolu'da Üretilen Kumaşlar

Ticareti yapılan kumaşların hepsi Asur'dan ya da başka yerlerden gelmiyordu. Anadolu'da da üretilen pek çok kumaş türü ve çeşidi bulunuyordu. Bu konuda en dikkati çeken yerler olarak Mama, Hahhum, Luhuzatia, Timelkiya, Puruštattum, Taggušta, Wahšušana gibi şehirleri sıralayabiliriz.⁷⁸ Anadolu içerisinde ticareti yapılan kumaşları şöyle sıralayabiliriz:

1. Aniani(am): Bu kumaşın, Ani ya da Anie olarak ifade edilen yer adlarıyla ilgisi olabileceği düşünülmektedir. Aniani ismi de orada üretilen bir kumaş adını ifade etmek için kullanılmıştır. Kt n/k 572 no'lu metinde, ⁴*Šu-mi-a-bi-a 1^{tug}A-ni-a-ni-a-am* ⁵*SİG₅ wa-at-ra-am* ⁶*ha-bu-lam*, “*Šumi-abia* 1 (adet) fevkalade iyi *Aniani* kumaşını bana borçludur.”⁷⁹ ifadesi yer alırken, ismi biraz farklı bir yazılışla Kt b/k 179 no'lu metinde de geçmektedir: ¹⁶*iš-tù A-ni-a-ni-kà-ni* ¹⁷*a-na Ši-ma-ni-zi-ti* ¹⁸*ù tıp-pé-e a-dí-i eš-ra* ¹⁹*áš-ta-na-pá-ra-ku-ma*,

⁷⁴Bayram-Kuzuoğlu, 2014: 475.

⁷⁵Veenhof, 1972: 155.

⁷⁶Kuzuoğlu, 2007: 147.

⁷⁷Gökçek, 1998: 80.

⁷⁸Bayram, 1994: 211-234.

⁷⁹Bayram, 1994: 211.

“Anianikani'den Şımaniziti'ye kadar ve belgeleri 20 defa devamlı sana gönderiyorum!”⁸⁰

Kt n/k 572 no'lu belge, Ah-şallim'in Uşur-şa-İştär ve Enna-Ānum'a yazdığı ve *aniani(am)* kumaşından bahseden bir mektuptur. Mektuba göre, Ah-şallim, muhataplarından Şümi abia'nın kendisine borçlu olduğunu, yüksek kaliteli *An(n)ian(n)i* cinsi kumaştan dokunmuş elbiseyi almalarını ve yakınlığı belli olmayan Şü(i)lia'ya giydirmelerini; Şümi abia'nın kendilerine adı geçen elbiseyi vermemesi halinde, bu defa Suza'da imal edilen elbiseyi veya iyi *kutānūm* kumaşından yapılmış elbiseyi satın alıp ona giydirmelerini; ayrıca her biri 10 *şeql* değerinde olan 3 kumaşı hanıma vermelerini istemektedir. İlgili yerde uzun süreden beri kendileri için 7'şer *şeql* üzerinden tutulan Zaku'a'nın kumaşlarına ilave olursa ve kendileri de razı olursa 100 kumaşın kendilerine verilmesi ve kendilerinin hanım vasıtasıyla mektubu yazan Ah-şallim'e göndermeleri talep edilmektedir.⁸¹ Metinde görüldüğü gibi yüksek kaliteli *aniani(am)* kumaşının sipariş edilmesi bu kumaşın çeşitli kalitelere mevcut olabileceğini göstermektedir.

2. Dızabum: Eski Asur kaynaklarının dışına çıkmayan ve kökeni bilinmeyen bir Anadolu tekstil ürünüdür.⁸² Kelimenin anlamı tam olarak bilinmemesine rağmen kaba, kalın ve yünlü bir kumaş türünü ifade ettiği düşünülmektedir. Kumaşın ismi sadece 6 metinde anılmakta⁸³ ve CCT 5,22 a'da da *saptinnu* kategorisine ait olduğu görülmektedir.⁸⁴ Kuliya 54:4-6 no'lu metinde yer alan “Bir tekstil fiyatından 1 ½ *şeql* gümüş fiyatına, karısı için bir *dızabum* satın aldı.”⁸⁵ ifadesinden *dızabum*'un yaklaşık fiyatı görülmektedir.

3. Ēb/pīšum: *Ēpēšum* fiilinden türemiş bir isim olarak ele alınmıştır.⁸⁶ Bu düşünce *ēb/pīšu šapatim* “(kalın) yünlü kumaş”, “battaniye” için uygundur.⁸⁷ Pirikannum'dan alt kalitede olduğu düşünülen bu kumaşın fiyatı, TC 3/1, 65, 3 vd.da 15 GÍN KÜ.BABBAR *ša i-BI-ša* “*ēb/pīšum* için 15 *şeql* gümüş” olarak geçmektedir.⁸⁸

4. Makūhum: Daima TÜG determinatifi ile yazıldığı için *makūhum* kelimesinin, bir kumaş türü olabileceği düşünülmektedir. Bilgiç'e göre *makūhum*, Asur asıllı bir kelime değil, daha çok protohitite dayanan Anadolu kökenli bir kelimedir.⁸⁹ Metinlere göre *makūhum* kumaşı, pahalı ve nitelikli bir kumaş çeşididir. Ayrıca bu kumaşın metinlerde farklı fiyatlarda geçtiği görülmektedir. Kt o/k 128 no'lu metinde “1 *makūhum* (kumaşın) fiyatı (olan) 10 *şeql* gümüşü (ve) Mamma'nın 2 *kusitum* (kumaşını) aldı.” ifadesi yer almaktadır.⁹⁰ TC 3/2, 132, 1'in 5. satırında da; 1 *ma-ku-hu i-ha-ra-nim il-qí-ú-ma* 15 GÍN *iš-qú-l[u]*, “Yolda bir *makūhum* aldılar ve 15 *şeql* ödediler.”

⁸⁰Bayram, 1994: 211-212.

⁸¹Bilgiç- Bayram, 1995: 46-47.

⁸²Michel-Veenhof, 2010: 245.

⁸³Cebesoy, 1995: 181.

⁸⁴Şahin, 1997: 315.

⁸⁵Michel-Veenhof, 2010: 245.

⁸⁶CAD, e, s.200.

⁸⁷Cebesoy, 1995: 186.

⁸⁸Cebesoy, 1995: 183.

⁸⁹Bilgiç, 1953: 64.

⁹⁰Öz-Albayrak, 2005: 30.

denilmekte ve metnin devamında da parça başına 9 ½ *şeqel*den satılan 60 *makūhum* ve *ēb/pīšum*'dan bahsedilmektedir.⁹¹

5. Menuniān(um): Bu kumaşın, *kusitum* ve *pirikannum* kumaşlarıyla beraber geçmesinden yünlü bir tür olduğu anlaşılmaktadır. Inbi-İštar'ın siparişini anlatan BIN 4, 78. 6-11 no'lu belgede:

6)... *pī-ri-kā-ni* ⁷⁾*ša lu-bu-uš šú-ḥa-ri* ⁸⁾*lu me-nu-ni-a-nu lu i-pī-šu* ⁹⁾*lu p'ī-ri-kā-ni ša a-na* ¹⁰⁾*lu-bu-ši-im da-nu-ni-ma* ¹¹⁾*pé-lu-tām*⁽³⁹⁾*ú-bu-lu-ni*

“hizmetçilerin elbiseleri için *pirikannum* (kumaşları); ister *menuniānumlar* ister *ēb/pīšumlar* isterse *pirikannumlar* olsun, giysi için gönderilen (kumaşlar) yeterli sertlikte ve kırmızı renkte (?) (olsun)”

denilmektedir.⁹² Dolayısıyla hizmetçilerin elbisesi için kullanılan bir kumaş türü olduğu ya da kalite değerinin düşük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla *menuniān(um)* kumaşına parça başına sadece 1 *şeqel* ödendiği yazılmaktadır.⁹³

6. Pirikannum: Anadolu'da dokunan ve metinlerde ismi sıkça anılan önemli kumaşlardan biridir. Bu kumaşın metinlerde Mama, Luhuzatia, Kaniş, Wahşuşana şehirlerinde üretildiğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. TC 1, 43, 3-4 no'lu metinde, *pī-ri-kā-ni ša Ma-ma* “Mama'nın *pirikannumu*”, BIN 4, 162, 33 no'lu belgede Luhuzattiya ile, EL 226, 6ff no'lu belgede Wahşuşana ile, CCT 5, 12a, 6f no'lu belgede ise Kaniş şehri ile bağlantılı olarak geçmektedir.⁹⁴ Dolayısıyla *pirikannum*'un Anadolu kökenli bir kumaş türü olduğu söylenebilir. *Pirikannum* kumaşının vergiye de tabi tutulduğu görülmektedir. Asur ticaret kolonisi ve Kaniş Devleti arasındaki Kt 00/k 6 no'lu anlaşma metninin ilgili satırlarında yer alan:

“Her 10 *parakannum* kumaşından 1 *parakannum*-kumaşını sen *nishātum* vergin (olarak) alacaksın. Eğer kumaş (*nishātum*-vergiyi ödenmeden!) şehir kapısından içeri alınırsa, kumaş belirlenmiş fiyatta olacak.”⁹⁵

ifadesine göre, normalde ithal edilen kumaşın vergi oranı %5 olmasına karşın, yerel üretim *pirikannum*'da bu vergi oranı %10'dur.

İsmi metinlerde oldukça sık geçen *pirikannum* kumaşının çeşitli kalitelerde üretiliyor olmasına bağlı olarak, fiyatı da ona göre çeşitlilik göstermektedir. BIN 4, 162 no'lu metnin ilgili satırlarında 40 parça kırmızı renkte *pirikannum* cinsi kumaş fiyatı yaklaşık olarak 27 *şeqel* gümüştür. Bu duruma göre bir parça *pirikannum* kumaşının fiyatı 1,5 *şeqel* gümüş yapmaktadır. Metnin devamında ise, çocuk elbisesi için hazırlanan 63 parça *pirikannum* cinsi kumaşın fiyatı 110 *şeqel* gümüş olarak verilmektedir. Bu ifadeye göre ise 1 parça *pirikannum* kumaşının fiyatı yaklaşık 1,8 *şeqel* gümüşe karşılık gelmektedir. KT c/k 47'de ise 1 parça *pirikannum* cinsi kumaşın fiyatı 4,75 *şeqel* gümüş olarak belirtilmiştir.⁹⁶

⁹¹Cebesoy, 1995:180.

⁹²Cebesoy, 1995: 182.

⁹³Veenhof, 1972: 171.

⁹⁴Veenhof, 1972: 124.

⁹⁵Günbattı, 2005: 765.

⁹⁶Gökçek, 1998: 77-78.

7. Saptinum: KTS 54c, 4, 8 no'lu metinde, 2 TÚG *sà-áp-ti-ni* ve TÚG *sà-áp-ti-ni* olarak yazılmasından ve diğer TC 19, 11, 17; 81, 6 metinlerinde de, TÚG bulunmasa da, genellikle kumaşlar arasında geçmesinden, bu kelimenin bir kumaş türü olabileceği düşünülmektedir.⁹⁷ Bu kumaşın fiyatına gelince, BIN 6, 227, 8-9'da 1 *saptinum*'un fiyatının 5 1/3 mana bakır olduğu yazılmıştır. TC 1, 81, 6'da da *saptinum*'un satış fiyatı olarak 5 1/4 *şeql* gümüş olarak geçmektedir. ICK 1, 55, 5'de ise, 73 *şeql* gümüş tutarında *saptinum*'dan söz edilmektedir.⁹⁸

Sonuç

MÖ 2. binyıl başlarında Asurlu tüccarlar ticari faaliyetlerini Anadolu'ya taşıyarak, burada Karum ve wabartum olarak adlandırılan pazar alanları kurmuşlardır. Tüccarlar, Asur'dan tekstil ürünleri, kalay ve bazı mamul eşyalar getirip, Anadolu'dan da altın, gümüş ve kıymetli taşlar götürerek ticari faaliyetlerinin temelini oluşturmuşlardır. Özellikle dokuma ürünleri Asur'dakinden üç veya dört kat daha fazlaya satılabildiğinden dolayı, Asur'lu tüccarlar için oldukça karlı bir işti.

Elde edilen veriler incelendiğinde, Asurlu tüccarların çok çeşitli kumaşların ticaretini yaptığı görülmektedir. Bunlardan *abarnium*, *işrum*, *nibrarum*, *raqqutum*, *suziam/suze*, *pirikannum*, *saptinum* ve *dızabum* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca ismi geçen bu kumaşların bir kısmı Asur'dan Anadolu'ya ihraç edilirken, bir kısmı da Anadolu'da üretilip ticareti yapıyordu. Ayrıca bu kumaşların, "kral kalitesi" ile "alt sınıf kalite" arasında değişen pek çok kalite değerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen kalite değeri içine konulan yün miktarı ve eğirme işlemi ile yakından alakalı olmalıydı. Diğer taraftan, bazen metinlerde kumaşların renkleriyle beraber sipariş edildikleri ve renkli kıyafetlerin tercih edildiği görülmektedir. Kumaşların fiyatlarına bakıldığında ise, çoğu zaman gümüş üzerinden değerlendirilen bu ürünlerin, zaman zaman bakır üzerinden de satışa sunulduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla kumaşların, türüne ve kalitesine göre fiyatları değişmekteydi.

Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Asurlu tüccarlar hiçbir şekilde siyasi amaç gütmeyen sadece ticaret için Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu yüzden de Anadolu'daki yerli beyler, Asurlu tüccarların burada ticaret yapmalarına izin veriyorlar ve onların güvenliklerini sağlıyorlardı. Ancak onlardan getirilen mallara göre değişen, çeşitli adlar altında vergiler alıyorlar ve belli bir oranda da getirilen mallar üzerinde ilk satın alma haklarını kullanıyorlardı. Böylece karşılıklı yapılan bu anlaşma ve güven sonucunda Anadolu'da oldukça büyük ve kapsamlı bir ticaret ağı da kurulmuş oluyordu.

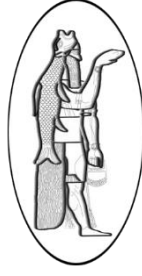
⁹⁷Bilgiç, 1953: 37.

⁹⁸Cebesoy, 1995: 181.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, İ., 2006. *Kültepe Tabletleri 4*, TTK, Ankara.
- BAYRAM, S. – KUZUOĞLU, R., 2014. *Kültepe Tabletleri VII-a*, TTK, Ankara.
- BAYRAM, S., 1994. “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, ss. 211-234.
- BAYRAM, S., 1998. “Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler”, *XXXIV. Uluslar arası Assirioloji Kongresi*, Ankara, ss. 285-289.
- BİLGİÇ, E., 1953. *Kapodokya Metinlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, TTK, Sümeroloji Yayınları, Ankara.
- BİLGİÇ, E. – SEVER, H. – GÜNBATTI, C. – BAYRAM, S., 1990. *Ankara Kültepe Tabletleri 1*, TTK, Ankara.
- BİLGİÇ, E. – BAYRAM, S., 1995. *Ankara Kültepe Tabletleri 2*, TTK, Ankara.
- BİLGİÇ, E., 1948. “Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatlarıyla Rekonstrüksiyonu”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6/1-2, ss. 481-516.
- CEBESOY, S., 1995. “Kapodokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı*, ss. 164-188.
- ÇAYIR, M., 2015. “Kültepe Tableti ve İki Yeni *limum*”, *Cahit Günbattı'ya Armağan*, Ed.: İrfan Albayrak – Hakan Erol – Murat Çayır, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı, Ankara, ss. 39-45.
- EROL, H., 2012. “Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devletinde Subartu Bölgesi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/2, ss. 1-10.
- GELB, I. J. – LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L. – JACOBSEN, T., 1968. *CAD (A)*, C. 11, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GELB, I. J. - LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L., 1960. *CAD (I,J)*. C. 7, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GELB, I. J. - LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L. - CIVIL, M., 1971. *CAD (K)*, C. 8, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GELB, I. J. - LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L., 1973. *CAD (L)*, C. 9, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GELB, I. J. - LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L., 1973. *CAD (P)*, C. 12, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GELB, I. J.- LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L. - CIVIL, M., 1980. *CAD [N Part 2]*, C. 11, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- GÖKÇEK, L. G., 2017. “Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Bir Belge”, *Archivum Anatolicum*, 11/2, ss. 39-44.

- GÖKÇEK, L. G., 2002. *Koloni Devri Anadolu'sunda Faaliyet Gösteren Asurlu Tüccar Aileler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GÖKÇEK, L. G., 2004. "Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, Kahramanmaraş, ss. 309-318.
- GÖKÇEK, L. G., 2000. "Kültepe Vesikalarına Göre Asur-Kaniş Arası Ulaşım ve Taşımacılık", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Kayseri, ss. 183-192.
- GÖKÇEK, L. G., 1998. *Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- GÜNBAĞI, C., 1994. "Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, ss. 191-200.
- GÜNBAĞI, C., 2005. "Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni", *Belleten*, 69/256, ss. 759-784.
- GÜNBAĞI, C., 2012. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kültür Yayınları, Kayseri.
- KUZUOĞLU, R., 2007. *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- LEWY, J., 1956. "On Some Institutions of the Old Assyrian Empire", *Hebrew Union College Annual*, C. 27, ss. 1-79.
- MİCHEL, C. – VEENHOF, K. R., 2015. "The Textiles Traded by Assyrians in Anatolia (19th–18th centuries BC)", *Textile Terminologies*, Ed.: Cécile Michel – Marie Louise Bech Nosch, Oxbow Books, Oxford, ss. 210-271.
- ÖZ, E. – ALBAYRAK, İ., 2005. "1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet", *Archivum Anatolicum*, 8/2, ss. 21-45.
- ÖZ, E., 2014. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, TTK, Ankara.
- ŞAHİN, H. A., 1997. "Kültepe Metinlerinde Geçen Kumaş İsimleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri, ss. 313-323.
- VEENHOF, K. R., 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Studia et Documenta, Leiden (Netherlands).
- VEENHOF, K. R., 2011. "Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı", *Anadolu'nun önsözü: Kültepe Kaniş-Karumu Asurlular İstanbul'da*, Ed.: Fikri Kulakoğlu – Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, ss. 56-63.

ESKİ MEZOPOTAMYA HUKUKUNDA AİLE VE EVLİLİK
FAMILY AND MARRIAGE IN ANCIENT MESOPOTAMIAN LAW

Nazan SÜN BÜL

Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (Öğretmen)
Dr., National Education Ministry of Turkey (Teacher)

nazan.ferat@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2767-0499

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 23.02.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 21.03.2020
Sayfa-Pages : 99 – 113

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: SÜN BÜL, Nazan, “Eski Mezopotamya Hukukunda Aile Ve Evlilik”, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/1, Mart / March 2020, ss. 99 – 113.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/1, Mart – March 2020

99 –113

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİ MEZOPOTAMYA HUKUKUNDA AİLE VE EVLİLİK FAMILY AND MARRIAGE IN ANCIENT MESOPOTAMIAN LAW

Nazan SÜNBUİL

Öz

Ebeveyn ve çocuklardan oluşan en küçük toplumsal birim olarak tanımlanan ailenin temelleri, çok erken dönemlere dayanmaktadır. Eski Mezopotamya kavimlerine ait belgeler, ailenin oluşumu, aile bireyleri ve karşılıklı yükümlülükleri, aile içi ilişkiler, ailenin korunması ve devamı hususunda önemli bilgiler içermektedir. Eski Mezopotamya'ya ait yazılı belgelere göre kadın ile erkeğin, şahitler huzurunda yazılı vesika ile evlenmeleriyle ailenin ilk adımı atılmakta ve çocukların katılmasıyla da söz konusu kurumun oluşumu tamamlanmaktadır. Gerek hukuki ve iktisadi belgeler gerekse de kanun metinlerindeki evlenme-boşanma, eşler arasındaki ilişkiler, miras ve evlat edinme konularına dair maddeler, aile birliğinin esas kabul edildiğini göstermektedir. Zira soyun devamı, mirasın aktarımı, toplumsal düzenin sağlanması, duygusal olduğu kadar dayanışmaya dayanan aynı zamanda ekonomik bir birlik olan aile ile mümkün olup oluşturulan tüm kurallar, ailenin bütünlüğü ve sürekliliğinin sağlanmasına yöneliktir.

Abstract

The family, which is described as the smallest social unit consisting of parents and children, is based on the early historical periods of humankind. The cuneiform texts belonging to the ancient Mesopotamians include significant information about the formation of the family, family members and mutual obligations, intra-family relations, protection and continuation of the family. According to the cuneiform texts from Ancient Mesopotamian context, the first step to take in order to constitute the family is the marriage between a woman and a man, which is sealed by a cuneiform text before the witnesses, and the formation of this institution is completed with the participation of the children. Both legal and economic documents, as well as articles on marriage-divorce, relationships between spouses, inheritance and adoption in law texts show that family unity is considered essential. Because the continuation of the lineage, the transfer of heritage, the provision of social order, is only possible with the family, which is also an economic union based on solidarity as well as emotional, and all rules created accordingly are aimed to ensure the integrity and continuity of the family institution.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya'da Aile, Evlilik, Çocuk, Hukuk.

Keywords: Family in Ancient Mesopotamia, Marriage, Child, Law.

Giriş

Aile, genel tanımıyla ebeveyn ve çocuklardan oluşan en küçük toplumsal birimi ifade etmektedir. Günümüzde ve geçmişteki tüm toplumlarda olduğu gibi soyun devamı, mirasın aktarımı, kültürel tutarlılığın sağlanması aile ile mümkün olup bu kurumun çerçevesi ve ömrü evlilikle belirlenmektedir.¹

Kanun maddeleri ve hukuki vesikalar, bu hususta bilgi veren temel kaynakları oluşturmaktadır. Söz konusu belgeler, Eski Mezopotamya’da ailenin, kadın ile erkeğin evlilik temelinde bir araya gelmesi ve oluşan bu birlikteliğe zaman içinde çocukların katılmasıyla oluştuğunu göstermektedir.²

Evlenme Süreci

Mezopotamya’da aile kurumunu tanımak ve anlamak, ailenin temeli ve ilk adımı olan evlilik olgusunun üzerinde durulmasını gerektirmektedir. Zira evliliğin başlangıcından sonlandırılmasına dek tüm süreç ve basamaklar, kural ve yaptırımlar, Mezopotamya kavimlerinin aile algısına ışık tutmaktadır.

Evlilik; kadın ve erkeğin birbirleriyle çocuklarıyla ve akrabalarıyla olan hak ve sorumluluklarını belirleyen kültürel yapıya sahip birlik olarak tanımlanmaktadır.³ Eski Mezopotamya toplumlarında evliliğin genel itibarıyla bu tanım ve temelde yürütüldüğü gözlenmektedir. Belgeler, kadın ve erkeği bir araya getiren evliliğin, çeşitli aşama ve basamaklardan oluştuğunu göstermektedir. Evliliğin başlangıcı, evlilik süreci ve evliliğin sonlandırılmasına dair tüm evrelerde, belirli kural ve yaptırımlar mevcut olup bu hususta kurumun korunması ve sürdürülmesi esasına dayanan bir anlayışın hâkim olduğu gözlenmektedir.

Evliliğin ilk adımı olan nişanlama, damadın ailesinin girişimiyle başlamakta ve bu aşamada ebeveynlerin aktif rol aldıkları anlaşılmaktadır.⁴ Bu evrede her iki ailenin karşılıklı maddi katkıda buldukları görülmektedir: Damadın ailesi, gümüş veya çeşitli hediyelerden oluşan *tirhatu(m)* adı verilen bir nişan hediyesi ve “şölen parası” olarak tanımlanan *kirhum* adlı maddi bir bedel ödemektedir.⁵ Gelin ise Akadca “hediye etmek” anlamındaki *şeriktu(m)* veya *şiriktu(m)* olarak adlandırılan (Yeni Babil Döneminde *şerku(m)/şirku(m)* Orta Babil Dönemi, Yeni Babil Dönemi ve Nuzi belgelerinde *mulūgu*) çeyiz getirmektedir.⁶ Karşılıklı olarak yapılan bu ödeme ve hediyeleşmeler, ailenin çocuğa karşı sorumluluğu ve yeni kurulacak olan aileye sunulan desteği ifade etmekle birlikte aynı zamanda aileler arasında maddi temele dayanan bir anlaşma veya birlik de kurulmaktadır.

Karşılıklı yapılan hediyeleşmelerin ardından başlayan nişanlanma süreci, genelde bir kâtip tarafından yazılan ve tarafların mühürleriyle onaylanan bir belge ile tamamlanmaktadır. Gelin ve damat adayı, nişanlılık sürecinde

¹ Aydın, 2009: 19.

² Bottero, 2003: 209.

³ Haviland-Prins, vd., 2006: 426.

⁴ Bottero, 2005: 129.

⁵ Günaltay, 1987: 372-373.

⁶ Toptaş, 2019: 408-409: Çeyiz için “*nudunnū(m)/nudinnu(m)/nidintu(m)*” ifadesi de kullanılmaktadır ki bu sözcük aynı zamanda günümüzde de “mehir” adıyla varlığını sürdüren kocanın karısına verdiği hediye anlamını da içermektedir.

kendi aileleriyle birlikte kalmaktadır. Damadın ailesi tarafından hazırlanan bir şölenin ardından eşlerin fiili birlikteliği başlamaktadır. Birçok ritüelin gerçekleştiği bu şölenin ardından gelin, çeyiziyle birlikte kendi ailesinden ayrılarak kocasının ailesine dâhil olmaktadır.⁷

Nişan evresi ile ilgili ele geçen bazı belgeler, nişanın gelin ve damat adayları çok genç yaştaiken gerçekleştiğini hatta Eski Asur Dönemine ait aile içi yazışmaları ve mahkeme tutanaklarında geçen ifadelerden kız çocuklarının henüz çocuk yaştaiken nişanlandıkları öğrenilmektedir.⁸

Günümüzde çoğunlukla şifaî olarak yürütülen nişanlanma, nişanın bozulması ve nişan sürecinin, Eski Mezopotamya’da yazılı belge ile kayda geçirildiğini gösteren belgeler mevcut olup bunlardan biri, Eski Asur Dönemine ait Kt 88/k 625 numaralı metindir. Nişan akdinin bozulmasını karara bağlayan bir mahkeme tutanağı olan bu metinde; Amur-İstar adlı şahıs, nişan hediyesi olarak alması gereken kemerin kendisine verilmemesini gerekçe göstererek mahkemeye başvurmakta ve üç şahidin huzurunda nişanlısı ile aralarındaki nişan akdi bozulmaktadır.⁹

Söz konusu evre ile ilgili ele geçen yazılı belgelerden en kapsamlı verileri kanun metinleri sunmaktadır. Bu evreye dair uyulması gereken kuralların yasal hükme bağlandığını gösteren kanun maddelerine göre damat, nişanı bozduğu takdirde verdiği “*tirhatu(m)*” u geri alamamaktadır. Buna karşılık gelinin nişandan dönmesi de alınan “*tirhatu(m)*” un iki katının iade edilmesiyle mümkün olmaktadır. (Ur-Nammu Kanunu § 12, Eşnunna Kanunu § 25, Hammurabi Kanunu § 159, 160 ve 161).¹⁰ Kanun hükümlerinde, nişanın sonlandırılmasının belli şartlara bağlandığı ve akdin bozulmasının zorlaştırıldığı görülmektedir. Öyle ki; Lipit-İstar Kanununda (§ 29) akdin bozulması, daha sert bir yaptırımla engellenmeye çalışılmıştır. Buna göre gelinin nişandan dönmesi

⁷ Bottero, 2012: 81-82.

⁸ Balkan, 1987: 418-422; Günbatı, 1990:128: Kültepe kazıları 2. tabakada bulunan i/k 120 envanter numaralı bir adli protokolden (mahkeme zaptı) bilgisine ulaşılan bu durumun metindeki ilgili kısmı şu şekildedir: “*Ahu-waqaq ve Zuba (şahit olarak) bizi tuttular ve Ahu-waqaq Zuba’ya şöyle dedi: “kız kardeşim (şimdi artık) büyüdü (=evlilik çağına ulaştı), buraya gel, (ve) Kaniş şehrinde kız kardeşimi eş olarak al (=kız kardeşimle evlen)... “ Bu durumu örnekleyen başka belgeler de mevcut olup; CCT 3, 20, 38 v.d. de :”Kız iyice büyüdü. Kalk ve buraya (Asur’a) gel” ve i/k 120, 4 v.d. de: “Kız kardeşim büyüdü. Buraya gel (ve) Kaniş’te kız kardeşimi eş olarak al” biçiminde ifade edilmiştir.*

⁹ Çeçen, 1995: 60-61; Sever, 1992: 669: “*Pilah-İstar, Amur-İstar’ a karşı bizi şahit olarak tuttu ve Pilah-İstar, (Amur-İstar’a) şöyle söylüyor:”sen benim babama (kızınla evleneceğim diye) söz verdin. ...Buraya gel (ve) karını al (karınla evlen).” Amur- İstar’(da) (Pilah-İstar’a) şöyle söylüyor: Her ne kadar senin babana, (kız kardeşinle evleneceğim diye) söz verdimse de; kayınpederin yerine (kayınpederi temsilen) nişan hediyesi olan belimin kemerini bana vermediğin gibi (üstelik) benim kardeşime de (ağabeyime de) (bu konuda hiçbir şey söylemedin) (davet etmediniz). Günler geçiyor (o günden beri çok zaman geçti) ve ben de ihtiyarlıyorum (yaşım epeyce ilerledi) ve ikinci defa olarak Asurlu bir kız ile evleniyorum. Senin kız kardeşin ile evlenmeyeceğim (kız kardeşini almayacağım).” Bu sözler (ve) (ifadeler) üzerine Kaniş kârum’u bizim ile ilgili bu konuda hükmünü verdi ve Tanrı Aşşur’un kılıcının huzurunda şahitliğimizi yaptık (ifadelerimizi verdik). İti-Alim’in oğlu Kuziza’nın huzurunda, İdi-İstar’ın oğlu Ah-Şalim’in huzurunda, Dada’nın oğlu Būr-Su’en’in huzurunda.”*

¹⁰ Kılıç, 2014:31-32; Tosun-Yalvaç, 2002:41: Ur-Nammu Kanunları §12: “*Eğer damat adayı kayınpederinin evine girerse kayınpeder onun eşini (nişanlısını) sonradan başka bir adama verirse damadın getirdiği hediyelerin iki katını ödeyecektir.*” Benzer yaptırımlar için bkz. Tosun-Yalvaç, 2002, Eşnunna Kanunu § 25, Hammurabi Kanunu § 159, 160 ve 161.

durumunda damadın getirdiği tüm hediyeler, ona iade edilmekle birlikte gelinin babasının, kızını bir başkasıyla evlendirmesi de yasaklanmaktadır.¹¹

Nişanın sonlandırılması hususunda Orta Asur Kanunlarında nişan akdinin sürdürülmesini esas alan anlayış itibariyle aynı fakat uygulama ve içerik bakımından farklı bir düzenleme mevcuttur. Kanunun 31. maddesine göre nişan hediyesi verildikten sonra yani nişan akdinin yapılmasından sonra gelin adayının ölmesi durumunda kayınpeder, ölen kızının yerine başka bir kızını damat adayı ile evlenmek üzere nişanlamaktadır.¹² Mevcut hüküm, söz konusu süreçte birbirleriyle evlenen bireylerden ziyade aileler arasında gerçekleşen maddi anlaşmanın belirleyici olduğunu göstermektedir ki aynı zamanda ekonomik bir birlik olan evlilik kurumunun yapısını da örneklemektedir. Bahsi geçen kanun maddesinin devam eden 32. maddesi ise nişanlılığın ve nişan akdinin güçlü bir bağlayıcılığının olduğunu, akdin kişileri evlilik kesinliğinde bağladığını göstermektedir.¹³

“Eğer bir kadın babasının evinde oturuyorsa ve hediyeleri kendisine verilmişse, kayınpederinin evine ister alınmış olsun, ister alınmamış olsun, kocasının borç, suç ve günahının hepsini taşıyacaktır (sorumlusu olacaktır).”

Eski Mezopotamya kavimlerine ait ele geçen mevcut kanun metinleri ve hukuki vesikalar, evlilik yoluyla kurulan ailenin, Mezopotamya kavimlerinde genel olarak benzer uygulama ve yaptırımlara sahip olduğunu, kanun metinlerindeki cezaî hükümler, evlat edinme, boşanma, cinsel suçlar, evliliğin mukavele ile sağlamaştırılması ile ilgili hüküm ve yaptırımlar başta olmak üzere konuya dair bilgi veren belgeler, aileyi oluşturan bireylerin birbirlerine ve aile birliğine karşı yaptırımlar yoluyla sorumlu kılındığı, kanunların kurumu koruma esasına dayalı oluşturulduğunu göstermektedir.¹⁴

Evlenme ve evlilik sürecine dair kural ve yaptırımlar, aile ve evlilik kurumunu korumaya yönelik esaslar içermekle birlikte evliliğin tarafları için eşit olmadığı, erkek lehine düzenlemelerin çoğunlukta olduğu görülmektedir ki ifade edildiği üzere nişandan dönülmesi halinde erkek *tirhatu(m)*’ u geri alamazken kadın *tirhatu(m)*’ un iki katını ödemekte hatta Lipit-İstar Kanununda kadının başka biriyle evlenmesi yasaklanmaktadır. Boşanma, ikinci evlilik ve miras konularında da ataerkil anlayışın hâkim olduğu Eski Mezopotamya’da, Yeni Asur Dönemine ait evlilik sözleşmelerinde kadının evlilik kurumuna “satın alma” yoluyla dahil olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır. Yeni Asur Dönemine ait Ninive’de ele geçen bir satış sözleşmesinin (ADD 0307) tarafları, oğluna 18 şekel gümüş karşılığında “eş satın alan” Nihtieşarau ve kızın babası Nabû-rehtu-usur’dur:¹⁵

“Nabû-rehtu-uşur’un mührü, Kanunayu’nun mührü, Silim-Adad’ın mührü. Mulissu-hasina, Nabû-rehtu-uşur’un kızıdır. Nihtieşarau, onu 18 şekel gümüş

¹¹ Roth, 1995: 32.

¹² Tosun-Yalvaç, 2002: 250: *“Eğer bir adam kayınpederinin evine nişanlılık hediyesi götürürse ve eşi (aday olan) ölürse, kayınpederin başka kızları varsa, kayınpeder isterse kızını, ölmüş kızının yerine evlenmeye verecek, yine isterse verdiği gümüşü alacaktır. Tahül, koyunları, yenmiş şeyleri ona (geri) vermeyeceklerdir. Yalnız gümüşü kabul edecektir.”*

¹³ Tosun-Yalvaç, 2002: 250-251.

¹⁴ Kılıç, 2014: 31.

¹⁵ SAA:14, 161.

karşılığında oğlu Sihâ'ya eş olarak aldı. O artık Sihâ'nın karısıdır. Ödeme gerçekleşti (kontrat yapıldı/tamamlandı). Her kim tableti kırar (sözleşmeyi tanımazsa) karara karşı çıkarsa 10 mina gümüş ödeyecektir. Şahitler: Amur-teşe, Banitu, Urdu-Nanaya, Putu-meheşe, Bel-šarru-usur....”

Aynı döneme ait söz konusu durumu örnekleyen, kadınların eş olarak satışını içeren başka belgelerin (ND 815, ND 409, ADD 0308) de varlığı söz konusu olup TIM 11 14 numaralı belge ise evliliğin tarafı olan eşler arasında yapılan bir evlilik sözleşmesini ihtiva etmektedir:¹⁶

“[Putu]-eşi bayan Al-hapi-mepi'yi yarım mina gümüş karşılığında eş olarak satın aldı. Sözleşme (ödeme/satış) gerçekleşti. Her kim sözleşmeye uymazsa xxx mina gümüş ödeyecektir. Eğer [Putu]-eşi karısından nefret ederse (onu istemezse) karısına 10 şekel gümüş ödeyecektir. Kadın serbesttir, evine gidebilir(...)”

Evliliğin yasallık kazanabilmesi için sözleşme yapmanın zorunlu olduğu Eski Mezopotamya kanunlarında, sözleşme tableti olmadan yapılan evliliğin kabul görmediği, bu şekilde yapılan bir evlilikte kadının eş olarak sayılmadığı kanun metinlerinde de net bir dille ifade edilmektedir. Eşnunna Kanunlarının 27. maddesinde: “Sözleşme tableti olmadan kız, adamın evinde bir yıl dahi otursa onun karısı değildir” biçiminde ifade edilen bu durum, Hammurabi Kanunlarının 128. maddesinde de: “Eğer bir adam, bir kadın alır (fakat) sözleşmesini yapmazsa, o kadın zevce değildir”¹⁷ biçiminde yer almaktadır.

Boşanma

Eski Mezopotamya kavimlerine ait hukuki belgeler, evliliğin gerçekleşmesindeki yasal anlayışın evliliğin sonlandırılması için de geçerli olduğunu göstermektedir. Yazılı belgeler, evliliğin sonlandırılmasına sebep olan durumları açıkça belirlemede yetersiz olsa da hukuki belgeler ve kanun metinleri, çocuk sahibi olunmaması, evliliğin ihmali, sadakatsizlik ve zina gibi aileye ve aile birliğine zarar veren durumların boşanmaya sebep teşkil ettiğini göstermektedir.

Evlilik akdi, yasalara uygun olması koşuluyla taraflardan birinin veya her ikisinin talebi üzerine sonlanabilmektedir. Mezopotamya kavimlerinde kadın ve erkeğe uygulanan yaptırımlar farklılık arz etse de evliliğin her iki tarafı için de bazı yükümlülükler söz konusudur. Kadının, boşanma talebinde bulunabilmesi için geçerli bir gerekçe -evliliğinde ihmale ve sadakatsizliğe maruz kalması gibi- sunması ve bunu ispat etmesi gerekmektedir. Hammurabi Kanununun 138. maddesinde çocuk sahibi olunmaması boşanmaya sebep teşkil ederken erkeğin herhangi bir sebep olmadan da boşanma talebinde bulunabildiği görülmektedir. Fakat böyle bir durumda erkek tarafından kadına, boşanma bedeli veya parası adı verilen bir ödeme yapılmakta ve kadının evlenirken getirdiği çeyizi, kadına iade edilmektedir. (Ur- Nammu § 6; Ana İttişu § 8; Hammurabi §137, §142).¹⁸

¹⁶ Postgate, 1973: 212-219; SAA: 14, 034; SAA: 14, 443

¹⁷ Tosun- Yalvaç, 2002:197.

¹⁸ Kılıç, 2014: 41-42.; Tosun- Yalvaç, 2002: 40,48,199.: Ur- Nammu § 6:“Eğer bir adam eşini boşarsa 1 mana gümüş tartacaktır.” Ana İttişu § 8:“Eğer koca karısına sen benim karım değilsin derse gümüşten ½ mana tartacaktır. Hammurabi §142: “Eğer bir kadın kocasından nefret edip sen beni karılığa alamazsın ders-kadının kayıtları bölgesinden incelenecek. Eğer kadın evini ve iffetini koruyorsa kabahati yoksa kocası evini ihmal edip onu küçültüyorsa o kadının kabahati yoktur, çeyizini alıp babasının evine gidecektir.”

Bu uygulama bir nevi nafaka olarak değerlendirilebilir. Bu durum, Eski Asur Dönemine ait Kt 88/k 269 numaralı belgede günümüz uygulanma biçimine daha yakındır. Burada tek seferde ödenen bir bedelden ziyade belirli aralıklarla yapılacağı belirlenen ödemelerin bilgisi yer almaktadır.¹⁹

Mezopotamya kavimlerine ait kanun metinlerinde boşanmaya dair hükümleri içeren pek çok düzenleme mevcut olup bunlardan Hammurabi Kanunlarının 141 ve 142. maddesi, Mezopotamya aile anlayışını yansıtmakla birlikte aile kurumunun başlangıcını oluşturan kadın ve erkeğin birbirlerine ve aile birliğine karşı saygı ve manevi temelde sahip olmaları gereken yükümlülükleri de içermektedir. Kanununun 141. maddesinde kadının şahsı için mal mülk edinmesi, evini dağıtıp kocasını küçük düşürmesi; 142. maddesinde ise erkeğin evini ihmal edip karısını küçük düşürmesi, boşanmaya sebep oluşturmaktadır.²⁰

Belgeler, aileyi oluşturan bireylerden evliliğin tarafı olan kadın ve erkek için geçerli olan aile birliğine saygı esasının, çocuklar için de geçerli olduğunu göstermektedir. Özellikle, anne ve babanın mutlak surette sahiplenilmesi ve ebeveynlere saygıyı öngören bir toplumsal yapının varlığı söz konusu olup bu durumun; Ana İttişu Serisi, Kol. III, §23'de: "Eğer bir evlat, babasına sen benim babam değilsin derse, onu (babası) traş edecek ve ona kölelik damgası vuracak, gümüş karşılığı onu verecektir (satacaktır)" ve Kol. III, §24'de de: "Eğer bir evlat, anasına, sen benim anam değilsin derse, yarı kafasını traş edecekler, onu şehrin etrafında dolaştıracaklar ve evden kovacaklardır"²¹ biçiminde çeşitli yaptırımlarla yasal güvenceye alındığı görülmektedir.

Evladın anne ve babayı reddetme durumu, kesin bir ifade ile yasal engele tabi tutulduğu, aile bireylerinin birbirlerine karşı sorumluluğunun anne ve baba lehine düzenlendiği Ana İttişu Serisinde, babanın ve annenin de evlada; "sen benim evladım değilsin" demeleri durumunda evladın, evden ve eşyadan yani mirastan mahrum edildiği, kanun maddelerinden (§ 34 ve § 40) anlaşılmaktadır.²²

Evliliğe dolayısıyla aileye yapılan sadakatsizlik, zina, boşanma sebebi olmasının yanı sıra tüm kanunlarda ağır yaptırımlarla cezalandırılmaktadır. Mezopotamya uygarlığını oluşturan kavimlerin gelenek, hüküm ve uygulamaları, kavimlerin karakterine göre farklılıklar arz etmekte ve bazen aynı türden suçlara farklı cezaların verildiği görülmektedir. Ancak bir kadının

¹⁹ Çeçen, 1995: 57: "Wahşušana kârum'unun mührü. Kârum'un yetkilileri karar verdi. Pilah-İstar'ın karısı ve Agia'nın kızı Tatana burada bekletilmektedir. O memleketi terk etmeyecektir. Pilah-İstar, Kaniş'e gidinceye kadar onun babasının ailesi, onun belgeleri, onun mobilyaları düzen içindedir (Kadının evi dağıtılmayacaktır). Pilah-İstar, karısı Tatana'ya onun yiyecek parası, yakacak odunu ve yağ parası olarak her ay için 8 mana kırık bakır (4 kg. kalitesiz bakır) verecek. Ayrıca, ona her yıl için bir elbise verecek. Kârum'un kararı ve zarflı olan bu belgenin bir nüshası, Wahşušana'da zarflı belge ile bulunmaktadır."

²⁰ Roth, 1995: 107-108.

²¹ Tosun-Yalvaç, 2002:47.

²² Tosun-Yalvaç, 2002: 47-48. Ana İttişu § 34: "Eğer bir baba, evladına sen benim evladım değilsin derse evi ve duvarı (evin çevresi, arazisi) kaybedecektir." § 40: "Eğer bir anne, evladına sen benim evladım değilsin derse evi ve eşyayı kaybedecektir."

kocasını başka bir erkekle aldatması bütün kanunlarda ölümle cezalandırılan bir suç olarak kabul edilmektedir.²³

Evlilik Biçim ve Uygulamaları: Çekirdek/Geniş Aile, Tekeşlilik/Çokeşlilik, Ensest Tabusu, Levirat

Geçmişten günümüze toplumsal, coğrafi ve tarihi süreçlerin etkisiyle farklı aile yapıları ve biçimlerinin varlığı söz konusudur. Yazılı belgelerden Eski Mezopotamya’da hem anne-baba ve henüz evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek aile tipinin hem de anne-baba, evlenmiş veya evlenmemiş çocuklar, onların eş ve çocukları veya bazı akrabalarından oluşan geniş aile tipinin mevcut olduğu görülmektedir.²⁴

Eski Mezopotamya’da evliliğe dair hukuki belgelerden genel itibariyle tekeşliliğin hâkim olduğu görünse de çocuk sahibi olunmaması ve eşin hastalanması durumunda erkek, ikinci bir evlilik yapabilmektedir. Ayrıca herhangi bir yasal bağ olmadan fahişe veya evin kadın kölesiyle (câriye) oluşan ilişki biçimleri de mevcut olup bu kadınlarla yasal evliliklerin gerçekleştirildiği durumlar da mevcuttur.²⁵ Mesela Lipit-İstar Kanununun “*eğer ilk karısı ölürse karısından sonra cariyesi ile evlenirse*”²⁶ ifadesiyle başlayan 26. maddesi, eşi ölen adamın cariyesiyle olan evliliği ile ilgili iken 25. maddede ise eşi hayatta olan ancak cariyesinden de çocuk sahibi olan birinin durumu ele alınmaktadır.²⁷

Hukuki belgeler ve kanun metinlerinde yer alan düzenlemeler, Eski Mezopotamya’da çocuksuz evliliklerde, kadın köleler veya fahişelerden çocuk sahibi olmanın yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu uygulamayı örnekleyen Eski Asur Dönemine ait hukuki belgelerden birinde, evlilikte çocuk sahibi olunan süre hakkında da yasal bir düzenleme mevcut olup I 490 numaralı bu belgede, kadının üç yıla kadar çocuk doğuramaması durumunda erkeğin bir kadın köle satın alarak onunla evleneceği ifade edilmektedir.²⁸

Evlilikte çocuk sahibi olunmamasının yanı sıra eşin hastalanması durumunda da yasalar, belirli sorumlulukları yerine getirmesi koşuluyla erkeğe ikinci evlilik için müsaade etmektedir. Bu husustaki ilk düzenleme, Lipit-İstar

²³ Dinçol, 2003:11-12.; Kanun maddeleri için bkz. Tosun- Yalvaç, 2002: 82,198, 247, 248; Ešnunna Kanunu § 28, Hammurabi Kanunu § 129, Orta Asur Kanunları §13, §14, §15, §16, §17, §23.

²⁴ Kozbe, 2001: 28.

²⁵ Stol, 1995: 125.

²⁶ Steele, 1948:19.

²⁷ Tosun-Yalvaç, 2002: 66-67’de adı geçen maddenin tercümesi şu şekildedir:”Eğer bir adam bir kadın alırsa (evlenirse) (kadın) ona çocuk doğurursa çocukları hayatta ise ayrıca bir cariyeye, efendisine çocuk doğurursa baba, cariyeye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyeceklerdir.” Bununla birlikte Lipit-iştar § 25, § 26, § 30; Hammurabi §144, § 145, §146, §147; Orta Asur Kanunları A § 41’de söz konusu kadınlara ve onların evlenme, boşanma, miras gibi aile hukukuna yönelik pek çok yasal düzenleme yer almaktadır

²⁸ Kuzuoğlu, 2004: 32: “Puzur-İstar Aşşur-nāda’nın kızı İstar-lamssi’yi köle (eş) olarak aldı (evlendi). Eğer onu boşarsa 5 mina gümüşü ona ödeyecek. O Asur şehrinde olan kendi eşinden başkasıyla evlenmeyecek. Eğer İstar-lamssi’nin üç yıl içinde çocuğu olmazsa o, (Puzur-İstar) bir kadın köle satın alacak ve evlenecek. Aşşur-nemedi, Anına ve onun annesi onu (İstar-lamssi’yi) verdiler. Al-tab’ın oğlu Anali’nin huzurunda, Aşşur-sululi’nin oğlu Mannum-balum- Aşşur huzurunda.”

Kanunu § 28’de: “Eğer bir adamın ilk karısı çekiciliğini kaybederse veya felçli olursa, o (kadın) evinden kanun yoluyla uzaklaştırılmaz. Ancak onun kocası sağlıklı bir kadınla evlenebilecek ve ikinci eş, birinci eşe bakacaktır”²⁹ biçiminde ifade edilmektedir. Konuya dair diğer düzenleme de Hammurabi Kanunları § 148 ve §149’da yer almaktadır.³⁰

Eski Mezopotamya’ya ait hukuki belgeler ve kanun metinleri, çeşitli durumlarda erkeğe çok eşliliğin önünü açarken geçerli bir sebep olmaksızın gerçekleştirilen ikinci evliliğe ise yasal kısıtlamalar getirmektedir: Eski Asur Dönemine âit iki Asurlunun evliliğini içeren bir belgede (EL I, 1) nikâh akdi yapılan bir evlilikte erkeğe ikinci evlilik yasaklanmış olup ikinci evliliğin gerçekleşmesi durumunda erkeğe maddi bir yaptırım uygulanmaktadır. Evlilik kurumuna dair sorumluluğun da belirlendiği bu metinde, erkeğin evlendikten sonra karısını ve evliliğini ihmali durumunda ise kadına başka bir erkekle evlenme hakkı tanınmaktadır.³¹

Aynı durum, Ešnunna Kanunu § 59’da: “Eğer bir adam çocuk doğurduğu karısını boşar ve ikinci bir kadınla evlenirse erkek evinden ve eşyasından ayrı düşürülecek sonra.....gidecektir” denilerek erkeğin, evinden ve mirasından yoksun bırakılacağı bir yaptırım ile karşımıza çıkmaktadır.

Mevcut belgelerden erkek için çeşitli yaptırımlarla engellenmeye çalışılsa da belirli gerekçelerle çokeşliliğe müsaade edildiği ve bu olgunun mevcut olduğu görülürken aynı durumun, evliliğin diğer tarafı olan kadın için söz konusu olmadığını söylemek mümkündür. Kadın için çokeşliliğin mevzu bahis edildiği tek bir kayıt mevcut olup bu durumu destekleyecek başka verinin olmaması ve söz konusu düzenlemedeki ifadenin belirsizliği, bu hususta kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Sumer kralı Urugakina’ya ait reformda: “Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyorlardı. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar” biçiminde ifade edilen düzenleme ile bir kadının birden çok kişiyle evlenmesi durumunun yasaklandığı görülmektedir.³² Burada kadının aynı anda iki eşe sahip olması mı, ölüm veya boşanma durumundan sonra yapılacak ikinci bir evliliğin mi yasaklanmış olması durumu, belirsizlik taşımaktadır. Ele geçen mevcut belgeler, kadının eşinden boşanmadan veya eşini kaybetmeden ikinci bir evlilik yapmasına dair herhangi bir düzenleme içermemektedir.

Tarihsel süreç içerisinde pek çok kültürde ve dönemde görülen olgulardan biri de aile bireyleri veya yakın akrabalar arasında görülen cinsel ilişkinin yasaklanması olarak adlandırılan “ensest tabusu veya yasağı”dır. Bu yasağın

²⁹ Kılıç, 2014: 37.

³⁰ Tosun-Yalvaç, 2002:200.: Hammurabi Kanunları § 148: “Eğer bir adam bir kadınla evlenir, kadını ağır bir hastalık yakalarsa, ikinci biriyle evlenmeye karar verip evlenirse, ağır hastalığa tutulan karısını boşamayacaktır. (o kadın) yaptığı evde oturacaktır. Sağ kaldıkça ona bakacaktır.” § 149: “Eğer o kadın kocasının evinde oturmaya razı olmazsa babasının evinden getirdiği çeyizini (kocası) ona tam olarak teslim edecek ve (kadın) gidecektir.”

³¹ Kılıç, 2014: 101: “Didinari’nin oğlu Ennannatum’un mührü, İli-imitti’nin oğlu Şu-Suen’in mührü, Pılah-İstar’ın oğlu Adad-damiq’in mührü. Adad-damiq İstar-nādā’nın küçük kızını eş olarak aldı. İkinci bir kadın ile evlenmeyecek. Eğer ikinci bir kadın ile evlenirse 1 mina gümüşü ödeyecek. Eğer iki aya kadar o (koca) buraya geri dönmezse ayrıca karısı hakkında sorgu sual etmezse, (kadını) ikinci kocaya verecekler. (Koca da kadının) kardeşlerine karşı herhangi bir hukuki talepte bulunamayacaktır.”

³² Kinal, 1983: 136.

tanımı ve kapsamı, toplumdan topluma farklılık göstermektedir: Bazı toplumlarda yakın akraba arasındaki cinsel ilişki yasağı anne, baba, kardeş, hala, amca, dayı, teyze gibi birinci derece akrabaları kapsarken bazı toplumlarda ise amca veya dayının oğlu veya kızı; teyze veya halanın oğlu veya kızı gibi birinci dereceden kuzenleri de kapsamaktadır.³³

Ensest tabusu olarak adlandırılan olgunun, Eski Mezopotamya toplumlarında da mevcut olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kanun maddeleri, kapsamı ve sınırlarının tespiti hakkında da bilgi vermektedir. Kanun maddelerinde ensest durumunda uygulanacak sert yaptırımlar açıkça belirtilmektedir. Söz konusu maddelerden babanın, kızı ve gelini ile evladın ise hem anne hem de üvey annesiyle cinsel ilişkisi, ensest olarak kabul edilmektedir. Mevcut kanun maddelerinden birinci dereceden kuzen veya yakın akrabalar ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Kan bağıının olup olmaması ile ilgili bir ayrıntı belirtilmeksizin evlilik yoluyla aileye dahil olan kişilerin (gelin, üvey anne) artık “aile bireyi” olarak kabul edildiği ve söz konusu bireylerle olan cinsel ilişkinin de ensest kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır.³⁴

Eski Mezopotamya aile ve evlilik sisteminde karşımıza çıkan bir uygulama da “levirat evlilik” olgusudur. Latince levir (= erkek kardeş) kelimesinden türetilen levirat evliliği, genel olarak erkeğin ölen erkek kardeşinin dul kalan eşiyle evlenmesi olarak özetlenebilir.³⁵ Sumer belgelerinde görülmeyen bu evlilik, Sami kavimlerin yazılı belgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Babil’de yalnızca erkek kardeşle sınırlı tutulan bu uygulama³⁶ için Asur toplumunda bir sınırlama mevcut olmayıp kanun metinlerinden dul kalan gelinin, kayınbabasıyla da evlenebildiği görülmektedir. (Orta Asur Kanunları A § 30-33, § 43)³⁷ İşlevi ve amacı, toprağın, mirasın, evin dağılmasını önlemek ve baba yanlı soy ilişkisini yürütmek olan bu uygulamanın temeli, ekonomiye dayanmakta ve

³³ Haviland- Prins, vd., 2006: 427.

³⁴ Haviland- Prins, vd., 2006: 427.; Tosun-Yalvaç, 2002: 200-201.: Hammurabi Kanunları §154: “Eğer bir adam kızı ile yatarsa o adamı şehirden çıkaracaklar.” §155: “Eğer bir adam oğluna bir gelin seçer, oğlu onunla yatarsa ve sonra kendisi kadının koynunda yatarken yakalanırsa o adamı bağlayacaklar ve suya atacaktadırlar.” §156: “Eğer bir adam oğluna gelin seçtiyse oğlu onunla henüz yatmadıysa kendisi kadının koynunda yatarsa kadına ½ mana gümüş ödeyecektir. Babasının evinden ne getirdiyse ona teslim edecek, kadın istediği bir kocayla evlenecektir.” §157: “Eğer bir adam babasının ölümünden sonra annesinin koynunda yatarsa her ikisini de yakacaklardır.” §158: “Eğer bir adam babasının ölümünden sonra çocuk dünyaya getirmiş olan analığının koynunda yakalanırsa o adam babasının evinden uzaklaştırılacaktır.”

³⁵ Bozkurt, 2010: 132.

³⁶ Bozkurt, 2010: 133.

³⁷ Tosun- Yalvaç, 2002:250-253.: Orta Asur Kanunları A §33: “Eğer bir kadının kocası ölmüşse ve çocukları varsa istediği çocuğunun yanında oturacaktır. Eğer çocuğu yoksa kayınpederi onu oğullarından biriyle evlendirecektir. Eğer isterse kayınpederi karılık için onu kendine alacaktır. Eğer kocası ve kayınpederi ölmüşse ve çocuğu yoksa o bir duldur, istediği yere gider.” §43 ise: “Eğer bir adam, ister (kızın) başına yağ dökmüş olsun, ister nişan hediyeleri getirmiş olsun, koca olarak vereceği oğlu, ölmüş veya kaçmış olursa geri kalan oğulları arasından en büyüğünden, on yaşında olan en küçük oğluna kadar, kızı istediğine verecektir. Eğer baba ölmüşse, kızı vereceği oğul da ölürse, ölü oğlunun on yaşında bir oğlu varsa (bu kızı bu çocuk) alacaktır. Fakat torunlar on yaşından küçükse, kızın babası isterse kızını (küçüklerden) birine verebilir, isterse aralarındaki karşılıklı hediyeleri geri verirler. Eğer oğlu yoksa, ne aldıysa, kıymetli taşlar ve yiyecek olmayanlar hariç, hepsini geri verecektir.”

Mezopotamya'da da mevcut olan manevi ve ekonomik dayanışma temelli aile anlayışının önemli uygulama ve örneklerinden birini oluşturmaktadır.³⁸

Çocuk

Kadın ve erkeğin birlikteliği ile başlayan süreç, çocuk sahibi olmakla tamamlanmaktadır ki aile ve evlilik olgusunun temel unsurlarından biri, kuşkusuz çocuktur. Temel işlev ve amaçlarından biri, soyun devamını sağlamak olan Mezopotamya ailesi için en önemli olay çocuğun, özellikle de erkek çocuğun dünyaya gelmesidir. Çocuğun korunması için tanrılara dualarla yakarılmakta ve adaklar sunulmaktadır. Doğumdan önce ise muskaların koruyucu gücünden ve daha çok da “karnın içini iyi bilen kadın” dan yani ebeden yardım alınmaktadır.³⁹ Bu önemde ve hassasiyette tutulan çocuğun, düşürülmesi veya düşürülmesine sebebiyet verilmesi, tüm Mezopotamya kavimlerinde ağır yaptırımlarla hatta ölümle cezalandırılan suçlardan birini oluşturmaktadır. (Hammurabi Kanunları § 209-214, Orta Asur Kanunları § 50-53).⁴⁰

Daha önce ifade edildiği üzere mevcut evlilikte çocuk sahibi olunmaması, boşanma, ikinci eşle evlilik veya kadın köle satın alınmasının yolunu açmaktadır ki Hammurabi Kanunlarının 147. maddesinde geçen; “eğer (cariye) doğurmazsa sahibesi onu para karşılığı satacaktır”⁴¹ hükmü, sırf çocuk doğurması için cariye alındığının açık bir ifadesini oluşturmaktadır.

Çocuk sahibi olunmaması durumunda başvurulacak başka bir yol da “evlatlık” almaktır. Ancak evlat edinmenin sadece çocuksuz evliliklerde gerçekleşmediğini de belirtmek gerekmektedir. Belgeler, “evlat edinme” olgusunun çocuk sahibi olmayan eşlerin çocuk özlemlerini karşılamanın yanında, yaşlılık günlerinde onlara bakacak kişiye ihtiyaç duymaları, erkek çocuğu olmayan ailelerin evlatlık yoluyla mirasın ailede kalmasını sağlamak, kızların evlatlık alma yoluyla evin oğullarından biriyle evlendirilmesi, evlat edinilen kız veya erkeğe mirastan bir pay verilmesi karşılığında ev ve tarla işlerinin yapılması ve yürütülmesini sağlamak gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda gerçekleştiğini göstermektedir.⁴²

Evlatlık sözleşmeleri ve kanun metinlerindeki düzenlemeler (Hammurabi Kanunları § 185-193; Orta Asur Kanunları A § 28)⁴³, evlat edinen ve edinilen kişilerin birbirlerine karşı hak ve sorumluluklarının yanı sıra Eski Mezopotamya kavimlerinin çocuk algısı, ailenin çocuğa bakış açısı ve çocuktan beklentisine de ışık tutmaktadır. Tarafların haklarını düzenleyen ve evlat almanın gerekçesini örnekleyen bir evlatlık sözleşmesi, Nuzi’de ele geçmiştir:⁴⁴

³⁸ Aydın, 2009: 552.

³⁹ Klengel, 2001: 118.

⁴⁰ Roth, 1995: 122, 174; Orta Asur Kanunları § 50: “Eğer bir adam başka bir adamın karısını döver ve çocuğunu düşürürse vuran adamın karısına çocuk düşürteceklerdir. Cenin karşılığında can ödenecektir. Eğer çocuğu düşen kadın (anne) ölürse darp eden adam öldürülecektir.” §53: “Eğer bir kadın kendi kendine isteyerek çocuğunu düşürürse ve ispat edilirse kadın kazığa çakılacak ve gömülmeyecektir.” Benzer yaptırımlar için bkz. Tosun- Yalvaç, 2002. Hammurabi Kanunları § 209-214.

⁴¹ Tosun- Yalvaç, 2002: 200.

⁴² Alpman, 1988: 162-167.

⁴³ Roth, 1995: 119-120-163.

⁴⁴ Toptaş, 2016: 63.

“A’ya ait olan evlat edinme tableti. A, B’yi evlat edindi. A, toprakları ve mülkleri üzerinde B’nin hakkı olduğunu sözleşmeye yazdı. A’nın oğul veya oğulları varsa onlar mal bölüşümünde iki kat hisse alacak. B ise tek hisse alacaktır. Eğer A’nın oğlu olmazsa B birincil varis olacaktır. A, yaşadığı sürece B, ona hizmet edecek. A, B’den başka bir çocuğu evlat edinmeyecek. Onlar aralarındaki anlaşmayı bozarlarsa 1 mina altın ve gümüşü ödeyecekler.”

Gerek evlat edinme olgusu ve bu olguyu düzenleyen belgeler gerekse de aile hukuku kapsamındaki sözleşme ve düzenlemeler, çocuk sahibi olmanın gerekli görüldüğü bir anlayışın hâkim olduğunu göstermektedir. İncelenen dönem, coğrafya ve koşullar göz önünde bulundurulduğunda iş gücünün insana dayalı olduğu bir yapıda çocuk, bir nevi sayısal üstünlük ifadesi olup genel itibarıyla manevi varlığının yanı sıra ailenin iş yükü ve ekonomik gelirinin desteği, gelecekteki yaşlılık ve güçsüzlük günlerinin güvencesi, ebeveynin ölümünde gerekli ritüelleri yerine getiren, soyun ve aileye ait somut ve soyut mirasın aktarımının temel temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski Mezopotamya’da çocukların ve kadınların, borca karşılık rehin olarak verilmesi ve kiralanması uygulamasını da çocukları ve kadınları aileye ait bir varlık ve iş gücü temelinde değerlendiren mevcut ataerkil anlayış ve algının bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Pek çok belge ve düzenlemede yer alan söz konusu duruma dair AKT I, 44 numaralı belge, Eski Asur Dönemine ait olup borca karşılık anne ile çocuğun birlikte rehin verildiğinin örneğini sunmaktadır:⁴⁵

“1/3 mina gümüşü Aşşur-idi Şu-Belum’dan alacaktır. Agua(nun) hamuştum (olduğu haftadan itibaren) ayda 1/2 sheqel (gümüşü faiz olarak) ekleyecek. Hatti ve kızı teminatıdır. Bana para ödeyinceye kadar hiç kimse o kadınlara yaklaşmayacak. Şahit Ennum-ā, şahit Aşşur- mālīk.”

Başlangıcından sonlandırılmasına değin yasal düzenlemelerin olduğu aile ve evlilik kurumunda, eşlerin boşanması durumunda çocuğun bakımı, yetiştirilmesi ve velayeti hakkında da düzenlemeler mevcuttur. Çocuğun velayetinin kadın veya erkekte olmasına dair bir kesinlik söz konusu olmayıp özel durumların belirleyici olduğu görülmektedir. Hammurabi Kanunları § 137’de, boşanma durumunda çocuğun velayeti anneye verilirken § 135’te ise eşin esir alınan kadının yaptığı ikinci evlilik durumu ele alınmaktadır. Kadının serbest bırakılan ilk kocasına dönmesi durumunda ikinci evlilikten doğan çocuklarını babalarında bırakması hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte Kiş kentinden çıkan VAS 18 114 numaralı belgede ise boşanmada çocuğun velayeti, haklı olan tarafa verilmektedir.⁴⁶ Eşlerin boşanması durumunda bazı durumlarda değişkenlik arz etse de çoğunlukla küçük çocukların annede kaldıkları; büyüdüklerinde ise babanın gözetiminde oldukları ve büyük oranda

⁴⁵ Toptaş, 2016: 73; Bu husustaki kanun metinleri için bkz. Tosun- Yalvaç, 2002: 251-251-259;Orta Asur Kanunları AŞ 36, §39; C+G §3.

⁴⁶ Roth, 1995:16-107.; Toptaş, 2016: 72-73: *“Baritum İltani’nin kızıdır. Nabi-Ninkarrak’ın eşi olan İltani onu evlat edindi ve büyüttü. İltani kızını kocaya verecek. Kızını veren İltani onu muhtaç bırakmayacak. Nabi-Ninkarrak, İltani’nin kızı Baritum’u bir kocaya vermeyecek. İltani kızını istediği kişiye verecek olandır.... Dahası eğer Nabi-Ninkarrak eşi İltani’ye ‘sen benim eşim değilsin’ derse, İltani kızını yanına alacak ve ayrılacak. Eğer İltani, Nabi-Ninkarrak’a ‘sen benim kocam değilsin’ derse o kızını İltani’ye vermeyecek.”*

baba mesleğini sürdürdükleri bilinmektedir. Dolayısıyla çocuğun fiziki gelişimi annenin, zihinsel ve mesleki gelişiminin ise babanın sorumluluğunda olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁷

Miras

Tüm toplumlarda olduğu gibi Eski Mezopotamya'da da aile, kadın ve erkeğin cinsel ve duygusal birlikteliğini düzenleyen, soyun devamını sağlayan bir kurum olmasının yanında bünyesinde karşılıklı çıkarları barındıran, miras aktarımını sağlayan bir dayanışma ve ekonomi birimidir.⁴⁸ Bu anlayış, evlilik süreci, kural ve yaptırımlarında da mevcutken miras uygulamalarında daha belirgindir. Eski Mezopotamya'da kız çocukları, bir varis olarak ailenin ortak mirasına dâhil edilmemektedir. Kızların evlenirken baba evinden götürdükleri çeyizleri, onların mirası olarak kabul edilmekte ve babanın ölümünden sonraki miras paylaşımına katılmadıkları görülmektedir. Kız çocuğunun varis olması, ancak erkek çocuğun olmaması durumunda mümkün olmaktadır ki genellikle çeşitli yollarla bu durumun önüne geçildiği anlaşılmaktadır. Bunun için ya erkek bir çocuk evlat edinilmekte⁴⁹ ya da kızın kocası için evlatlık tableti düzenlenerek damat, evlat edinilmektedir.⁵⁰ Böylece mirasın başka bir aileye geçişi engellenerek ailenin kendi malı korunmuş olmaktadır. Kadınlara çeyiz olarak tahsil edilen ürünlerin, ev eşyaları, gümüş takılar, mobilyalar, köleler, mücevherler, tekstil eşyaları gibi para veya parasal değeri olan eşya yani taşınabilir mal üzerinden gerçekleşmesi de aynı anlayışın ürünü olup toprak veya taşınmaz malın kız çocuğuna verilmesinin bazı örnekleri mevcut olmakla birlikte genellikle tercih edilmediği gözlenmektedir.⁵¹

Sonuç

Eski Mezopotamya kavimlerine ait başta kanun metinleri olmak üzere hukuki belgelerden elde edilen veriler ışığında aile ve evlilik kurumunun ana hatlarıyla ortaya konmasını esas alan söz konusu çalışmada, incelenen belgelerin niteliği itibarıyla aile ve evliliğin yasal sürece yansıyan boyutu incelenmiştir. Hukukun toplumların karakterlerine dair güçlü yansıtıcılarından biri olduğu gerçeğinden hareketle söz konusu belgeler, Mezopotamya aile ve evlilik anlayışının belirlenmesine ışık tutmaktadır. Ele geçen belgeler, söz konusu kurumun başlangıcından sonlandırılmasına kadar hemen her aşama ve ayrıntısının yasal hükümler çerçevesinde belirlenmiş olduğu bir yapının varlığını ortaya koymaktadır.

İnsana dair duygusal ve fiziksel ihtiyaç ve birlikteliğin toplumsal ve yasal yaptırımlarla bir düzene oturtulması olarak değerlendirilebilecek olan aile ve evlilik kurumu, bünyesinde tarafların karşılıklı çıkar ve sorumluluklarını barındıran bir dayanışma birliğini ifade etmektedir. Gerek sözleşme ile evliliğin yasal sürece tabi tutulması yoluyla tarafların çeşitli hak ve yükümlülükler yoluyla korunması gerekse de sözleşmelere aileler tarafından verilen maddi

⁴⁷ Toptaş, 2016: 72.

⁴⁸ Aydın, 2009: 20.

⁴⁹ Speiser, 1928 – 1929: 40.

⁵⁰ Yalvaç, 1965: 32.

⁵¹ Grosz, 1993: 198-199.

bedelin kaydedilmesi ve aile ve evlilik sürecine dair oluşan pek çok kural ve uygulama, söz konusu kurumun Eski Mezopotamya'da da bu anlayış ve çerçeveye sahip olduğunu göstermektedir.

Kanun metinleri ve diğer hukuki belgeler, aile ve evlilik kurumu dahilindeki tüm tarafları kapsayan ve gözetilen düzenlemeler içermekle birlikte ikinci evlilik, çokeşlilik, zina, boşanma, miras gibi konularda yasaların erkek yanlı düzenlemeler içerdiğini göstermektedir. Soyun erkek üzerinden ilerlemesi, erkek evlat edinme, kadınların belirli bir bedel karşılığında eş olarak satın alındığını içeren evlilik sözleşmeleri, satış sözleşmeleri, taşınmaz malların kadınlara verilmesinin çoğunlukla tercih edilmediği miras düzenlemeleri, kadın ve çocukların kiralanması veya borca karşılık rehin verilmesi gibi konularda genel itibariyle ataerkil bir anlayışın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALPMAN, A., 1988. *Eski Ön Asya Hukukunda Adoption*, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- AYDIN, S., 2009. "Evlilik", *Antropoloji Sözlüğü*, Ed: Kudret. Emiroğlu-Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.294-296.
- AYDIN, S., 2009. "Aile", *Antropoloji Sözlüğü*, Ed: Kudret. Emiroğlu- Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.19-20.
- AYDIN, S., 2009. "Ensest Yasağı", *Antropoloji Sözlüğü*, Ed: Kudret. Emiroğlu-Suavi Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, ss.263-264.
- BALKAN, K., 1987. Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşta Nişanlanması, *Belleten*, C. LI/ 200, ss.418-427.
- BOTTERO, J., 2003. *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev.: Mehmet Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları.
- BOTTERO, J., 2005. *Eski Yakındoğu, Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çev.: Adnan Kahiloğulları-Pınar Güzelyürek-Lale Arslan Özcan, Dost Kitabevi Yayınları.
- BOTTERO, J., 2012. *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Çev.: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları
- BOZKURT, T., 2010. "Hititler Örneğinde Levirat Olgusuna Sosyal Antropolojik Yaklaşım", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi, (C,I.) Bildiri Kitabı*, Ankara, ss. 131-137.
- ÇEÇEN, S. 1995. "mutānu in den Kültepe Texten", *Archivum Anatolicum C I/I*, ss. 43-72.
- ÇİĞ, M. İ., 2009. *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, Kaynak Yayınları.
- DİNÇOL, B., 2003. *Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Eskiçağ Enstitüsü Yayınları.
- GROSZ, K., 1993. "Bridewealth and Dowry in Nuzi", *Images of Women in Antiquity*, Ed: Averil Cameron, Amelie Kuhrt, London.
- GÜNALTAY, Ş., 1987. *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, TTK Yayınları.
- HAVILAND, W. - PRINS H. - WALRATH, D. - MCBRIDE, B., 2006. *Kültürel Antropoloji*, Çev.: İnan Deniz Erguvan Sarioğlu, Kaknüs Yayınları.
- KILIÇ, Y.,2014. *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları.
- KINAL, F., 1983. *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, DTCF Yayınları.
- KLENGEL, H., 2001. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Telos Yayınları.
- KOZBE, G., 2001. "Mezopotamya'da Aile ve Evlilik", İstanbul, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 103-104, ss.27-33.
- KUZUOĞLU, A., 2004. "Koloni Çağında Anadolu ve Asur'da Kadın", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara,

- POSTGATE, J.N., 1973. *The Governor's Palace Archive*, British School of Archaeology in Iraq
- ROTH, T. M., 1995. *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta-Georgia Scholars Press.
- SEVER, H., 1992. "Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karumu Kararı", *Belleten*, C.LVI/217. ss. 667-675.
- SPEISER, E. A., 1928 – 1929. "New Kirkuk Documents Relating to Family Laws", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 10, ss.38-50.
- STEELE, R. F., 1948. "The Code of Lipitıptı-Isthar", Philadelphia, *American Journal of Archaeology*, Volume, LII, Number, 3, ss. 3-28.
- STOL, M., 1995. "Women in Mesopotamia", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol. 38/ 2, ss.123-144.
- TOPTAŞ, K. 2016. "Eski Mezopotamya'da Çocuk", *Archivum Anatolicum C 10/I*, ss. 55-78.
- TOPTAŞ, K., 2019. "Akadca Çivi yazılı Belgelerde Çeyiz", *Belleten LXXXIII/297*, ss. 407-427.
- TOSUN, M.-YALVAÇ, K., 2002. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Saduqa Fermanı*, TTK Yayınları.
- YALVAÇ, K., 1965. "Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi", *Ankara, D.T.C.F. Dergisi*, C. 23/ 1, ss.31-36.